

AKADEEMIA

9. AASTAKÄIK

1997

NUMBER 5

Keelesugulus ja soome-ugri keelepuu	Tiit-Rein Viitso
Viis päeva, kui Eesti hoidis hinge kinni	Bernard Le Calloc'h
Karskusseltsid Eesti riikluse sünnis	Lauri Vahtre
Olnust ja olevast linakasvatases	Jaan Lepajõe
Eesti metsakontsessioonid Venemaal	Toivo Meikar
Mõtisklus tiibeti uuest luulest	Pema Bhum
Inkade ülijumalahümnist	Tarmo Kulmar
Inkade kultuuriheerostest	Tarmo Kulmar
“Sinuhe” loodus, maastik ja arhitektuur	Sergei Stadnikov
Arutlus müüdist	Heino Eelsalu
Russiinid	Indrek Jääts
Mis meelde on jäänud	Arvo Mägi

Kolleegium:

Igor Černov, Tiit Hennoste, Ain Kaalep, Kalle Kasemaa, Madis Kõiv, Jaan Lepajõe, Aino Lukas, Juhan Peegel, Ain Raitviir, Hando Runnel, Peeter Tulviste, Arvo Valton, Kaljo Villako, Richard Villems

Toimetus:

peatoimetaja . . . . . Ain Kaalep
tegevtoimetaja . . . . . Indrek Ude
peatoimetaja asetäitja . . . . . Agu Tani
universalialia . . . . . Jaan Kangilaski
Inta Soms
humaniora . . . . . Mart Orav
socialialia . . . . . Jaan Isotamm
naturalialia . . . . . Toomas Kiho
keeletoimetaja . . . . . Triin Kaalep
korrektor . . . . . Kristin Sarv
sekretär . . . . . Tiiu Jõgi
raamatupidaja . . . . . Piret Liinold

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
EE2400 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse aadress:

Ülikooli 21, Tartu, Eesti

Telefonid:

43 13 73, 43 11 17

Fax:

43 13 73

Arveldusarve nr 150123017972 ERA-Pangas

© AKADEEMIA 1997

OÜ GREIF trükikoda,
Tartu, Ülikooli 17/19.
Tellimus nr 2720.

Trükiarv 2300.

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

---

9. AASTAKÄIK 1997 NUMBER 5 (98)

Keelesugulus ja soome-ugri keelepüü	
<i>Tiit-Rein Viitso</i>	899
Viis päeva, kui Eesti hoidis hinge kinni: 17.–22. september 1944	
<i>Bernard Le Calloc'h</i>	931
<i>Tõlkinud Jaan Kross</i>	
Karskusseltside osast Eesti riikluse sünniprotsessis	
<i>Lauri Vahre</i>	957
Olnust ja olevast linakasvatases	
<i>Jaan Lepajõe</i>	927
Tartu rahu ja Eesti metsakontsessioonid Venemaal	
<i>Toivo Meikar</i>	983
Uue põlvkonna südamelöögid: Mõtisklus tiibeti uuest luulest. I	
<i>Pema Bhum</i>	1005
<i>Tõlkinud Maret Kark</i>	
Ühest inkade ülijumalahümnist hispaania kroonikates	
<i>Tarmo Kulmar</i>	1022
Inkade religiooni kultuuriheerose probleemist	
<i>Tarmo Kulmar</i>	1031

Loodus, maastik ja arhitektuur "Sinuhe jutustuses"	
	<i>Sergei Stadnikov</i> 1041
Arutlus müüdist: Tagasivaatavalt Uku Masinguni	
	<i>Heino Eelsalu</i> 1053
Russiinid: Ajalugu ja tänapäev. I	
	<i>Indrek Jääts</i> 1065
<i>Väitlus</i> : Mõtleme veel. Jaanus Arukaevu, "[Arvustus.] Feliks Kinkar. <i>Eesti haridusseltside ajaloost</i> . Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1996." — <i>Akadeemia</i> , nr 2, 1997, lk 385–392.	
	<i>Feliks Kinkar</i> 1073
Editorial note. Summaries	1076
Mis meelde on jäänud: Episoode ja meeleolusid. IX	
	<i>Arvo Mägi</i> 1085

Lk 930, 956, 1004, 1021, 1040: Pilte Leonhard Lapini seeriast "Naine – masin". Siiditrükk.

KEELESUGULUS JA SOOME-UGRI KEELEPUU

Tiit-Rein Viitso

1. SUGULUS

Üks inimesi ühendavaid nähtusi on sugulus. Sugulasi on mitmesuguseid: on hingesugulasi, on veresugulasi, on keelesugulasi.

Hingesugulaste põhiomaduseks on see, et nad õhkavad, vaistuvad või ägestuvad või lõikavad vabatahtlikult kõrsid samadel ajenditel. Hingesugulased leiavadki üksteist tänu ühele või teisele ühendavale ajendile. Kuid erinevalt keele- ja veresugulusest võib samade inimeste hingesugulus olla möödud ja pöörduda isegi verivaenuks.

Veresuguluse tingib kahesooliste liikide eri isendeil põlvnemine mingist ühest kindlast ühisest esivanematepaarist. Erinevalt hingesugulusest on selline sugulus püsiv ja mõõdetav. Esiteks võib mõõta iga isendi kaugust esimesest teadaolevast või meelepärasest ühisest esiisast või esiemast, nt Friedrich Suurest või Rjurikust või siis hoopis viimasest ühisest esivanematepaarist ühisest sugupuus. Teiseks võib ühe esiisa NN kümnenda järglaspõlvkonna esindaja, kelle ükski vahepealne esiisa ei ole abiellunud oma sugulasega, lihtsalt veenduda, et temas on esiisa NN-i n-ö verd ainult 1/1024. Pooldumise teel paljunevatel organismidel on igal vaid üks otsene esivanem, ja kuigi vist keegi pole üritanud ehitada poolduvate organismide sugupuid, on bioloogid ehitanud poolduvate organismide mõeldavate sugupuude malli järgi asurkondade, rahvaste ja liikide sugupuid. Ühe niisuguse kahtkümmend kuut Euroopa asurkonda ühendava sugupuu, kus iga asurkond põlvneb ühestainsast eellasest, on *Akadeemias* reprodutseerinud Urmas Sutrop (1995: 2297).

Keelesugulased on eri rahvaste liikmed, kes ometigi räägivad emakeelena nn sugulaskeeli. Kui need sugulaskeeled on vastavate rahvaste põliskeeled, räägitakse neist keelesugulasrahvastest tavaliselt lühidalt kui sugulasrahvaist ning nende liikmeist kui sugulastest. Kui nüüd meenutame, et nt Ameerika Ühendriikides räägivad inglise keelt emakeelena valgeihuliste kõrval ka miljonid neegrid, siis pole raske näha, et juba üheainsa keele kõnelejaskond, s.t üks sama rahvas võib olla geneetiliselt väga mitmekesine. Seejuures on nt ingliskeelsete neegrite seisund samas mõneti skisoidne: nende keelelisteks esivanemateks on igatahes germaanlased, kes anastasid Britannia siis, kui geneetilised esivanemad Aafrikas piltlikult öeldes trummi tagusid. Loomulikult ei saa siis ka sugulaskeelte alusel postuleeritud sugulasrahvad ilmutada suuremat omavahelist geneetilist lähedust. Samavõrd alusetu on omistada keelesugulastele hingesugulust, nt omistada soomeugrilastele ühetaolist ürgsoome-ugrilikku loodussõbralikkust, rahumeelsust ja kalduvust enesetapule või siis omistada indoeurooplastele keskkonnavaenulikkust, sõjakust ning kalduvust rahumeelseid mitteindoeurooplasi mõrvata. Keelesuguluse korral on tähelepanuväärne, et keelesugulaste liin võib ühessamas elavas perekonnaski äkki katkeda: vanemad võivad otsustada õpetada lastele oma emakeel(t)est sootuks erinevat keelt. See ei mõjusta keelesugulust kui sellist; keelesugulus on ikkagi keelte, mitte aga keelte kandjate sugulus. Kuid kui selline keelevahetus on vastava keele põlisel kasutusosalal massiline, viib see keele surmale; samale tulemusele viib ka rahva füüsiline hävitamine.

Kõigi tõestatud suguluses olevate keelte hulka nimetatakse **keelkonnaks** (saksa *Sprachfamilie*, inglise *language family*; sa-jandi algul nimetati ka eesti keeles keelkonda *keeleperek*s). Keelesugulust kirjeldatakse tavaliselt keelepuu abil. Keelepuus on igal reaalsel keelel ülimalt üks otsene esivanem, mis tavaliselt on esivanem veel vähemalt ühele sugulaskeelele; niisugust kahe või enama keele esivanemat nimetatakse nende keelte **algkeeleks** (saksa keeli *Ursprache*, inglise keeli *protolanguage*). Keelepuu esitab niisiis lisaks reaalsele keelele või murretele ka kõik need algkeeled, millest reaalseid keeli või murdeid loetakse põlvnevaiks.

Pole raske näha, et keelte sugulust kirjeldav keelepuu on oma üldistelt omadustelt väga sarnane asurkondade või bioloogias liikide ja liikidest suuremate taksonoomiliste üksuste omavahelisi seoseid ehk nn loomulikku klassifikatsiooni kirjeldavate puudega. Viimased ongi olnud keelepuude ehitamisel mõningaseks eeskujuks ka terminoloogia osas. Ameerika Ühendriikides on ennekõike indiaani keelte klassifitseerimisel ja vastavate keelepuude ehitamisel kasutatud bioloogilise taksonoomia mõisteid veelgi ulatuslikumalt kui Euroopas. Bioloogia ja keeleteaduse taksonoomia põhimõisteid eri keeltes tutvustab tabel 1. Pandagu tähele, et terminit *keeleselts* on omal ajal kasutatud selgi ajal ülihüpoteetilise ning hiljem sellisel kujul olematuks osutunud uurali-altai keelesuguluse hõlmamiseks. Suhteliselt kompaktse indoeuroopa ja väga kompaktse turgi keelkonna kõrval võiks hoopis uurali keeli vaadelda keeleseltsina ja jätta soome-ugri ja samojeedi keeled vastavalt keelkondade staatusse. Paraku on siin tegemist auguga rahvusvaheliselt käibivas terminoloogias; sama augu tõttu ei ole päris adekvaatselt kirjeldatud ka nt afroaasia keeled, seega semi, berberi, kusi ja tšaadi keeli hõlmav hulk.

Bioloogia			Keeleteadus	
ladina	inglise	eesti	inglise	eesti
<i>regnum</i>	<i>kingdom</i>	<i>riik</i>	<i>macrophyllum</i>	<i>suurhõimkond</i>
<i>divisio</i>	<i>phylum</i>	<i>hõimkond</i>	<i>phylum</i>	<i>hõimkond</i>
<i>classis</i>	<i>class</i>	<i>klass</i>		<i>(keeleselts)</i>
<i>ordo</i>	<i>order</i>	<i>selts</i>	<i>family</i>	<i>keelkond</i>
				<i>(keelepere)</i>
<i>familia</i>	<i>family</i>	<i>sugukond</i>	<i>stock</i>	<i>haru</i>
<i>genus</i>	<i>genus</i>	<i>perekond</i>	<i>substock</i>	<i>keelerühm</i>
<i>species</i>	<i>species</i>	<i>liik</i>	<i>language</i>	<i>keel</i>
<i>forma</i>	<i>form</i>	<i>vorm</i>	<i>dialect</i>	<i>murre</i>

Tabel 1. *Bioloogia ja keeleteaduse taksonoomilisi mõisteid.*

Suguluse kirjeldamises puude abil pole midagi imelikku, samasuguste puude abil saab kirjeldada väga erinevaid asju ja nähtusi, kui vaid leidub vähegi mõttekas kirjeldusalus. Näiteks lähtudes kahest mingis suhtes lähimast objektist võib kolme eri objekti, nimelt udu, lehma ja ahju, liigitada vähemalt kolmel viisil. Esiteks, arvestades, et udu ja lehm liiguvad, ahi aga mitte, võib udu

ja lehma pidada sarnasemaks teineteise kui ahjuga. Teiselt poolt, kuivõrd surnud lehm ja kütmata ahi on üldjuhul huvitud, võib tunnusepaari 'on soe'/'ei ole soe' alusel pidada hoopis lehma ja ahju teineteisele sarnasemaks kui kumbagi neist uduga. Kolmandaks võib olulisimaks liigitusaluseks valida hoopis tunnusepaari 'elutu'/'elus'; sel puhul on udu ja ahi teineteisega sarnasemad kui lehmaga. Ühelgi juhul pole raske leida ka kaht sarnaseimat objekti eristavaid tunnuseid. Vastavate klassifikatsioonide puud on esitatud joonisel 1.

Joonis 1. Kolme objekti klassifikatsioonide puud.

Joonis 1 ei tõenda kuidagi, et puu idee ei sobi keelesuguluse ülevaatlikuks kirjeldamiseks. Keelepuu on ja jääb keelesuguluse ülevaatliku esitamise vahendiks ja on ilmselt parim vahend siis, kui tahetakse kõrvuti reaalsete keeltega näha n-ö mustvalgel ka keelesuguluse tuvastamise loogiliselt vältimatut kõrvalsaadust, nimelt algeeli. Üldse ei ole ajaloolise keeleteaduse ja veel enam keelesüsteemaaatika valuküsimuseks see, kas keelepuud kasutada, vaid hoopis see, kuidas keelesugulust korrektselt tuvastada. Ilmselt ei taga (keele)puu iseenesest esituse tõesust.

2. KEELED JA MURDED

Lähisugulaskeelte puhul on keelesugulus igale nende keelte kõneleajale ilmne. Paraku ilmneb lähisugulaskeelte, eriti aga üksteise

vahetus naabruses räägitavate lähisugulaskeelte puhul sageli, et nende lähema või kaugema suguluse määramine on raske, sest sageli pole pisikeeledki ühtlased ja naaberkeelte rajamurded on mõneti sarnasemad üksteise kui oma keele murretega. Keelte klassifitseerijad saavad tavaliselt keele või murde probleemist üle lihtsa võttega: kaks murret loetakse kuuluvaks eri keeltesse, kui need murded pole vastastikku mõistetavad. Kuid see vastastikuse mõistetavuse nõue pole sellistel juhtudel kuigivõrd töökindel. Esiteks, vähegi elavama rahumeelse suhtlemise puhul õpivad lähisugulaskeeli kõnelevate naaberalade inimesed mõistma üksteise keeli iseeneselegi märkamatuks. Teiseks, on olemas keeli, kus naabermurrete kõnelejad saavad üksteisest aru raskusteta, kuid üksteisest kaugel asuvate äärealade kõnelejad ei saa üksteisest aru. Kolmandaks, ajaloos on mõnedki rahvad oma riigi piire laiendanud sugulaskeelt rääkiva naaberrahva arvel ja seejärel vähehaaval kujundanud niiviisi oma piiridesse jõudnud sugulaskeele omaenese keele ääremurdeks.

Lähisugulaskeelte ja -murrete teket kirjeldavad kolm esimesel pilgul põhimõtteliselt erinevat teooriat, nimelt lahknemis- ehk divergentsiteooria, liginemis- ehk konvergenti- ehk kontaktiteooria ning laineteooria. Neid teooriaid püütakse alatasa kasutada üksteise põrmustamiseks. Tavalisim põrmustamisobjekt on seejuures lahknemisteooria ja lihtsaim, seetõttu vähikulegi jõukohane põrmustamisvahend on kontaktiteooria. Tegelikult aga need teooriad täiendavad üksteist. Nende teooriate olemus on lühidalt järgmine.

Lahknemisteooria järgi võib murrete (ja keelte) teket seletada kunagi väikese ja ühtlase keeleühiskonna lagunemisega: eri inimrühmad hõlvasid uusi alu, kusjuures uute alade asukate kontaktid endise keskusega nõrgenesid või lakkasid, mistõttu keel arenes eri kohtades erinevalt. Samale tulemusele võib viia varem ühtse keeleala lagunemine ja killunemine seoses kas (a) varasemate rändlejate paikseks muutumisega, (b) muukeelse rahvastiku sissetungiga, kes haaras territooriumi parima, südamikuala, mistõttu põliskasunike säilinud suuremad või väiksemad killukesed jäid üksteisest eraldatuks või (c) varem kompaktselt ala lahutavate riigi- ja ühtlasi kultuuripiiride ilmunisega.

Liginemisteooria järgi mõjustavad kaks suvalist naaber-keeleala *A* ja *B* teineteist: keeleala *A* keelealaga *B* piirnev osa saab

mõjustusi alalt *B*, mistõttu seal tekkib murre *AB*; samuti saab keeleala *B* üks osa mõjustusi piirnevalt alalt *A*, mistõttu seal tek-
kib murre *BA*. Edasi leiavad samasugused protsessid aset *A* ja *AB*,
AB ja *BA*, *BA* ja *B* piiiril jne, jne. Kui on kõrvuti kolm keeleala,
on need protsessid sedavõrd keerulisemad. Tegelikult viivad
need protsessid selleni, et mingidki kaks sama keele kõnelejat ei
räägi täiesti ühtviisi. Isegi ükskõik kõneleja ei järgi alati sama
grammatikat, sest tema keeletarvitus on kokku lapitud väga mit-
mesugustelt paramatutelt ja juhuslikelt eluteekaaslastelt tahtli-
kult või tahtmatult omandatud mitte-kunagi-täiesti-süsteemsetest
ainestest. Vaatamata sellele, et iga isik räägib isemoodi, on maa-
alalised murdeerinevused siiski üldiselt hästi tajutavad ja erista-
tavat isikupärastest erinevustest.

Liginemisteooria alla mahub erijuhuna seegi, kui ühe keele *K*
mõjupiiri sattunud keele *L* iseenesest küllaltki kompaktne kõne-
lejakond hakkab aktiivselt purssima keelt *K*, muutudes niimoodi
kakskeelseks, ja seejärel kaotab keele *L*, omandamata keelt *K*
selle põliskõnelejate tasemel. Niisiis on sündinud keele *K* mur-
re *KL*, milles on mõningaid keelele *L* iseloomulikke häälaluslikke
ja/või grammatilisi jooni. Keele *K* mõjude nõrgenedes võib selli-
ne murre *KL* kujuneda omaette keeleks. Nii on kujunenud endisel
liivikeelses alal Lätis läti keele liivipärased ehk taami murded. Nii
kujunesid ülemsaksa keelealal juudi getodes algul juudi murded
ning hiljem juudi keel ehk jidiš, mille ideaalkujuks sai Poolasse
asunud juudikogukonna keelenorm.

Laineteooria järgi tekivad keelealal siin-seal aeg-ajalt uuen-
dused (mis sageli loovad eeldused uuteks uuendusteks), mis le-
vivad eri suundades erineva kiirusega ja tugevusega ning lõiku-
vad teistest suundadest tulevate uuendustega analoogiliselt vee-
loiku eri aegadel eri hulgal heidetud erisuuruste kivikeste tekitatud
kontsentriliste lainetega. On märkimisväärne, et laine levimine
veeloigus nõuab aega ja hiljem vette langenud väikese kivikese te-
kitatud laine võib sumbuda enne kui natuke varem vette langenud
suurema kivi tekitatud laine. Erinevalt veeloigust säilitab keel
seal tekkinud uuendused, mis põhjustabki murdelise kirevuse, ja
uuenduste levik *n-ö* võiduka lõpuni võib kesta inim põlvi. (Veel
paremini kui võrdlus veeloiguga iseloomustab uuenduste levikut
võrdlus kuivatuspaberiga, millele on eri ajal ja eri hulgal piserda-

tud erivärvilist vedelikku ning millel leiduvad lõikuvad, osalt veel niisked värvilised sõõrid lubavad osaliselt määrata isegi sõõride ilmumise järjekorda).

Liginemis- ja laineteooria ei kehti mitte ainult lähisugulaskeelte või sugulasmurrete puhul, vaid ka kaugete ja eri keelkondadesse kuuluvate keelte ja keelemurrete puhul. Teiselt poolt pole raske märgata, et ükski kolmest teoriast ei ütle midagi niivõrd üldist, et seda saaks kasutada valmisseletusena suvalise murde või keele tekke või seoste kirjeldamiseks. Keelte ja murrete teke onoleb nii suurel määral konkreetseist tingimustest, et võib nende põhjal olla mõneti ennustatavgi.

On ülimalt tõenäoline, et endises Jugoslaavias räägitakse juba lähitulevikus senise kahe kirjakuuga serbohorvaadi keele asemel serbia ja horvaadi keelest ja et vastavad kirjakeelenormid kaugenevad teineteisest vähemalt oskussõnavara osas. Murrete tasandil jääb aga nende piir edaspidigi kauaks ebamääraseks, et mitte öelda olematuks, sest pole ühtki klassifikatoorselt olulist keelejoont, mis kataks täpselt serbia ala või täpselt horvaadi ala. Samuti on vaid ajalooline juhus, et läänemeresoomes murderühm, mida nimetame vadja keeleks, ei ole eesti murderühm — selle on suuresti tinginud 800-aastane riigipiir ning isurlaste ja soomlaste kolonisatsioon ja mõju vadja aladele. Teistpidine ajalooline juhus on see, et lõunaeesti murderühm, mis on algselt põhjaeestist palju kaugem kui vadja, on tänapäevaks ometigi n-ö integreerunud põhjaeestiga ehk sisuliselt mandunud (põhja)eesti murderühmaks. (Võib enam-vähem kujutleda, milline oleks tänapäeval eesti keel, kui Põhjasõja päevil oleksid Tallinna kodanikud küüditatud Venemaale, Tallinn põlenud maatasana ning Piibel tõlgitud hoopis ja ainult lõunaeesti keelde.) Siit näeme igatahes, et väljaspool kirjakeelekeskset (s.o nii või teisiti rahvus- ja keelepoliitikal põhinevat) murdekäsitlust polegi mõttekas rangelt eristada termineid *keel* ja *murre*.

Seevastu on ülioluline, mille alusel eristame üht keelt või murret teisest. Nii ei saa olla õigeks vastuseks küsimusele, mille järgi eristatakse eesti keele saarte- ja läänemurret, et saartel on *õ* asemel *ö*, ega see, et nende vahel on meri (need vastused sain juhtivaalt eesti murdeuurijailt, kui otsustasin nüüd juba 30 aastat tagasi kõrvaldada oma ülikoolipäevil viletsalt omandatud eesti murrete

kursuse esimest ilmselget auku). Esimene vastus on eksitus — kui ka ära unustada Ida-Hiiumaal esinenud ja Lääne-Saaremaal ikka veel esinev iseäraselt häälduv, kuid ikkagi õ-st erinev õ üksühene vaste ja arvestada Hiiumaal ja Saaremaal kohatavat hääldust, kus igale põhjaeesti õ-le vastab ö, siis Pöides ja Muhus esineb mandrieestlastegi jaoks sulaselge ö. Aga ükski eesti murdeuuri-ja pole veel avaldanud soovi Pöidet ja Muhut muust Saaremaast lahutada ja mandrimurrete hulka arvata. Teine vastus kajastab eesti murrete jaotamist meetodil mis-kinni-ei-jää-saab-kinni-löödud. Ootuspärane oleks, et iga keel või murre, millest räägitakse, oleks iseloomustatav puhtkeeleliselt, ja oleks soovitatav, et see oleks iseloomustatav üheselt. Paraku, eriti üksteisele lähedaste murrete (ja ka keelte) puhul võib üksteisest selgesti erinevate nn tuumalade vahel olla siirde- ehk segamurrete vöönd, mille lähemus ühele või teisele tuumalale võib osutada määramatuks.

3. KEELESUGULUS JA ALGKEEL

Selleks et väita, et kaks või enam keelt on sugulaskeeled, peab neil keeltel leiduma vähemalt sarnaseid sõnu või sõnaosi, s.t tüvesid ning tuletus- või muuteafikseid. (Maailmas on keeli, kus erinevalt nt eesti keelest sõnu ei muudeta ja isegi ei tuletata; sellised nn tüpoloogilised sarnasused või erinevused suurendavad või vähendavad vastavalt suguluse tõenäosust.)

Selleks, et tõestada väidetavat keelesugulust, ei piisa sarnaste sõnade või sõnaosade loetelude esitamisest. Eesti keeles on sõnad *bolševik*, *kolhoos*, *kulak*, ja paljud maailma keeled tunnevad samas tähenduses väga sarnaseid sõnu. On ilmne, et need sõnad ei tõesta kuidagi kõigi vastavate keelte sugulust. Neist näeme, et aktuaalsed sõnad võivad niihästi tungida üle keelepiiride samas kultuuripiirkonnas kui ka ohtlikku mõistet väljendavatena murda isegi läbi vaenupiiride. Niisiis tuleb keelesugulust otsides suhtuda sarnastesse sõnadesse ülimalt ettevaatusega: keelesuguluse tuvastamiseks on vaja, et sarnaste sõnade või sõnaosade seas leiduks sõnu või sõnaosi, mida ei ole võimalik pidada muudest keeltest laenuks, ja et nende eri keelte sarnaste sõnade või sõnaosade seosed oleksid regulaarsed, s.t nendes leiduvate (või ka puuduvate) häälikute vahel leiaksid aset kas üldised või kindlast ümbru-

sest olenevad häälikuvastavused, mis kehtiksid sellistena teisteski sarnasteks peetavais sõnades või sõnaosades. Niisuguste häälikuvastavuste olemasolu korral tehakse oletus iga häälikuvastavuse algkuju (s.t selle varaseima häälduse) ja ühtlasi neid häälikuvastavusi esindavate sarnaste sõnade või sõnaosade algkuju kohta; sellist oletuste tegemist nimetatakse häälikute ja sõnade rekonstrueerimiseks. Hüpotetilist keelekuju, kus häälikuvastavuste ja neid sisaldavate sõnade või sõnaosade rekonstrueeritud algkujud kehtivad, nimetatakse vaadeldavate keelte **algkeeleks**.

Algkeele rekonstrueerimisel kasutatakse peale sugulaskeelte (ja ka mittesugulaskeelte) võrdlemise ka nn siserekonstruktsiooni, mille eesmärgiks on leida vahelduvatele tüvedele niisugune vahelduseelne algkuju, et see võimaldaks nende tüvede vaheldusviisi ühest seletust muude mõneti sarnaste tüvede taustal. Näiteks kolm nimetavas käändes sarnast, kuid omastavas ja osastavas käändes erinevalt käituvat sõna *susi:soe:sutt, kusi:kuse:kust* ja *musi:musi:musi* peavad igaüks saama üheainsa, nimetavas käändeski teiste sõnade tüvedest oluliselt erineva tüve (erinev käändumine ei ole siin tingitud alguskaashäälikute erinevusest).

Algkeeltele on võrreldes tegelike keeltega mitmeid iseärasusi. Esiteks, iga elav keel on varieeruv: ei leidu kahtki täpselt ühesuguse häälduse, grammatika ja sõnakasutusega isikut. Veelgi enam, ka iga isiku keelekasutus vaheldub ja isegi muutub olukorrast ja ajast sõltuvalt. Hästi rekonstrueeritud algkeel on variatsioonivaba, ilma nn murdeerinevusteta (murdeerinevused tulenevad rekonstrueerimise küündimatusest, milles ei tarvitse tingimata olla süüdi rekonstrueerija). Teiseks, mida sügavam (enamaid keelerühmi hõlmav) on rekonstrueeritud algkeel, seda suurem on selles sisalduvate üksikrekonstruktsioonide ajaline ebahütlus: ühelt poolt võivad õigesti olla tabatud tuhandete aastate vanused seigad, teiselt poolt on sellele omistatud tegelikult väga hiliste muutuste läbi sündinud uuendusi, vahel aga sedagi, mida pole olnud kunagi. Algkeel on mõneti võrreldav museaalse vana harjaga, mille algne otstarve ja omaniku elukoht on täpselt teadmata, millel osa karvu on säilinud algses pikkuses, suur osa karvu kulunud erineval määral lühemaks, osa välja kukkunud ja millele restaureerija on lisanud teiselt, uuemalt harjalt võetud karvatutte. Romaani keelte uurijad on ammu märganud, et ladina keelest sündinud kaasaeg-

sete romaani keelte alusel ei saa rekonstrueerimisel kuidagi kätte Rooma riigis räägitud ladina keelt, eriti mitte selle käänamis-süsteemi. Teiselt poolt aga lubavad mõned itaalia murded teha järeldusi mõne sellisegi keeleseiga kohta, mis ladina keeles oli juba kadunud, sest Itaalias on räägitud ka mitmeid ladina keele sugulaskeeli, s.t teisi itali keeli, mis aja jooksul on maa tähtsaima kõnekeele murreteks mandunud.

Algkeele kui keeleteadusliku rekonstruktsiooni määratlusest ja omadustest tingituna on üldjuhul ebakorrektned püüda algkeelt dateerida. Kui ka kahe või enama keele ühise eellaskeele olemasolu kohta on kirjalikke viiteid, on rekonstrueeritud algkeele samastamine viimasega ülimalt küsitav. Algkeele vastavus kunagisele tegelikule keelele võib mõnes osas olla väga suur, rekonstrueeritaval määral ehk isegi absoluutne, kuid mida erinevamad ja kaugemad on üks teisest rekonstrueerimise aluseks olevad keeled või murded ja mida vähem on üks teisest kaugeid keeli, seda ebaühtlasemad on rekonstrueeritud algkeele eri osad ajaliselt. Seoses algkeele ja kunagise tegeliku keele olemusliku erinevusega on vene keeleteaduses mitukümmend aastat eristatud rekonstrueeritud **algkeelt** (vene *prajazyk*) ja praeguste keelte mingil kindlal ajal (kindlas ajavahemikus) või kindlas kohas räägitud eellaskeelt, nn **aluskeelt** (vene *jazyk-osnova*); selle eristuse järjekindel järgimine aitab vältida levinud vigu.

Kuigi algkeelel on kummalisigi omadusi elavate keeltega võrreldes, ei ole algkeelte rekonstrueerimine kaugeltki mõttetu. Kui korrektsel rekonstrueerimisel kasutatakse kõiki võimalikke allikaid, sh murdeandmeid, väljasurnud keeli ja vanu kirjanekuid, saadakse rekonstrueerimisel igatahes niisugune keelekuju, millest on võimalik tuletada kõigi rekonstrueerimise aluseks olnud sugulaskeelte või murrete võrreldavad andmed ja mis lubab öelda, mis ühes või teises neist keeltest või murretest on vana või uus.

4. REKONSTRUEERIMISE RASKUSED

Esitatust tulenevalt võib isikliku kogemusetagi nentida, et algkeele rekonstrueerimine on vähemalt tülikas, kui mitte raske.

Ilmsete raskuste vältimiseks ei taha paljud keeleteadlased, kes püüavad kirjeldada vähema või suurema hulga keelte sugulust, arvesse võtta isegi mitte kõiki (vahel suhteliselt hästi) tuntud keelerühmi, rääkimata üksikkeeltest või murretest. Rekonstrueerimisel lähtutakse tihti ühestainsast või mõnest üksikust vanapäraseks peetavast nn võtmekeelest, muud keelerühmad või keeled toimivad heal juhul taustkeeltena; nende erijooned, mis potentsiaalselt võiksid rekonstruktsioone täpsustada, jäävad tähelepanuta. Küllalt tihti jäetakse suguluse kirjeldamisel vajaliku tähelepanuta ka vaadeldavate keelte laenusuhted niihästi isekeskis kui ka muude keeltega, mis tähendab seda, et kõik sarnased sõnad loetakse keelesuguluse tõestamiseks kõlbavat. Keelesuguluse tuvastamise algjärgus, kui otsitakse esialgset tööhüpoteesi, on selline küsimusele lähenemine paratamatu ja paratamatuna mõistlik. Kuid kui keelesuguluse otsimise teatavas järgus jõutakse tulemuseni, et mingi keel või keelerühm osutub justkui sugulaseks kahe või enama keelega, mis omavahel suguluses ei ole, siis on jõutud hüpoteesi vigasuse tunnuseeni, mitte aga mittersugulaskeelte ühenduslülini.

Isegi suhteliselt hästi läbitöötatud lähteandmete puhul osutub algkeele rekonstrueerimine keerukaks ja sageli ikkagi mitteüheseks. Näiteks eesti kirjakeele nimetava, omastava, osastava ja sisseütleva käände vormide *vakk:vaka:vakka:vakka* ning omastava ja sisseütleva vormide *toa* ja *tuppa* saamiseks vastavaist hüpoteetilistest astmevahelduse-eelsetest algäänemeresoome vormidest võib oletada järgmist 16-sammulist tuletuskäiku, vrd tabel 2.

Tabelis 2 on nt vahevormid **vakka_çen* ja **tupa_çen*, kus sümbol _ç märgib silbipiiri, rekonstrueeritud eesti regilaulude *tubajetiüüpi* sisseütleva alusel, kuna isuri, karjala ja vepsa, kus järgsilpide vokaalide vahel on rekonstrueeritav **h* säilinud, osutavad vahevorme **vakkahan* > **vakka_çan*, **tupahan* > **tupa_çan*, mis sobiksid muidu hästi nüüdiseesti vormide lätevormideks, kuid ei sobi taas kuidagi kokku puhteesti *tubajetiüübiga*. Igatahes on ühtede või teiste vormid vajalik vaheaste selleks, et saaks toimuda teise ja kolmanda silbi kontraktsioon (ehk kootumine) ja ühtlasi pika vokaali teke, mis samas tähendab teise ja võistleva tsentralisatsioonikeskuse teket pearõhulise esimese silbi kõrvale (sellega vähenes pearõhulise silbi mõjupiirkond sõnas, sest pikkadel sil-

ALGLÄÄNEMERESOOME	*vaka	*vakkan	*vakkata	*vakkahen	*tupan	*tupahen
Sufiksiline astmevaheldus			*vakkata			
Tüveline astmevaheldus		*vakkan			*tupān	
*-h- kadu 3. või kaugema silbi algul				*vakk _ç en		*tupa _ç en
Järgsilpide 1. kontraktisioon				*vakkān		*tupān
Kaashääliku kahendus pika vokaali ees					*tu _ç pā	*tuppān
Lõpu-n-i vokaalistumine		*vakkā				*tuppā
-ř- kadu silbi algul vokaali järel			*vakk _ç a			
Järgsilpide 2. kontraktisioon			*vakkā			
*-p- kadu labiaalvokaali järel						
Pika 1. silbi raskendus pika vokaali ees						
Raskenduse üldistumine tugevas astmes	*vakkā					
Lühikesse täishääliku lõpukadu	vāk					
Rõhutu pika täishääliku lühenemine		vākka	vākka	vākka	tu _ç ā	tuppa
Assimilatiivne madaldumine					to _ç ā	
Esisilpide kontraktisioon					toa	
NÜÜDISEESTI KIRJAPILT	vakk	vaka	vakka	vakka	toa	tuppa

Tabel 2. Viie eesti sõnavormi kujunemise rekonstruktsioon.

pidel on kalduvus hakata rõhku enesele tõmbama) ja eesti keele muutumist detsentraliseerivaks keeleks. Teiseks, vanema seletuse järgi, nn asepikeendusteooriast lähtudes, oleks mõeldav oletada, et vahevormides **vakkā* ja **tuppā* aset leidnud teise silbi täishääliku lühenemine korvati eelneva kaashääliku samaaegse raskendusega, niisiis täiendava pikendamise, mis lõi eelduse nn kolmanda välte tekkeks; sel juhul pidi aga lõpukadu nimetavas käändes toimuma veel enne raskendust ja muutub küsitavaks, kas lõpukao tagajärjel tekkinud nimetava käände vorm *vakk* on üldse kunagi olnud kolmandavältiline (seda küsimust hakkab siis toetama asjaolu, et sõnadel, nagu *ader* ja *padi*, mille lähtekujud olid **atra* ja **patja*, pole vahevormideks kunagi olnud kolmandavältilisi vorme). Sellega erinevad seletusvõimalused ei piirdu. Keeleajaloo põhiküsimus ongi kõigi mõeldavate seletusvõimaluste (s.t muutuste ja nende järjestuste) tuvastamine ja kaalumine.

Et algkeele ja kõigi mõeldavate muutusvõimaluste tuvastamine ja kaalumine on väga töömahukas, püüavad paljud keeleajaloolased ja keelesuguluse uurijad siiski ajada läbi lihtsamalt. Üks ennekõike keeleajaloolaste võte on kuulutada kõik samade algvormidest samu pindvorme tuletavad uued võistlevad seletusviisid lihtsalt esimese seletuse variantideks ja variantidena liigseks. (Piltlikult öeldes, kui kord on hakatud Tartust Pärnu kaudu Tallinnas käima, on liiast uurida Mäo kaudu Tallinnas käimise mõeldavaid eeliseid.) Teine, tüüpiliselt keelesuguluse otsijate võte on hüljata kogu sisuline rekonstrueerimistöö ja otsida keelesugulust tõenäosusarvutuste abil, ehitades arvutused ühispärandiks kuulutatud sarnastele sõnadele. Kolmas, nn revolutsionääride võte on kasutada traditsioonilisi termineid uues tähenduses ja hüljata keeleainestiku sisuline analüüs. Tüüpiline selles suhtes on soomlaste Jan-Ola Östmani ja Jarno Raukko (1995: 68) väide, et soome keel on rohkem sugulane rootsi kui mordva keeltega. Siin on tavakohane keelesuguluse mõiste asendatud uue, seejuures tahtlikult defineerimata jäetud sugulusmõistega, mis põhineb parimal juhul asjaolul, et mida suurem on üks soome keele sõnastik, seda rohkem on selles ühiseid sõnatüvesid rootsiga kui mordva keeltega.

Kuivõrd soome keele sarnasus rootsi keelega on suuresti seotud rootsi keelest soome keelde laenatud tüvedega, on Östmani ja Raukko väide mõttekäigult väga lähedane väitele, et inimene, kes

söüb (palju) verivorsti, muutub verivorsti söömisest sugulasemaks seale kui oma õdedele-vendadele.

Analoogia õigsuses või väärtuses veendumiseks tuleb küsida, mispärast loetakse soome keelt soome-ugri ja täpsemalt läänemeresoome keeleks ja mitte germaani keeleks ning mida pidanuks soome keel laenama, et soome keelest saanuks tõepoolest rootsi keele sugulane, niisiis germaani keel. Näen vastust küsimusele soome keele soomeugrilisusest või läänemeresoomelisusest peituvat asjaolus, et soome keel jagab niihästi sõnamuutmises ilmnemaid reeglipärasusi kui ka ebareeglipärasusi muude läänemeresoome keeltega, mitte aga rootsi jt germaani keeltega. Soome ja teiste läänemeresoome keelte ebareeglipärasused on kunagiste reeglipärasuste jäänukilmingud, mis on säilinud ennekõike teatavate sõnavormide erakordse sageduse tõttu. (Ebareeglipärasus, s.t erandlikkus keeles on vahel kasulik: soome keeles on tegusõna *olla* oleviku ainsuse 3. isiku vorm *on* tänu oma erandlikkusele äravahetamatu, see ei riimu ühegi muu tegusõnavormiga; eesti keeles on seesama erandlik *on* unustusse tõrjunud kunagise oleviku mitmuse 3. isiku vormi, mistõttu 3. isiku olevikuvorme ei ole võimalik segi ajada muude tegusõnade vastavate vormidega.) Reeglipärasused vormid aga on isegi siis, kui need on hilised, tekkinud ikkagi oma keele ilmekaimate vormitunnuste üldistumise (ehk nn analoogiaarengute) tagajärjel. Nii või teisiti, soome ja rootsi keele sugulusest võiksime rääkima hakata näiteks siis, kui soome keel oleks hakanud rootsi keelega jagama nn tugevat verbikonjugatsiooni, mida iseloomustavad tüvevokaali muutused imperfektis, ja samas loobunud oma ebareeglipärasustest. Üldse pole mitmete väitjate kiuste keeleteaduse käsituses ikka veel ühtki veenvat näidet sellest, et mingi keel oleks muutunud teise keelkonna keeleks: ikka on üks või teine keel kas jäänud iseeneks paljude sõnalaenude ja isegi keeletüübi muutumise kiuste või siis on üks keel asendunud teise, võõra keelega, mida on pahatihti hakatud rääkima n-ö oma aktsendiga, nuditud morfoloogiaga või räsitud süntaksiga.

5. SÕNA LIIGITUSALUSENA

Ehkki murrete ja keelte pädevat klassifikatsiooni ei saa üles ehitada nende sõnavaralisele erinevusele, on seda siiski püütud teha. Mitmel pool Ameerikas oli ja kohati on praegugi palju väga halvasti uuritud pisikeeli, mille omavahelise suguluse määramisega on probleeme. Radioaktiivse süsiniku alusel dateerimise edust innustust saanud keeleteadlane Morris Swadesh, kes oli muide väljapaistev salishi keelte uurija, esitas 1950. aastate algul esmalt 215 sõnast (õigemini: mõistest) ja lõpuks 100 sõnast koosneva loendi, mis pidi olema üldinimlik, hästi säiliv ja võimaldama nn Leesi—Swadeshi konstandi alusel dateerida keelte lahknemist sajandeis (vt nt Swadesh 1952).

Kuigi see meetod, nn glotokronoloogia, eeldab teatava protsendi sõnade kadumist loendist ja sama hulga uute sõnade asemele ilmumist kindlal ajavahemikul ega pea niisiis tegelema vanade ühistüvede ja uute laenude eristamise tülika küsimusega, põrkub selle meetodi rakendamine ikkagi mitmele loomulikule takistusele. Esiteks, isegi ainult sajamõisteline loend ei ole piisavalt üldinimlik ja vastavate sõnade säilivus ühesugune. Teiseks, sünonüümide arvestamine tekitab protsendiarvutusel ületamatuid teoreetilisi probleeme; need lahendatakse jõumeetodil suvaliselt, heas usus, et vead tasanduvad. Kolmandaks, väga sageli ei ole tegelikult võimalik tõestada, kas mõningat sarnasust ilmutavad ühtsama mõistet väljendavad sõnad eri keeltes on n-ö samad, s.t sama algupära, või ei ole (siin võib küsimusse tulla niihästi vanade ühistüvede ja neile mõneti sarnaste hiliste laenude eristamine kui ka juhuslik sarnasus); needki probleemid lahendatakse jõumeetodil suvaliselt, heas usus, et vead tasanduvad. (Viimane probleem on muide sageli lahendamatu, kui keelest polegi teada rohkem kui küsitava asjatundmisega kirja pandud mõnikümmend või mõnisada sõna).

Lisaks puhtmetodoloogilistele raskustele ilmneb, et keelesuguluse alal revolutsioonilisi avastusi jahtivad meetodi rakendajad kalduvad kõhklemata sugulastüvedeks pidama neile tundmatute keelte kõiki sõnu, kus nad mingitki sarnasusvirvendust arvasid nägevat. Selle tüüpnäiteiks on rida Swadeshi enese kirjutisi, sh nähtavasti ainult venekeelses tõlkes ilmunud kirjutis nn dene-soome

keeltest, kus on sugulasteks justnagu tõestatud uurali, altai, nivhi, korea, jaapani, ainu, hiina-tiibeti, tšuktši-kamtšadali, eskaleuudi, atapaski, tlingiti, haida, kutenai ja wakashi keeled (Swadesh 1965). Üks teine Swadeshi samalaadiline avastus on esile kutsunud samas stiilis vaimuka paroodia, kus "tõestatakse" ühelt poolt Swadeshi postuleeritud makro-mixteci hõimkonna ning teiselt poolt tänapäeva inglise keele omavahelist sugulust (Callaghan, Miller 1962).

Swadeshi loendi omadusi on kontrollinud soome-ugri või uurali keeltele Eeva Kangasmaa-Minn ja Alo Raun (Raun 1956: 152–153) ning Juhani Lehtiranta (1982). Tabel 3 esitab Juhani Lehtiranta (1982: 115) poolt Swadeshi 100 sõna loendi alusel leitud andmed olulisimate uurali keelte ühise põhisõnavara kohta; indeksid A_1 ja A_2 näitavad iga keele sõnavaravõrdluste keskväärtust vastavalt uurali ja soome-ugri keelte raames. Erinevalt originaaltabelist on siin keelte järjestust ülevaatlikkuse huvides normaliseeritud (keeled on järjestatud selliselt, et suurimad arvud paiknevad võimalikult peadiagonaali lähedal; kuivõrd kasutatud on 100 mõiste loendit, peaks peadiagonaalil paiknev arv olema 100 või sellest reaalsete sünonüümide jagu suurem). Pandagu tähele, et ühise põhisõnavara määra alusel moodustavad uurali keeled ahela, mille ühes otsas on lapi ja teises otsas neenetsi keel, kusjuures samojeedi, obiugri ja mari-komi keeled moodustavad kolm ühise põhisõnavara määra poolest lähimate keelte rühma. Seejuures on kahe arvestatud samojeedi keele või õigemini keelerühma põhisõnavara ühelt poolt teineteisega sarnasem kui soome-ugri rühmade põhisõnavara üksteisega ja teiselt poolt kõigist soome-ugri rühmade põhisõnavarast kaugem kui mis tahes kahe soome-ugri rühma põhisõnavara teineteisest.

Eugene Helimski (1982: 39) on kasutanud Swadeshi loendit kombineerituna protsendiarvutusega samojeedi murrete klassifitseerimiseks (reast samojeedi murdeist pärinevad napid sõnaloendid ei sisalda kõiki Swadeshi loendi sõnu); murrete suhtelise läheduse tõttu on Helimski klassifikatsioon tõepoolest selgelt usaldatavam varasemast, vist puhtmuljelisest klassifikatsioonist, kuid jäänud muude meetoditega kontrollimata. Üldiselt võimaldavadki Swadeshi loendid tuvastada siiski suhteliselt hästi vaid lähedaste keelte või murrete sõnavara algelisima tuumiku sarnasust, mis

	lp	so	m	mr	ko	un	m	hn	sö	ne	A ₁	A ₂
põhjalapi	X	33	32	32	24	23	19	24	10	11	24,2	26,7
soome	33	X	34	32	33	31	32	29	17	14	28,9	32,7
ersamordva	32	34	X	37	30	26	22	26	16	14	26,3	29,6
niidumari	32	32	37	X	43	32	29	27	17	19	30,3	33,9
komi	24	33	30	43	X	31	27	26	19	12	27,2	30,6
ungari	23	31	26	32	31	X	34	28	12	10	25,2	29,3
põhjamansi	19	32	22	29	27	34	X	45	15	13	26,2	29,7
Vahi handi	24	29	26	27	26	28	45	X	15	14	26,0	29,3
sölkupi	10	17	16	17	19	12	15	15	X	51	19,1	–
tundraneenetsi	11	14	14	19	12	10	13	14	51	X	17,6	–
Keskmine											25,1	30,2

Tabel 3. Uurali keelte ühine põhisõnavara Juhani Lehtiranta (1982) järgi.

võib, kuid ei tarvitse kajastada täpselt sugulust. Siiski on maailma kõige kirjuma ja ühtlasi keerulisema ja halvimini uuritud keelelise koostisega alade keelte liigitamiseks kasutatud sageli parimal juhul vaid Swadeshi loendeid.

Keerulise keelelise koostisega alade klassifitseerimise lihtsustamiseks on kasutatud veelgi lihtsamaid, et mitte öelda labasemaid viise. Joseph H. Greenberg on oluliselt arendanud keeletüpoloogiat ja arvestatavaltki tegelnud Aafrika neegrikeelte klassifitseerimisega hõimkondadesse (inglise *phylum*). Kuid Ameerikas on ta ühendanud kõik eskaleuudi (eskimo-aleuudi) ja nadene keeltest erinevad sajad keelkonnad ja isolaatkeeled üheks amerindi hõimkonnaks, olles väidetavalt rekonstrueerinud üle 300 tüve. Siin on Greenbergile suuresti eeskujuks olnud Swadeshi samasuunaline katse (1954). Ameerika keelte greenbergliku klassifikatsiooni on selle absurdusele vaatamata üles kiitnud Merrit Ruhlen (1987). Ruhleni raamatus (mis muide on pühendatud Greenbergile) esitatud klassifikatsioone on arvestatud Luigi Luca Cavalli-Sforza, Paolo Menozzi ja Alberto Piazza raamatust pärinevas tabelis, mille on *Akadeemia* lugejale esitanud Urmas Sutrop (1995: 2293).

6. SOOME-UGRI KEELESUGULUS

Katseid soome-ugri keeli liigitada on tehtud rohkem kui 160 aasta jooksul korduvalt. Kuigi on esitatud mõningaid erinevaid nägemusi, on võidule pääsenud Eemil Nestor Setälä (1926) keelepuu, mille peamiseks erinevuseks varasemast, Otto Donneri (1879) esitatud keelepuust on see, et lapi, liivi ning ülejäänud läänemeresoome keeled/murded ei lahkne ühestsamast punktist. Setälä klassifitseeris ühtaegu keeli ja rahvaid. Setälä keelepuu n-ö rahvastest puhastatud teisendi on esitanud Péter Hajdú (1985: 173), kes ühtlasi üritas kõiki algkeeli~aluskeeli dateerida. Ei Setälä ise ega keegi muu ole üritanud seda keelepuud n-ö haruhaaval keeleandmetega põhjendada. Siiski on Gábor Bereczki, üks mari keele väljapaistvamaid uurijaid, korduvalt tõendanud, et mordva keeli ja mari keelt hõlmava volga rühma postuleerimine ei ole põhjendatav (viimati Bereczki 1994: 7–9): ainus, mis mari keelele ja mordvale ainuühine, on 13 sõnatüve, kuna omad häälikulised ja morfoloogilised ühisuendused maril ja mordval puuduvad. Samas on 70 mari sõnatüvel vasted ainult permi keeltes. On ilmne, et naaberkeeled laenavad üksteiselt sõnu, ja seetõttu ei saa lähisugulusoletust rajada ainult ühissõnadele. Seda, et kasvõi kõigist teadaolevaist erinevate uurali harude ühissõnadest lähtudes ei saa korrektset uurali sugulushüpoteesi rajada ja vastavat keelepuud ehitada, on sisuliselt ja seejuures suurejoonelisimalt näidanud oma väitekirjas Kaisa Häkkinen, kes seepeale soovitas puumalli “korvata uurimise nüüdisseisu paremini kajastava “põõsamalliga”, mis on kronoloogia suhtes neutraalne” (1983: 384). Huvitaval kombel nähakse Häkkise põõsamallist rääkides või tsiteerides Häkkise väitekirja oponeerinud Mikko Korhose (1984) arvamust, et põõsamall on pigem rehamall, põõsamallis puumalliga võistlevat malli. Häkkinen näib olevat termini *põõsas* nähtavasti üle võtnud matemaatikutelt. Graafiteoorias määratletakse puud kui sidusat graafi, mis ei sisalda ühtki tsükli (vrd Kaasik 1982: 142). Üliharva kasutatav termin *põõsas* aga tähistab puud, mille *n* tipust *n-1* on lõputipud, kusjuures põõsastena hakkavad sellised puud mõningast huvi pakkuma alles siis, kui nende seas on puid, mille tippude arv *n* on vähemalt 4. Niisiis pole mõte (keele)põõsast kuidagi väljapääs keelepuumallist. Häkkise poolt

samas esitatud illustratsioon oma kujutlusele uurali keelkonna põõsamallist vastab liiati põõsa määratlusele vaid sedavõrd, kui küsimuses on uurali keelkonna esimese astme harud; permi ja ugri harude edasihargnemisega lakkab põõsas olemast põõsas. Häkkinen pole kunagi täpsustanud, kas ta soovitud tuleb võtta uurimuse nüüdisseisu targemusest ajendatud rõõmsa nendinguna, julge provokatsioonina või seni mõistmata jäänud musta irooniana, mille põhjuseks on uurali keelte sõnavara ajaloo uurimise jännseis: keelepõõsas uurali sõnavara parima, ainult kaheastmelise kajastajana väljendab ikkagi vaid seda, et pole leitud keelelisi kriteeriume uurali keelte sõnavara kihtide ja ühtlasi selle uuenemise hierarhia tuvastamiseks. Kuigi mitmed kasulikud ja meeldivad raamatud esitavad kas ühe keele, ühe keelerühma või kogu keelkonna sõnavara kihte, nende seas ka Kaisa Häkkise enese õpik soome sõnavara päritolust (1990) ja Károly Rédei toimetatud kolmeköiteline uurali etimoloogiasõnaraamat (Rédei 1988–1991), on ilmne, et tüvede jaotamine kihtidesse oma esinemuse järgi nüüdiskeeltes on ülitinglik, olles paratamatult tegelikkuse kõverpeegeldus neil juhtudel, kui mingi tüvi on ühest jaotamise seisukohalt kriitilisest keelest või keelerühmast jäljetult kadunud ning seal sellesamas tähenduses esinev, kuid häälikuliselt erinev tüvi ei anna alust isegi tüvekao oletamiseks.

Kuigi on ilmne, et keelepüü kui sellise kriitikud ei ole ilmutanud vähimatki kalduvust sõnavarakihtide tuvastamiseks, olgu rõhutatud, et kriitikud ei ole üldse võinud osutada traditsiooniliste keelepüüde ühtki olemuslikku viga.

Ilmselt on soome-ugri keelte või murrete sugulusastme määramine võimalik ikkagi nende häälikuliste ühisuenduste ehk häälikumuutuste alusel, mis üldjuhul kehtivad rohkem kui ühes sõnas. Lisaks võimaldavad häälikumuutused sageli suhtelise kronoloogia tuvastamist. Siinjuures on mõttekas eristada võimaluste piires kolme muutuste tüüpi, nimelt sulandumist, nihet ja lõhenemist. Olgu muutuse üldiseks kujukaks $A > B$ (loe: A muutub B -ks), kus üksus A (häälik, häälikühend, sõna vms) on muutuse sisend ja üksus B selle väljund. Muutust $A > B$ nimetatakse **sulandumiseks**, kui üksus B oli keeles olemas juba enne muutust $A > B$. Muutust $A > B$ nimetatakse **nihkeks**, kui üksus B tekkis alles muutuse $A > B$ tagajärjel. Pandagu tähele, et iga muutus $A > B$ on kas

üldine, s.t üksus *A* lakkab muutuse toimumise järel olemast, või siis muutus on osaline, kajastades üksuse *A* lõhenemist $a > \{A B\}$.

Häälikumuutuste suhtelise kronoloogia tuvastamise teevad võimalikuks ühelt poolt juhud, mil üks uuendus (nn **toitev** uuendus), laiendab teatava järgneva uuenduse toimumispiirkonda (seda võib sulandumine, ükskõik kas üldine või lõhenemisega seostuv) või loob eeltingimuse mingi järgneva uuenduse tekkeks (seda võib vahetus) või teiselt poolt, vastupidi, üks uuendus (nn **tühjendav** uuendus) kahandab järgmise uuenduse potentsiaalset toimumispiirkonda (seda võib teha lõhenemine).

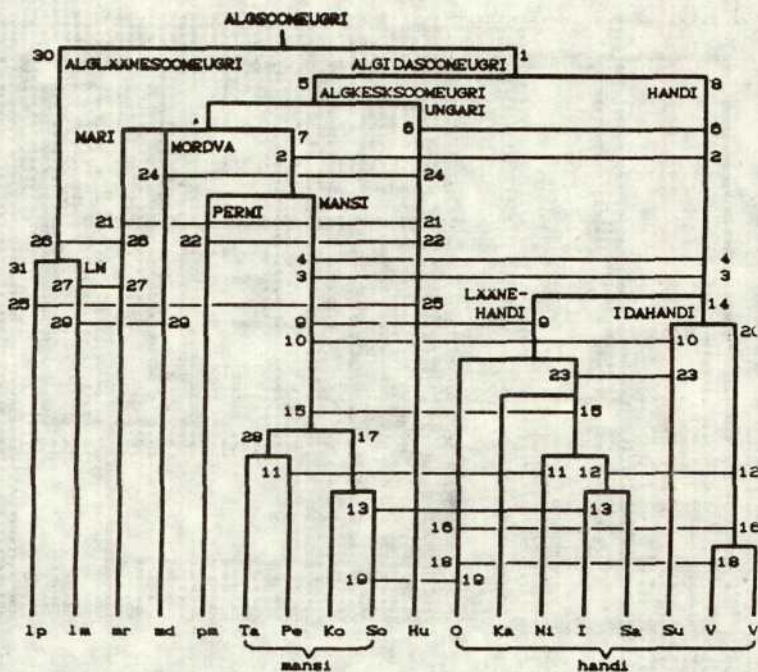
Joonisel 2 esitatud uuendused lubavad otsustada, et on olemas ainult üks soome-ugri murrete kaheksjaotus, nimelt uuenduste 30 ning 1 alusel, mis jaotavad soome-ugri ala lääne-soomeugriks (lapi-läänemeresoomeks) ning idasoomaugriks. Idasoomaugri jaguneb uuenduste 5 ja 8 alusel omakorda kesksoomaugriks ja handiks.

Niisiis osutavad soome-ugri ala hääliküsteemis aset leidnud uuendused soome-ugri rühmade mõnevõrra teistsuguseid keelesugulusseoseid, kui neid kirjeldab traditsiooniline keelepuu. See erinevus ei osuta kuidagi, et keelepuumall üldse oleks halb või vananenud viis keelesuguluse kirjeldamiseks, vaid vihjab ainult sellele, et traditsiooniline keelepuu ei kajasta soome-ugri keelte sugulust piisavalt õigesti. Vastavalt on joonisel 3 esitatud joonisele 2 vastav keelepuu, mis kajastab ühelt poolt keelte geneetilist rühmitumist ja vastavaid rühmi iseloomustavaid häälikumuutusi ning teiselt poolt võimalikke keeleliidulisi, s.t üle murde- või keelepiiride levinud muutusi. Teiselt poolt on häälikumuutused siiski vaid osaliselt järjestatud, ja niisiis on keeleliitude järjestus ehk suhteline kronoloogia suurel määral hüpoteetiline, ning on võimalik ehitada samade muutuste teistsugustel järjestustel põhinevaid keelepuid. On tõenäoline, et keeleandmestiku laiendamise ja samojeedi keelte kaasamine toob kaasa keelepuu täpsustumise ja ühtlasi muutumise ka soome-ugri keelte osas. Siiski näitab joonis 3 sedagi, kuidas saab loobuda n-ö kahtlaste ja klassifikatoorselt vähem oluliste keeleliitude esitamisest ning esitada soome-ugri keelerühmade n-ö üldistatud keelepuu, vrd joonis 4. Kui keelepuu joonisel 3 kajastas oletust soome-ugri peamurrete tekke ja kontaktide suhtelisest kronoloogiast, siis joonis 4 ka-

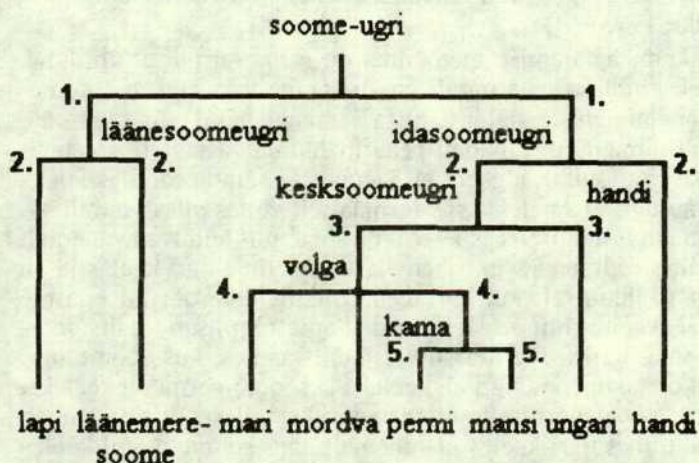
Keelesugulus ja soome-ugri keelepuu

Muutuste tüübid: A > B: A sulandub B-esse, A ≥ B: A nihkub B-ks.
 Muutused: 1 k h > γ; 2 e -d- > l; 3 u (e -d- -s- -d-) > A, (d- -d-) > z
 4 p (-pp- -tt- -kk-) > (p t k); 5 m -d- > f; 6 j -d- > j; 7 s -d- > f; 8
 d- > f; 9 v (-d- -d-) > d; 10 e -d- > d; 11 o -d- > d; 12 m -d- > f; 13 h k
 > h/x; 14 v -w- > γ/χ; 15 m (A- -A-) > t, (A- -A-) > f; 16 o -A- >
 17 s -d- > s; 18 l A- > l; 19 s -d- > s; 20 m -d- > f; 21 t -t- >
 22 e (p- t- k-) > (b d g); 23 A (l- -l-) > A, (r- -r-) > A; 24 v -p-
 > v/w; 25 e -d- > d; 26 e -d- > d, (r- -r-) > l; 27 n k- > n; 28 e -d- >
 29 o -d- > t; 30 d- > t, d- > s, 31 e -d- > d.
 Lühendid: handi murded: I Irtyš, Ka Kazym, Ni Nizjam, O Obdorsk, Sa Saly
 Su Surgut, V Vah, Vj Vasjagan; lm läänemeresoome; lp lapi; mansi murde
 Ko Konda, Pe Pelym, So Sos'va, Ta Tavda; md mordva; mr mari; pm permi;
 ungari.

Joonis 3. Soome-ugri keelepuu, mille aluseks on kaashäälilike muutused.

jastab ennekõike soome-ugri keelerühmade põlvkonnakuuluvust. Kui nüüd näiteks keegi peab õigeks rääkida lapi keelest ja handi keelest ning jätta rääkimata lapi keelest ja handi keelest, siis lapi ja handi on algsoomeugri 2. põlvkonna järglaskeeled, ungari aga 3. põlvkonna järglaskeel jne. Seejuures pole keelepuus esitatud keelerühmade või keelte põlvkondadesse kuuluvus liigituse algainestiku seisukohalt mitte hüpoteetiline, vaid tuleneb sellest n-õ automaatselt. Teiste sõnadega, võimalike kontaktide arvestamata jätmise suurendab keelepuu tõenäosust.

Joonis 4. Algsoomeugri järglaskeelte põlvkondade puu.

7. ALGKEEL JA ALGKODU

Kuivõrd on loogiline oletada, et kõik suguluses olevad keeled põlvnevad ühestainsast mingil ajal ühtsest muistses keelest, mille lähendiks on rekonstrueeritud algkeel, tundub samavõrd loogiline oletada, et seda keelt on räägitud kindlal maa-alal. Ago Künnap (1995: 2084) on öelnud kategoorilisemalt: “On päevselge, et uurali algkeele küsimus on lahutamatu uurali algkodu küsimusest.”

Algkeele ja algkodu küsimused on seotud kahel viisil. Esiteks, sugulaskeelte ühine loodussõnavara võiks viidata algkodu looduslikele tingimustele. Teiseks, algkeeles leiduvad laensõnad peaksid viitama lähinaabritele. Uurallaste algkodu ongi otsitud puu- ja kala- ja loomanimetuste alusel alates Otto Donneri vastavast katsest 1873. a. Põhjalikema katse vastavat sõnavara uurida on teinud Irene N. Sebestyén (1952). Tuntuim on Péter Hajdú uurali ja soome-ugri algkodu määrang pelgalt puunimetuste alusel, mida Hajdú on korranud mitmes versioonis alates 1964. aastast, mille tulemused praktiliselt kordavad eelkäijate vaateid. Uusim on aga Vladimir Napol'skikh kalanimetustel põhinev määrang (Napol'skikh 1993).

Algkodu määramise metoodika on esimesel pilgul ülilihtne, tarvitseb kindlaks teha uurali ja/või soome-ugri algkeele taime- või loomanimetuste hulgast kitsa levilaga taimi või loomi tähistavad nimetused; algkodu peab mahtuma vastava(te)sse levi-la(te)sse. Kui uurali algkeel on jagunenud samojeedi algkeeleks ja soome-ugri algkeeleks, siis formaalselt võttes piisab uurali sõnatüvede tuvastamiseks sellest, et on sõnu, mis leiduvad vähemalt ühes samojeedi keeles ja vähemalt ühes soome-ugri keeles ja on niihästi häälikuliselt kui ka tähenduslikult ühtesobivad ega ole vastavais keeltes hilised laensõnad. Sarnaselt piisab traditsioonilise soome-ugri keelte klassifikatsiooni raames, kus soome-ugri algkeel on jagunenud ugri algkeeleks ja soome-permi algkeeleks, sõnatüve soomeugriliseks tunnistamiseks sellest, et tüvi esineb vähemalt ühes ugri keeles ja vähemalt ühes soome-permi keeles ning pole hiline laen nt turgist või vene keelest.

Uurali algkodu otsinguil on peetud otsustavaks asjaolu, et mitmel puul on samojeedis ja soome-ugris ühised nimetused, nimelt kuusel (vasted kõigis soome-ugri keeltes peale ungari, kõigis samojeedi keeltes), seederännil (vasted permis, mansis, handis, samojeedis), nulul (vasted maris, permis, mansis, handis, sõlkupis, kamassis). Kui oletada traditsiooniliselt, et soome-ugri algkeel jagunes ugri ja soome-permi algkeeleks ning soome-permi algkeel taas permis ja soome-volga algkeeleks, olid soome-ugri algkeeles neile lisaks veel nimetused lehisel (vasted komis, mansis, handis) ja halapajul või jalakal (halapaju tähendav vaste soomes, jalakat tähendavad vasted mordvas, maris ja ungaris). Siit võib järeldada, et uurali algkodu oli taigavööndis, äärmisel juhul Uuralitest veidi lääne pool, ja et soome-ugri algkodu oli sealsamas

lähedal, kuid vähemalt osaliselt lõuna pool ja kindlasti vähemalt osaliselt Uuralitest lääne pool. Tavaks on kujunenud algkodu paigutamine mõlemal juhul Uuralitest lääne poole. Eestlased ja muud läänemeresoomlased oleksid vastavalt seederänni, nulu ja lehise nimetused unustanud. Kalanimedest lähtumise korral ilmneb, et kitsaim ala, kus kõik uurali kalanimetusi kandvad kalad võisid esineda ja esinevad, on Lääne-Siberis Obi keskjooksu ja Irtõši alamjooksu alal. Kuid miski ei takista vastupidiseid oletusi. Esiteks, osa soomeugrilasi ja ehk ka samojeedid võisid õppida Euroopas kitsa levikuga okaspuude nimetused vastava ala nüüdseks hääbunud algasukate keeltest. Teiseks, mordvalased, marid ja ungarlased võisid jalakat õppida tundma ajalooliseks ajaks juba hääbunud keeltest. Lisaks võib mordva, mari ja ungari jalakanimetuse ja soome (hala)pajunimetuse sarnasus olla juhuslik (soome pajunimetuse võib olla laenatud germaanist). Sel puhul ei leia me soome-ugri ja samojeedi algkeeltest õieti midagi kindlalt soomeugrilaste ja uurallaste algkeele algkodule viitavat.

Teisel poolt leidub üksikuid puhuti kummalisigi uurali keelte sõnavaralisi sarnasusi vägagi kaugete keeltega. Nii on eesti *aju* ja soome *aivo* vasteks korjakis *awi-* ja tšuktšis *ajwa-*. Järve tähistav uurali tüvi **tow3* (sellega on seostatud eesti jt läänemeresoome keelte *soo*-tüve — sood on sageli kunagised järved), soome-ugri *näha*-teguõna ja üks jalatsinimetusi (eesti *king*) evivad väga sarnaseid vasteid mitte üksnes Amuuri suudmealal ja Sahhalinil räägitavas kindlate sugulasteta nivhi keeles, vaid ka Alaskast New Mexiconi levinud atapaski keeltes (Viitso 1981: 144–145). Selle sajandi keskel pidas väljapaistev Rootsi fennougrist Björn Collinder Siberis ennekõike Kolõma jõe vesikonnas räägitavaid kindlate sugulasteta jukagiiri keeli koguni uurali keelkonna kolmandaks haruks. Veelgi enam, Otto Sadvosky on alates 1976. aastast esitanud rea hämmastavaid obiugri ja miwoki-costanoa, maidu ja wintuni võrdlusi, mille alusel ta on viimaseid pidanud Californiasse jõudnud ugri lõhe-kalastajaiks ja rääkinud neist keeltest kui *cal-ugri* keeltest. Minu enese kunagine ennekõike uurali ja California penuti keelte sõnavõrdlusi esitanud kirjutus (Viitso 1971) oli tegelikult ajendatud keelte morfoloogilise tüübi sarnasusest: ennekõike miwoki ja yokutsi keelte sõnamuutmine on ebapõhja-ameerikalikult sarnane uurali, indoeuroopa ja altai keelte sõnamuutmisega. Catherine A. Callaghan (1979) on käsitlenud lõunamiwoki keelte ja indoeuroopa keelte tüpoloogilisi sarnasusi (need

kehtivad ka uurali keelte kohta) ja osutanud need miwoki osas uuenduslikeks. Otsustavaim seik on aga see, et ühelgi üritanal ei ole õnnestunud piiratud ulatuseski rekonstrueerida omavahel sugulasteks postuleeritavate California penuti keelte (s.t miwoki-costanoa, wintuni, maidu ja yokutsi) algkeelt.

Soomeugrilaste algkodu on püütud paigutada ka praegusest levilast lõuna poole. Kui arvestada, et jääajal olid laplaste ja läänemeresoomlaste praegused asualad jää all, on Põhja-Euroopa rahvastiku lõuna- vs idapoolsema päritolu oletus paratamatu. Mõtet soomeugrilaste põlvnemisest jääliustikueelsest rahvastikust on viimastel aastatel uuesti esitanud arheoloog Milton Nuñezi eeskujul asunud agaralt levitama mitu keeleteadlast, enamasti ilma keeleteadusliku argumentatsioonita.

Kui otsida mõeldavaid keeleargumente soomeugrilaste asumisest lõuna või lääne pool Ida- või Kesk-Euroopas, siis neid on ülinapilt. Arvesse tuleb Uku Masingu huvitav oletus, et akadi sõna *elmešu* oli läänemeresoome laen tähendusega 'merevaik' (eesti *helm*-tüve vaste *eļm* tähendab liivi keeles merevaiku) — selleks, et akadlased sellist sõna läänemeresoomest oleks saanud laenata, pidid läänemeresoomlased asuma seal, kus merevaiku leidus palju. (Autoriteetsemad akadi käsiraamatud oletavad, et *elmešu* on 'teemant' ega maini Masingu viidatud huvitavat akadi lauset *mes*-puudest, mis *elmešut* kandsid.) Läänemeresoomlaste asumisele praegusest lõuna pool viitavad ka läänemeresoome keelte varaste semi laenude oletused; selliseid laene võivad olla tegusõnatüvi *maksa*- läänemeresoomes ja mordvas (Masing 1956) ja läänemeresoome *kali* (omastav *kalja*), *tall* (omastav *talle*), vadja, isuri, soome, karjala, lüüdi *kari(t)tsa* 'tall' (Viitso 1994). Oletused läänemeresoome substraadist germaani keeltes või (eel)germaani ja läänemeresoome keeleliitudest (Viitso 1995; Wiik 1995) teevad tõesuse korral võimalikuks oletada läänemeresoomlaste kunagist asumist Läänemere lõunarannikul; Kalevi Wiik (1995) ongi oletanud, et soomeugrilased on asustanud Läänemere lõunarannikut ja ulatunud kuni Põhjamereni. Läänemeresoome ja slaavi (mitte idaslaavi!) väga varaste laenusuhete puhul kerkib küsimus sellest, kas praegusel läänemeresoome alal on varem asunud ka eelslaavi, algslaavi ja mingi varase lääneslaavi keele kõnelejaid, või siis on läänemeresoomlased saanud oma varaseimad slaavi laenud (*hirs*, *haug*, *upsakas*) vähemalt pool tuhat kilomeetrit lõuna pool asudes.

Teiselt poolt on indoeuropeistid alates Antoine Meillet'ist (1908) tundnud huvi indoeuroopa ala loodeosa keelte, s.t balti, slaavi, germaani, keldi ja itali keelte oletatavate substraatsõnade, eriti aga kultuursõnade vastu. Kuigi pärast Meillet'it on mitmed substraatsõnadeks peetud sõnad saanud teistsuguse seletuse, ei paku viimastel aastakümnetel vastavate keelte substraatsõnu lähemalt käsitletud uurijate poolt sõelale jäänud sõnad (vrd nt Polomé 1990; Huld 1990) midagi soomeugrilikku. Isegi soome-ugrilastega aastatuhandeid vahetus kontaktis olnud germaani keelte eraldised substraatsõnad (vt Polomé 1986) ei ilmuta sarnasust vastavate soome-ugri sõnadega. Küll on aga läänemeresoome keeled laenanud ühest või teisest indoeuroopa keelerühmast nende substraatsõnu. Kuivõrd läänemeresoome ja lapi keelte germaani laensõnad on pidevalt olnud germanistide tähelepanu all, sest läänemeresoome ja lapi keeltes on germaani sõnad sageli vähem muutunud kui germaani keeltes, oleksid ka soome-ugri substraatsõnad ammu olnud avastatud, kui neid vaid üheski germaani keeltes leiduks. Vastupidi, saksa germanist-indoeuropeist Theo Vennemann (1995) on nentinud rea germaani iseärase tüvede sarnasust sugulasteta baski keele ning afroaasia keelte tüvedega. Kuigi Lõuna-Rootsis Skat holmis 5000 aastat tagasi elanud inimesed olid tänapäevastega sama antropoloogilist tüüpi ega rääkinud tõenäoselt ei germaani ega mitte ka mingit muud indoeuroopa keelt, ei ole alust väita, et need oleksid rääkinud mingit soome-ugri keelt. Niisiis on piisavalt põhjust ka kahtlemiseks selles, et läänemeresoomlaste soomeugrilastest esivanemad oleksid asunud nüüdsest asualast väga palju lõuna või lääne pool.

Kuigi viimaste aastate õigustatud moeks on kuulutada nt eestlaste viie- või kümnetuhandeaastast või veel pikemat kohalolu tänasel kodumaal, ei tähenda see eesti keele või läänemeresoome või soome-ugri keele sama pikka kohalolu isegi mitte siis, kui tõestatakse mõne tänase antropoloogilise tüübi või geenikombinatsiooni nii pikk kohalolu. Alati on maailmas olnud rändajaid, alati on olnud oma kodumail püsijaid, ja sama kehtib keelte kohta. Keelt võidakse edasi kanda ja ka edasi anda; viimastest tulenevalt keeled võivad triivida ruumis ka siis, kui rahvastik jääb enam-vähem paigale. Mis aga inimeste, rahvaste või keelte rännetesse puutub, siis näib, et enne suurte laevade, rongide ja lennukite ehitamist toimusid need aastatuhandeid enam-vähem kindlas suunas. Pean võimalikuks, et soomeugrilased, veel varem veel-

mittesoomeugrilastest uurallased ja enne seda ehk veel mingid mitteuurallased on siirdunud Euroopa-Venemaa ja Põhja-Aasia avarustesse sama teed pidi kui viimasel tuhataastal venelased, leides ees varasemate siirdujate järglasi ja neid kiiremini või aeglasemalt ümber keelestades ja vahel ehk juba ümberkeelestunult edasi siirduma ajendades. Venelaste jõudmiseks Lääne-Siberist Aasia kirdetippu, s.t Jermakist Dežnevini kulus ainult 67 aastat: Siberi põhiliselt venekeelseks muutmiseks kulus alla 400 aasta. Et minevikus toimus ka soomeugrilaste migratsioone, osutab peale ungarlaste maahõive 1100 aastat tagasi seegi, et oma kangelasluule järgi otsustades olid tänapäeva obiugrilaste mitte väga kauged esivanemad rohtlarahvas, kelle elus hobusel oli väga tähtis osa. On ju usutamatu, et kirjaoskamatud taigakütid-kalastajad oleksid hakanud lihtsalt luulearmastusest kaugete rohtlarändlejate laule tõlkima. See, kas obiugrilaste keelelised esivanemad siirdusid rohtlast taiga ja soode keskele ühes või mitmes laines või imbumisi, uudishimust või siis anastajate eest tagasi tõmbudes, on omaette küsimus. On aga tõenäoline, et nad leidsid ees inimesi, kes aja jooksul võtsid obiugrilaste keelelistelt esivanemailt üle nende keele viimast n-ö mugandades. Võimalik, et obiugri keeled neelasid niimoodi mõne ettejäanud sugulaskeelegi.

Ajaloo mitmekesine korduvus aga osutab, et uurali algkeele küsimus ei ole tegelikult kuidagivõrd seotud uurali algkodu küsimusega. Algkeele tuvastamine oleneb kasutatava keeleainestiku hulgast ja kvaliteedist ning rekonstrueerimistehnikast. Revolutsioonid sel alal on võimatud, keeleteaduse arengu ehk evolutsiooni loogika tingib selle, et võimalikud parandused nõuavad selgi alal järjest rohkem teadmisi ja vaeva. Uurallaste algkodu otsides peab kõigepealt selge olema, kas otsitakse keel(t)e või hoopis mingite rahvastikurühmade kunagist kodu ja kas üht või teist tegelikult üldse leida tahetakse. Et luud ja esemed ei räägi, jääb keel(t)e algkodu üldjuhul ajas ja ruumis tabamatuks. Rahvastikurühmade algkodu otsimine on aga arheoloogide ja bioloogide mängumaa, kus keeleteadusega pole midagi peale hakata. Niisiis on algkeel ja algkodu teineteisest paratamatult lahutatud mõisted. Keelepuu juured on keeltes, mitte aga maas.

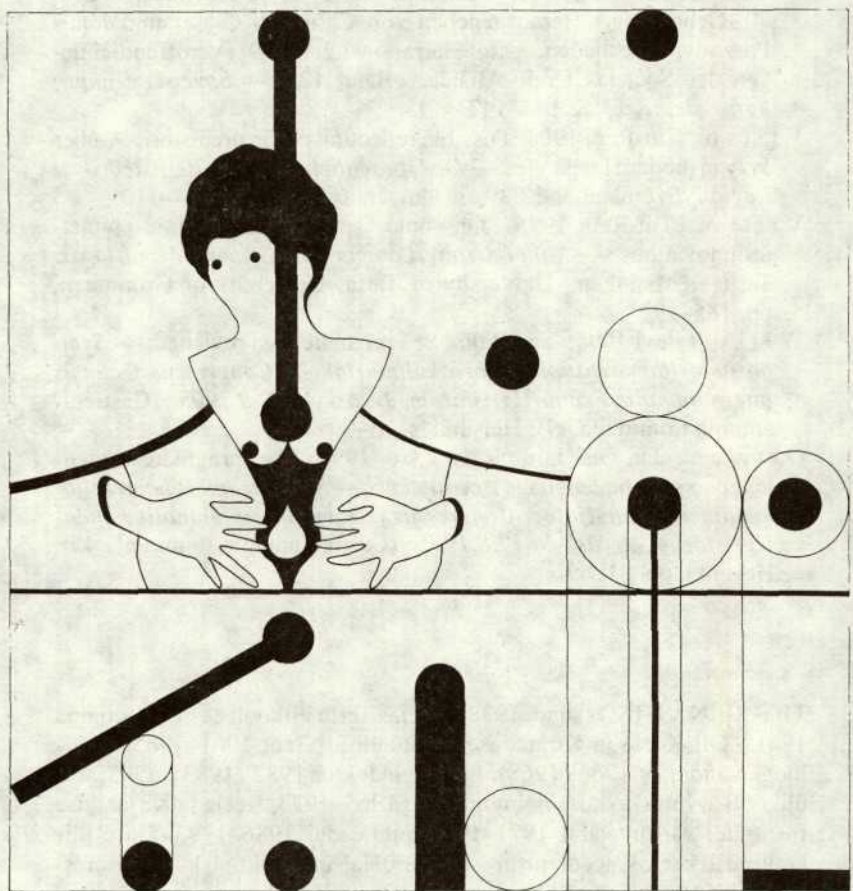
Kirjandus

- Bereczki, Gábor 1994. *Grundzüge der tscheremissischen Sprachgeschichte I*. (Studia Uralo-Altaica 35). Szeged
- Callaghan, Catherine A. 1979. An 'Indo-European' type paradigm in Proto Eastern Miwok. — *American Indian and Indoeuropean Studies in Honor of Madison S. Beeler*. The Hague: Mouton, pp. 31–41
- Callaghan, Catherine A., Wick R. Miller 1962. Swadesh's Macro Mixtecan hypothesis and English. — *Southwestern Journal of Anthropology* 18. Albuquerque: The University of New Mexico, pp. 278–285
- Donner, Otto 1879. *Die gegenseitige Verwandtschaft der Finnisch-Ugrischen Sprachen*. Helsingfors
- Hajdú, Péter 1964. Über die alten Siedlungsräume der uralischen Sprachfamilie. — *Acta Linguistica Hungarica* 14
- Hajdú, Péter 1985 = Peter Hajdu. *Ural'skie jazyki i narody*. Moskva: Progress
- Helimski, Eugene 1982 = E. A. Helimskij. *Drevnejšie vengersko-samodijskie jazykovye paralleli*. Moskva: Nauka
- Huld, Martin 1990. The linguistic typology of the Old European substrata in North Central Europe. — *The Journal of Indo-European Studies*, 18, pp. 389–424
- Häkkinen, Kaisa 1983. *Suomen kielen vanhimmasta sanastosta ja sen tutkimisesta: Suomalais-ugrialaisten kielten etymologisen tutkimuksen perusteita ja metodiikkaa*. (Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 17). Turku
- Häkkinen, Kaisa 1990. Mistä sanat tulevat. Suomalaista etymologiaa. (Tietolipas 117). Helsinki
- Kaasik, Ülo 1982. *Matemaatikaleksikon*. Tallinn: Valgus
- Korhonen, Mikko 1984. Etymologian tila. Kaisa Häkkinen. Suomen kielen vanhimmasta sanastosta ja sen tutkimisesta. Suomalais-ugrialaisten kielten etymologisen tutkimuksen perusteita ja metodiikkaa. — *Virittäjä*, 88, s 356–360
- Künnap, Ago 1995. Vana keelepuu varjus, kuid juba idastrandemüüdata. — *Akadeemia*, 7, lk 2079–2085
- Lehtiranta, Juhani 1982. Eine Beobachtung über die Gründe der raschen Veränderung des Grundwortschatzes im Lappischen. — *Finnisch-ugrische Forschungen*, 44, S. 114–118
- Masing, Uku 1956. Ühest võimalikust akadi laensõnast. — *Emakeele Seltsi Aastaraamat*, II, 1956. Tallinn, lk 160–181
- Masing, Uku 1978. Kas elmešu — helmes? — *Emakeele Seltsi Aastaraamat*, 23, 1977. Tallinn, lk 23–32

- Meillet, Antoine 1908. *Dialectes indo-européens*. Paris
- Napol'skikh, V[ladimir] V. 1993. Uralic fishnames and original home. — *Ural-Altäische Jahrbücher: Neue Folge*, 12, S. 35–57
- Polomé, Edgar C. 1986. The non-Indo-European component of the Germanic lexicon. — *o-o-pe-ro-si. Festschrift für Ernst Risch zum 75. Geburtstag*. Berlin—New York: Walter de Gruyter, pp. 661–677
- Polomé, Edgar C. 1990. The Indo-Europeanization of Northern Europe: The linguistic evidence. — *The Journal of Indo-European Studies*, 18, pp. 331–338
- Raun, Alo 1956. Über die sogenannte lexikostatistische Methode oder Glottochronologie und ihre Anwendung auf das Finnisch-Ugrische und Türkische. — *Ural-Altäische Jahrbücher*, XXVIII. Wiesbaden, S. 151–154
- Rédei, Károly 1988–1991. *Uralisches etymologisches Wörterbuch*, I–III. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Ruhlen, Merritt 1987. *A Guide to the World's Languages*. Volume 1: *Classification*. London: Edward Arnold Ltd.
- Sadovszky, Otto J. 1976. Report on the Uralo-Penutian Research. — *Ural-Altäische Jahrbücher*, 42. Wiesbaden, pp. 191–204
- Sebestyén, Irene N. 1952. Zur Frage des alten Wohngebietes der uralischen Völker. — *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* I. Budapest, 1951–1952, S. 275–346
- Setälä, Eemil Nestor 1926. Suomensukuisten kansojen esihistoria. — *Suomen Suku*, I, s. 120–189
- Sutrop, Urmas 1995. Kust me tuleme? Kes me oleme? — *Akadeemia*, 7, lk 2290–2300
- Swadesh, Morris 1952. Lexicostatistic dating of prehistoric ethnic contacts. — *Proceedings of the American Philosophical Society*, 96, pp. 452–463
- Swadesh, Morris 1954. Perspectives and problems of Amer-indian comparative linguistics. — *Linguistics Today: Published on the Occasion of the Columbia University Bicentennial*. (Publications of the Linguistic Circle of New York 2.) New York, pp. 189–212
- Swadesh, Morris 1965 = M. Svadeš. Lingvističeskie svjazi Ameriki i Evrazii. — *Ėtimologija 1964: Principy rekonstrukcii i metodika issledovanija*. Moskva: Nauka, s. 271–322
- Vennemann, gen. Nierfeldt, Theo 1995. Etymologische Beziehungen in Alten Europa. — *Der Ginkgo-Baum*, 13.
- Vitsö, Tiit-Rein 1971. Preliminary data on the relation of California Penutian to Uralic and other Nostratic languages. — *Sovetskoe finno-ugrovedenie*, 7, pp. 119–128

- Viitso, Tiit-Rein 1981. Festschrift für Wolfgang Schlachter zum 70. Geburtstag. Herausgegeben von Christoph Gläser und János Pusztaly, Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1979 (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica. Band 12.) — *Sovetskoe finno-ugrovedenie*, 17, S. 144–147
- Viitso, Tiit-Rein 1994. Possible reflection of the prehistoric Amber Way in modern languages. — *Das sprachliche Bild der Bernsteinstrae-Region*. Szombathely: Savaria University Press, pp. 104–110
- Viitso, Tiit-Rein 1995. On some Germanic and Finnic phonetic innovations. — *Minor Uralic Languages: Grammar and Lexis*. Tartu—Groningen: University of Tartu, University of Groningen, pp. 185–192
- Wikk, Kalevi 1995. The Baltic Sea prosodic area revisited. — *Symposiumi Itämerensuomalainen kulttuurialue. Congressus Octavus internationalis Fenno-Ugristarum, Jyväskylä 12.8.1995*. (Castrenianumin toimitteita 49). Helsinki, s. 75–90
- Östman, Jan-Ola, Jarno Raukko 1995. The 'pragmareal' challenge to genetic language tree models. — *Symposiumi Itämerensuomalainen kulttuurialue. Congressus Octavus internationalis Fenno-Ugristarum, Jyväskylä 12.8.1995*. (Castrenianumin toimitteita 49). Helsinki, pp. 31–69

TIIT-REIN VIITSO (sünd. 1938) lõpetas Tartu ülikooli eesti filoloogina 1961. Oli Keele ja Kirjanduse Instituudi aspirant 1961–1965. Filoogiakandidaat 1966 (1968), filoloogiadoktor 1982 (1983). Oli Tartu ülikooli arvutuskeskuse nooremteadur 1965–1973, Keele ja Kirjanduse Instituudi vanemteadur 1971–1986, juhtteadur 1986–1993, Tartu ülikooli eesti keele kateedri professor 1989, Helsingi ülikooli külalisprofessor 1989–1991, Tartu ülikooli eesti keele erakorraline professor 1991–1993, läänemeresoome keelte korraline professor alates 1993; 1971–1977 ajakirja *Sovetskoe finno-ugrovedenie* asepeatoimetaja. Uurinud läänemeresoome keelte fonoloogiat ja morfoloogiat, läänemeresoome jt soome-ugri keelte ajaloolist foneetikat ja eelajaloolisi kontakte ning keelte geneetilist klassifitseerimist.

LEONHARD LAPIN. Naine - masin I b

VIIS PÄEVA, KUI EESTI HOIDIS HINGE KINNI

17.–22. september 1944

Bernard Le Calloc'h

Tõlkinud Jaan Kross

On vaevu tuttav see seik, mida peaaegu polegi esitatud Teise maailmasõja ajalugu käsitlevates teostes, isegi mitte kõige täielikumais ega tõsisemais neist, et viie päeva jooksul, 17. kuni 22. septembrini 1944, Saksa vägede lahkumise ja teise Nõukogude invasiooni vahel, oli Eesti imelisel moel oma sõltumatust tagasi saamas.

Tõepoolest, sel lühikesel perioodil heisati sinimustvalge trikoloor Toompea Pika Hermannini torni nagu ka mitmele muule avalikule hoonetele, kuid ka paljudele eramajadele nii Tallinnas kui provintsis. Kolme taevasinise leopardiga kuldaustaline riigivapp taastati, nagu ka luuletajalt Jannsenilt pärinev hümn "Mu isamaa, mu õnn ja rõõm".¹ Põhiseaduse sätteid kõige täpsemal viisil järgides moodustati valitsus, mille eesotsas seisis jurist Otto Tief, endine Riigikogu liige, endine töö-, haridus- ja kohtuminister sõdadevahelistes valitsustes. Selle vastupanuliikumise sünnidun vaba Eesti valitsuse esimeseks sammuks oli nõuda maa lõuna- ja lääneosas veel kohal viibivailt Saksa vägedelt, et nad lahkuksid viivitamata ja tingimusteta maalt.² Selle järel adresseeris valitsus

---

Les cinq jours où l'Estonie a retenu son souffle 17–22 septembre 1944. — *Revue d'histoire diplomatique*. 1994, nr. 4, pp. 357–376.

¹Eesti lipu, vapi ja hümn kasutamine polnud Saksa ajal sugugi keelatud. *Siin ja edaspidi toimetuse märkused.*

²Sellist nõudmist ei olnud ega saanudki olla, sest Saksa sõjavägi oli niikuinii organiseeritult Eestist taandumas.

Nõukogude valitsusele piduliku üleskutse tunnustada sedamaid ning võitluste kulgu ära ootama jäämata Eesti Vabariigi iseseisvust ning järelikult käskida oma vägedel austada sõjaliste operatsioonide jätkumisel *Wehrmacht*'i vastu Eesti Vabariigi ajaloolisi piire.³ See üleskutse loeti ette raadios ning seda korrati mitu korda.⁴ Seda teksti levitati ka lendlehe kujul, kuivõrd silmapilgu kaootilised olud seda võimaldasid. Selle järel anti kõigi auastmete ja relvaliikide eestlastest sõjaväelastele, nii neile, kes viibisid Saksa üksustes, kui neile, kes viibisid veel Soomes, korraldus tulla viivitamatult ja kõiki võimalikke teid pidi koju, et moodustada tuumikut uue rahvusliku sõjaväe tarvis, kes suudaks tõrjuda kõik uued invasioonid.⁵ Vastupanuliikumise liikmed, sissid ja metsavennad⁶ kogunesid omakaitserühmadesse, mis olid piisavalt tugevad, et takistada sakslaste Emajõelt taanduvaid jõude kasutamast Tallinna sadamat kui kiiret laevadele-asumise paika.⁷ Paljud haldusasutused nagu toitlustuse, avaliku tervishoiu, majutuse ja side

---

³Mingit kontakti pealetungivate Nõukogude vägedega Eesti valitsusel polnud. Üleskutse tunnustada Eesti iseseisvust Atlandi Harta põhimõtete kohaselt sisaldas ainult valitsuse deklaratsioonis, mis tehti teatavaks hiljem Stockholmis.

⁴Tallinnas asuv *Landessender Reval* oli kuni lahkumiseni Tallinnast 21. septembril Saksa võimude kontrolli all ega saanud Tiefi valitsuse üleskutsesid edastada. Ent teated mingitest raadiosõnumitest, mida arvati tulevat kas Helsingist või Stockholmist, olid rahva hulgas levinud. Helsingi raadio eestikeelsed saated lõppesid vaheahuga, Stockholmist polnud eesti saateid ega diktoreidki. Kas oli tegemist nõukogudepoolse provokatsiooniga, mille edastas Leningradi raadio, kus oli olemas eestikeelsete saadete toimetus?

⁵Ka see korraldus jäi vaid paberile. Kõik relvakandjad eesti üksused viibisid niigi rindel katmas sakslaste taandumist ja Soomest olid nad juba varem ära toodud.

⁶Relvastatud vastupanuliikumist Saksa okupatsioonile Eestis ei olnud. Metsades varjas end mingi hulk väejooksikuid ja Saksa mobilisatsioonist kõrvalehoidjaid, ent neile lisandusid Vene parašütistid ja diversandid, kellel olid hoopis teised ülesanded.

⁷Just Tallinna reidilt lahkuvad laevad päästsid peale Saksa katteväeosade ka suure hulga eestlasi.

omad püüavad keset korralagedust taasorganiseeruda.⁸ See pole lihtne. Maa eluavalidusi on kaks sõdivat poolt võrdse innuga laastanud. Venelased on pommitanud olulisi linnu ja sadamaid. 9. ja 10. märtsi ööl, kui vastupanuliikumise juhid istusid koos ühes kesklinna varjendis, hävitas massiivne õhurünnak Tallinnas 1320 maja ning kuulsa "Estonia" teatri. Taanduvad sakslased lõhuvad sildu, rüüstavad ladusid, mineerivad maanteid ja lasevad õhku tööstusseadmeid. Kümned tuhanded põgenikud püüavad pääseda lahingupiirkonnist. Uue Nõukogude invasiooni ähvarduse all suunduvad kõik, kes saavad, saartele, Hiiumaale ja Saaremaale, lootuses pääseda nii lähedal asuvasse Rootsi, mis tänu oma neutraalsusele seisab väljaspool konflikti. Üle mere on ainult 190 kilomeetrit Stockholmi saaristuni ning ainult 160 Saaremaa läänetipust Gotlandi saare idatippu, Rootsi territooriumi Eestile lähimasse punkti. Kuid sakslased püüavad takistada massilist pagu. Nad suunavad põgenikevoorid jõuga ümber ja sunnivad neid liikuma Poola suunas. Pilt, mida Eesti sel ajal pakub, meenutab vanema põlvkonna inimestele Vabadussõja võitluste aegu 1918–1919, kui sakslased ja venelased seisid Eesti pinnal kahuritulega teineteise vastas,⁹ külvates ümberringi purustust ja meeleheidet.

KUIDAS SELLENI JÕUTI?

Süinkohal tuleb teha ulatuslik tagasihaare ja meenutada peamisi daatumeid.

24.02.1918: Eesti kuulutab enese iseseisvaks.

27.08.1918: Berliini lepinguga loobub Venemaa ametlikult oma suveräänsusest Eesti territooriumile.

02.02.1920: Tartu rahulepinguga tunnistab Venemaa *expressis verbis* Eesti iseseisvust.

26.01.1921: Liitlaste Kõrgem Nõukogu tunnustab Eesti Vabariiki *de jure*.

---

⁸Saksa okupatsioonivõimu järelevalve all oli juba 1941. aastal taastatud suurem osa Eesti haldusasutusi, mis funktsioneerisid kuni teise Nõukogude okupatsiooni tulekuni.

⁹Sakslaste ja venelaste vastasseisu Eesti Vabadussõja ajal polnud, kui mitte arvesse võtta episoodilist Narva kaitsmist novembris 1918.

23.08.1939: Ribbentropi ja Molotovi vahel Moskvas sõlmitud salaleppega kuulutab Saksamaa oma huvitumatust Baltimaade suhtes ning jätab nende hõivamise Venemaale vabaks.

16.06.1940: Kommunistlik riigipööre Eestis ning stalinistlikku tüüpi vabariigi kehtestamine.¹⁰

06.08.1940: Pärast kahtkümmet aastat iseseisvust annekteerib NSVL Eesti Vabariigi lõplikult.

08.07.1941: Saksa sõjaväed, kes on sama aasta 22. juunil alustanud rünnakut NSVLi vastu, vallutavad Eesti.¹¹ Nad ei taasta üldsegi 1940. aasta eelset vabariiki, vaid seavad maa oma eestkoste alla Kolmanda *Reich*'i uue provintsi Ostlandi raamides.

Eestlastele, keda natsivõim ei viivita tuhandete kaupa surmalaagrisse saatmast¹² — nende rahvuslikkuse pärast — pole see võim parem kui kommunistide oma, mis aastail 1940–1941 omakorda saatis neid tuhandete kaupa Siberi vangilaagrisse. Need samad meetodid, seesama jõhkruks, seesama terror.

Eestlased on langenud Skylla käest Charybdise kätte.

HAAMRI JA ALASI VAHEL

Wehrmacht'i saabumine ja kommunistide põgenemine Punaarmee voorivankril ei toonud loodetud vabanemist hoolimata sellest, et eestlaste relvastatud üksused võtsid tõhusalt osa võitlusest Nõukogude okupantide vastu. Karl Marxi *Kapitali* kuulutava peremehe võimu alt siirduti lihtsalt teise, Hitleri *Mein Kampf*'i kuulutava peremehe võimu alla. Kui sakslased võidavad sõja, tähendab see

---

¹⁰Sel kuupäeval esitas N. Liit Eestile ultimaatumi, millele alistumine tingis nimetatud sündmused hiljem.

¹¹Tegelikult on nad alles eelmisel päeval ületanud Eesti piiri.

¹²1941. aastal ei vangistatud eestlasi rahvusluse eest. Hukatud ja arreteeritud olid peaaegu kõik eelnenud kommunistliku okupatsiooni aktivistid, kelle hulka võis sattuda ka süütuid inimesi või isikliku kättemaksu ohvreid. Ka järgnevatel aastatel ei saa rääkida tuhandetest eestlastest Saksa surmalaagrites. Meenutagem, et suurima aktsiooni — 1944. a aprillis toimunud eesti rahvuslaste arreteerimise — ohvreina jõudis Saksamaa koonduslaagrisse vaid seitse meest (Lembit Kriisa, Aadu Määrits, Enn Sarv, Aleksander Takkel, Harald Tammur, Edgar Toomet ja Hillar Viirand).

Eesti riigile kindlat kadu natslikus koloniaalimpeeriumis. Kui võidavad venelased, tähendab see sünge kommunistliku režiimi naasu ja Eesti riigi kadumist nõukogude koloniaalimpeeriumisse. Kaks võistlevat hegemooni, kes on minevikus pikki aegu rõhunud oma seadustega selle õnnetu maa elanikke, jätkavad, üks või teine, maa ajaloo määramist ja rahva saatuse kujundamist. Leidus arvukalt neid, kes lootsid, et vabastanud eesti rahva kommunistlikust orjusest ning reetureist, kes olid astunud kuulekate kommunismikäsikute rolli, soostuvad sakslased eestlastele ka vabaduse tagasi andma — sest asetseb ju Eesti maakaardil Saksamaast liiga kaugele, et kujuneda Saksa provintsiks, ning etnilises plaanis pole soomeugrilastest eestlastel germaanlastega midagi ühist. Kuid selline lootus ei võtnud arvesse Hitleri ja teiste Kolmanda Riigi suunajate hullpöörast võimuiha. Selline lootus eiras näiteks niisuguse mehe kuulumist Hitleri lähikonda nagu baltisakslane Rosenberg, Tallinnast pärit isik, kes oli pikka aega *Völkischer Beobachter*'i peatoimetajaks. Tema oli aastate jooksul kujunenud natside partei ametlikuks teoreetikuks ja rassismi avalikuks advokaadiks. Enne kui *Wehrmacht* oli jõudnud venelased Baltimaalt välja tõrjuda, oli tema, Rosenberg, nimetatud nende maade *Gauleiter*'iks¹³ otsese ülesandega valmistada kogu piirkond ette Saksamaale alistamiseks. Tema jaoks ei saanud hetkekski tõusta küsimus mingi osalisegi autonoomia mõõnmisest kohalikele rahvastele, iseseisvusest rääkimata. Igatahes ei astu ametlik propaganda pisimatki sammu, mis oleks loomuldasa vastutulek eestlaste rahvuslikele nõudmistele. Vastupidi, nii oma sammude kui sõnadega demonstreerivad vastutavad natsid päevast päeva aina enam, et nende eesmärk on laiendada *Reich*'i piirid Soome laheni. Eesti tulevik on olla tolle nende unistuste impeeriumi kaugeim ääreala. Küsimus on otsustatud. Pole vajadust selle juurde naasta. Sest 20. septembril 1941 pannakse ametisse eesti haldus(süsteem) eesotsas Vabadussõjalaste Liidu endise esimehe Hjalmar Mäega,¹⁴ mis tähendab okupeerija poolt üksnes enese vabastamist teisejärgulisist ja bürookraatlikest kohalikest ülesandeist ning mitte sugugi seda, et eestlastele antaks mistahes määral tagasi mingi osa nende vabadusest. Pealegi seatakse Mäe kindralkomissar Karl-Siegmund Litzmanni, Rosenbergi kuuleka käsutäitja kõva

¹³*Gauleiter*'eid väljaspool Saksamaad polnud. Küllap see on autori metafoor, sest tegelikult oli A. Rosenberg idaminister.

¹⁴H. Mäe oli olnud siiski vaid EVLi juhatuse liige.

käe alla, kel pole mingit soovi tõmmata endale kaela välke oma peremehe poolt selle eest, et ta soosib kohalike taotlusi.¹⁵ Sama lugu on julgeolekujõudude ülema Martin Sandbergeriga, isikuga, kel pole ei süümepiinu, ei halastust.

Venelased ei käitu teisiti. Iial ei levita nad töotusi, et iseseisvus võiks kunagi naasta. Ka siis, kui nende raadiosaated otsesõnu kutsuvad eestlasi üles hakkama agressorile vastu ja saboteerima selle sõjalisi samme, ei meenuta need võimaliku vastutasuna iial eestlaste iseseisvuse taastamist. Eestlaste juhid (punases) maapaos — olgu neist esmamainitavaks Johannes Vares-Barbarus, kes presideeris juunis 1940 oma maa annekteerimist NSVLi poolt ning kes sakslaste maaletungist saadik istub Moskvas sinna evakueerunud Eesti Ülemnõukogu eesotsas —, kuulutavad suisa ja valjult, et nad tulevat tagasi ja taastavat silmapilk ja otsemaid sotsialistliku vabariigi, teisisõnu, et aheldatus Vene impeeriumi külge on endastmõistetav asi. Pealegi kinnitavad Kremli isandad ja nende hüpiknukud igal võimalusel Balti riikide “loomulikku” kuulumist Nõukogude Liitu. Stalini ja tema agentide meelet pole sakslaste lahkumisele teist alternatiivi kui venelaste tagasitulek.

Neis oludes ei saa eestlasi vallanud isamaalist ängi imeks panna. Haaratuna kahe võrdselt hirmsa ning halastamatu imperialismi, tänase ja eilse vahele, tajusid nad oma masendavat nõrkust, mis ei tulenenud mitte niivõrd nende vähesest arvust kui oma lootusetust geograafilisest asendist vastuseisus mõlemale vaenlasele. Nad peavad kibestunult nentima, et nii üks kui teine ütleb keerutamata välja oma otsuse pühkida nad maakaardilt maha.

ATLANDI HARTA

Tolles pimeduses, silmitsi sellise corneille'liku dilemmaga, toob Atlandi Harta allakirjutamine 14. augustil 1941 igatahes kübeme valgust ja lootust. Selle kapitaalse dokumendiga liitusid kõik Hitleri vastu ühinenud riigid, kaasa arvatud Venemaa. Aga seesinane harta kuulutab pidulikult, et signataarriigid **tunnustavad kõigi rahvaste õigust valida riigikorda, milles nad elada tahavad**, lisades ühtlasi, et **need rahvad, kellelt see õigus on jõuga ära**

---

¹⁵Kõik olemasolevad allikad kõnelevad vastupidi K.-S. Litzmanni suhtelisest liberaalsusest ja heatahtlikkusest võrreldes isegi naabermaade Läti ja Leedu kuberneridega.

võetud, peavad oma suveräänsuse tagasi saama, ja eriti oma õiguse elada omaenda seaduste järgi. Miski ei või olla selgem, vähemalt eeldusel, et allakirjutanud riikide valitsustel pole salajasi tagamõtteid ning et nad ei silmakirjatse. Sest osav leiab alati tee muuta tõlgendusega lepingute mõtet. Diktaatorid oskavad eriti hästi panna kõige formaalsemaid kokkuleppeid ütlema seda, mis nende poliitikale sobib.

Et lääneliitlastest ükski pole tunnustanud Balti riikide anneksiooni NSVLi poolt, käsitledes seda kui rahvusvahelist meriröövi, on selge, et nende silmis on Eesti naas iseseisvusse endastmõistetav asi. Omalt poolt pole Nõukogude Venemaa selle tagasihaardega barbaarsusse mitte midagi võitnud. Need, kes pidasid õigeks vastutõotamist Saksamaale, mängimata sealjuures kaasa venelaste mängu, võisid loota, et liitlaste võidule järgneb rahu, mis peab silmas Atlandi Harta demokraatlikke ja liberaalseid põhimõtteid nagu ka Roosevelti kuulsa kõne omi "Neljast vabadusest", mille ta pidas USA kongressis samal aastal. See tundus olevat loogiline ning muuseas polnud muid valikuid.

Rahvuslik vastupanuliikumine, ühtaegu saksa- ning venevastane, nagu ta pidigi olema, haaras võimalusest kinni. Salaja trükitakse Harta tekst ja jagatakse välja põrandaaluste organisatsioonide liikmetele. Eestile rakendatav tekstiosa kriipsutatakse alla ja lisatakse kommentaarid. Ülesanne on veenda rahvast, et ta saatus pole pääsmatuse pitsoriga otsustatud, kui Ühinenud Rahvad asetavad oma püüdluste esiritta rahvaste enesemääramise õiguse ja kinnitavad oma ühist tahet sellega pärast konflikti lõppu sobituda. Kaks vastupanuliikumise poolt väljaantavat lehte, "Vaba Eesti" Tallinnas ja "Võitlev Eesti" Tartus, lülituvad arusaadavalt sellesse kampaniasse.

Aegapidi ja sedamööda, kuidas sõda takerdub maa väravail (Leningradi piiramine kestab jaanuarini 1944), organiseerub sobivais piirkonnis metsavendlus,¹⁶ linnades siirdub rühmi põranda alla, jäädes kontakti põgenikeorganisatsioonidega Rootsis ning Soomes. Kõik toimub niisamuti nagu aastal 1918, kui nii saksla-

---

¹⁶Nagu juba eespool öeldud, polnud Eestis Saksa-vastast relvastatud vastupanu. Sõjamehed võitlesid idarindel, kandsid Soome mundrit või täitsid tagalateenistuse kohustusi Omakaitstes. Ka nüri järjekindlusega Eestisse saadetavad punased partisanid ei teinud siin midagi ära peale mõne metsatalu elanike mõrvamise.

sed kui venelased püüdsid rajada oma võimu¹⁷: nüüd, detsembris 1943 luuakse rahvuslik vabastuskomitee. See koosneb endiste poliitiliste parteide ja mitmesuguste laialisaadetud isamaalike organisatsioonide esindajaist, kes nüüd põranda all vältimatu lahenduse ootel ühinevad.

Nende kõrval on olemas see, mida peaks nimetama Uluotsa rühmaks, Jüri Uluotsa nime järgi, kes oli iseseisva Eesti viimane peaminister, oktoobris 1939 president Konstantin Pätsi poolt ametisse kutsutud, et jõudumööda vaigistada Kremli ja demonstreerida talle iga hinna eest heanaaberluse tahet — kuid kommunistlike riigipöörajate poolt juunis 1940, riigipöörde eelõhtul, oma kohalt minema aetud. See mainekas jurist, agraarpartei juhtivaid liikmeid ja president Pätsi isiklik sõber, kes oli teinud kõik, mis võimalik, et säästa oma maad Nõukogude anneksioonist, oli üha väga populaarne. Arvukad kaaskodanikud nägid temas võimaliku lahendusetoijat, kui olukord pakub selleks võimaluse.

Peale tema rühmituvad samal võitluseesmärgil niisugused mehed nagu kohtutegelane Johannes Klesment, nagu professor Edgar Kant, Tartu ülikooli rektor, nagu Nikolai Kaasik, välisministeeriumi endine osakonnajuhataja, nagu ka kaks esimese suurusjärgu tegelast, kelle kohalolek tema kõrval on tema liikumisele oluliselt tähtis: parlamendi alamkoja (riigivolikogu) viimane esimees Otto Pukk ja ülemkoja (riiginõukogu) viimane aseesimees Alfred Maurer. 6. juunil 1942 kohtuvad nad kõik teatud põrandaaluses korteris ja otsustavad konstitueeruda ajutise organina, mis tegutses eesti rahva nimel, kes on hetkel takistatud väljendamast oma tahet, ning rakendaks kõiki sobivaid poliitilisi, diplomaatilisi ning muid vahendeid, mis hõlbustaksid rahvusliku sõltumatuse taastamist. Et okupant ülitõenäoliselt valvab nende samme, loovad nad samal ajal nõندانimetatud "Ajaloos-komitee", mille ülesandeks on uurida arhiivides kommunistide sooritatud kuritegude tõendeid. Nende okupatsioonivõimu poolt muidugi sallitud uuringute katte all võisid uurijad liikuda ja kohtuda Saksa julgeolekuteenistuses kahtlustusi äratamata.

---

¹⁷1918. a veebruaris kasutati võimuvahetus ära Eesti Vabariigi vormiliseks väljakuulutamiseks ja novembris sai Eesti mõnenädalase hinge-tõmbeaja Saksa võimu langemise ja kommunistide sissetungi vahel, nii et situatsioonid pole võrreldavad.

MEMORANDUMITE SÕDA

Uluots on võitlejaloomus, kes paneb kõik kivid lingu. 29. juulil 1941 adresseerib ta kui endine peaminister, kes täidab riigipea ülesandeid, *Reich*'i valitsusele diplomaatilise märgukirja "Olu-korrast Eestis" (*Zur Lage Estlands*), mille ta palub 18. armee juhatajal kindral Kuchleril, kelle peakorter asub Viljandis, üle anda Joachim von Ribbentropile. Mida ta selles dokumendis ütles? Ei midagi vähemat, kui juhtis tähelepanu hädavajalikkusele viivitamatult taastada Eesti iseseisvus ja lubada moodustada rahvuslikul juhtimisel olev Eesti sõjavägi, mis seisaks *Wehrmacht*'ist igas suhtes lahus ja mille ülesandeks oleks üksnes rahvusliku territooriumi kaitse tagamine. Vastutasuks, kinnitas ta, oskaks oma terviklikkuses taastatud Eesti olla soliidne ja usaldusväärne liitlane.

Nagu võis ette näha, ei järgnenud märgukirjale ideoloogilistel põhjustel ning natside ekspansionistlike eesmärkide tõttu ametlikku vastust. Keeldumine jõudis Uluotsani baltisaksa päritolu kirjaniku H. F. Bluncki kaudu, kes lihtsalt teatas, et Eesti suveräänsuse taastamine polevat päevakorras. Selle üle vahetatakse mõtteid pärast sõda.

See tõrjuv tulemus ei ehmatanud Eesti riigimeest. Ta koostas oma sõpradega uue diplomaatilise noodi, mis pakkus sakslastele välja teravmeelse plaani, mille järgi Ostland Eestit ei hõlmaks. Eesti oleks omaette kindralkomissariaadiks, mis rajaneks täielikule suveräänsusele õige lähedasel eristatuudil. Berliini reaktsioon oli sama mis eelmisel korral. Ei mingit ametlikku vastust — sest hitlerlike autoriteetide silmis oli Eesti vallutatud ja sõjaliselt okupeeritud maa, millel igasugune omavalitsus puudub.

14. juulil 1942 saabub eestlaste järjekordne memorandum. Selle esitab kolonel Louis Jakobsen, endine Eesti sõjaväeatašee Berliinis, et taotleda rahvusliku Eesti sõjaväe loomist, mis oleks suuteline tagama territooriumi kaitset. Ka admiral Canaris, selle dokumendi adressaat, ei vasta.

Siis reageerib omakorda sisedirektor Oskar Angelus. Seekord sünnib see Alfred Rosenbergi ees tema visiidi puhul sünnilinna Tallinna. Angelus kaebab okupatsioonivägede kuritarvituste ja vägivalla peale ning protesteerib kohalikule rahvale osaks saava diskrimineerimise ning surve vastu. Institutsiooniks ülendunud rassismipeamees, *Herrenvolk*'i teooria leiutaja, keeldub dialoogi

astumast. Pole millegi üle vaielda. Megalomaani silmis peavad eestlased kaduma, sest nad on alam tõug.

Angeluski ei löö sellest araks, vaid asub märtsis 1943 uuesti asja juurde ning taotleb üha jõuliselt iseseisva riigi taastamist. Veel enam, sama aasta novembris läheb talt Rosenbergile uus diplomaatiline noot, mis kutsub sakslasi korraldama rahvahääletust, — põhjendusel, et sellega saaks pühkida olematuks valimised, millega kommunistid juulis 1941 püüdsid anda legaalse mulje maa annekteerimisele NSVLi poolt.

Uluotsa õhutusel saadab rühm eesti ohvitseri 20. aprillil Ribbentropile memorandumi, milles taas kord esitatakse tõelise rahvusarmee loomise nõue.

Kahtlemata on too "märgukirjade sõda" põhjuseks, mis viib Saksa välisministri lõpuks selleni, et kangekaelsetele eestlastele tehakse ettepanek. 20. oktoobril 1943 kutsub kindralkomissar Litzmann Jüri Uluotsa ja rektor Edgar Kanti Kadrioru lossi, et anda neile prints Hohenlohe juuresolekul¹⁸ üle Ribbentropi noot. See näeb ette Eesti konsultatiivkomitee loomise, mille pädevus oleks siiski taandatud üksnes tsiviilhaldusele. Litzmanni nõusolekul tõmbab Uluotsa juurde teatud hulga poliitilisi tegelasi kui rahva esindajaid ning paneb 29. oktoobril kindralkomissari lauale "Lühikese ettekande poliitilisest olukorrast Eestis" (*Kurzer Bericht zur politischen Lage in Estland*), milles maa okupeerimine kuulutatakse meelevaldseks ja õigusvastaseks ning meenutatakse, et midagi pole võimalik teha eelneva rahvusliku suveräänsuse taastamiseta. Vihane Litzmann viskab noodi paberikorvi. Rahuolik Uluots teatab talle, et üks eksemplar sellest on juba Berliinis. Mida natsid lõpuks oleksid õieti soovinud, oli see, et Uluots oleks nõustunud asuma tsiviilhalduse etteotsa dr. Hjalmar Mäe asemele, kes neile ei sobinud. Uluots kui riigimees keeldus sellest järjekindlalt, kinnitades, et iseseisvuse taastamine on tema kaasatuleku *conditio sine qua non*. Ning et tema sõbra Otto Puki hoiak on just seesama. Sakslased olid Pukki kaks korda veenda püüdnud, aga temagi oli vastanud, et ilma iseseisvuse eelneva taastamiseta ei saa

---

¹⁸Siit nagu allikaiks olevaist mälestusteostestki jääb mulje, nagu olnuks prints Hohenlohe mingi eriline ülemus. Tegelikult oli ta Eesti kindralkomissariaadi majandusosakonna juhataja, seega Litzmanni otsene alluv.

ta astuda mingeisse läbirääkimistesse. Ta ei nõustunud kõnelema teisiti kui võrdne võrdsega.

VABASTUSVALITSUSE AMETISSESEADMINE

Kindlasti olid nimelt need korduvad läbirääkimised sakslastega põhjuseks, mis maksid Uluotsale ja tema sõpradele nende esialgse kõrvalejätu vastupanuliikumisest, mis vahepeal Eesti Vabariigi Rahvuskomitee loomisega oli sündinud. See komitee koosnes kaheteistkümnest liikmest ja selle eesotsas seisis professor Kaarel Liidak. Vastupanulased, kes selle löid — enamjaolt sotsiaaldemokraadid ja Pätsi režiimi aegsed opositsionäärid —, olid Uluotsa suhtes pigem sallimatud. Sellepärast ei teinud nad pikka aega ühtki liigutust, et kutsuda teda enestega ühinema. See seletub hõlpsasti, kui teada, et pörandaaluste liikumiste koordinaatoriks oli alguses olnud Ernst Kull, sotsialistliku liidri Jaan Tõnissoni¹⁹ endine kantseleiülem. Aga 1944. aasta dramaatiliste sündmuste keskel ei saanud enam hoolida varjundeist, vaid tuli iga hinna eest koondada ühte kõik, kes olid valmis töötama vaba Eesti taastamise heaks.

23. märtsil ühinevad Uluots ja tema mõttekaaslased vastupanuliikumise teise tiivaga pärast seda, kui nad on jõudnud veendumusele, et nende pingutused natside tõmbamiseks oma liitlaste hulka on määratud luhtuma. Äkitselt on rahvuskomitee märgatavalt suurenenud ning omandanud senisest parema esindavuse, mis on suurema tõhususe eelduseks poliitilises ja diplomaatilises plaanis. See muutus pole tähtsusetu. Kaugel sellest. Tegelikult oli Jüri Uluots olnud 1937. aasta 3. septembri põhiseaduse peamine sõnastaja. Tema kehastas selle juriidilist ja poliitilist legitimiisust, sest tema pädevus pärines vabariigi presidendilt ning kooskõlas põhiseaduse selgete sätetega on nimelt tema määratud teostama kõrgemat haldusvõimu sel ajal, kui president Konstantin Päts viibib eemal, jõhkral viisil venelaste poolt küüditatuna, ja tema saatuse kohta puuduvad igasugused teated. Tema, Uluots, on demokraatliku ja vabariikliku riigi pea sellest hoolimata, et ta

---

¹⁹Jaan Tõnissoni sotsialistiks nimetamine on üks artikli rängimaid eksitusi, inspireeritud võib-olla mõnest käsitlusest J. Tõnissoni nihkumise kohta parempoolsusest tsentrismi. Akadeemilise Kooperatiivi ärijuht E. Kull polnud ka iialgi J. Tõnissoni "kantseleiülemaks".

on võõramaise okupatsiooni tõttu, ajutiselt takistatud oma õigusi teostamast. Nimelt temal üksi on täiesti seaduspäraselt õigus nimetada ametisse haldus- ja kohtuhierarhia kõrgemaid ametnikke ning ainuüksi tema võib määrata kohtadele valitsuse liikmeid.

Ja nimelt seda otsustabki ta kooskõlas Rahvuskomiteega ja mitmesuguste liikumistega ja rühmitustega põranda all teha, et oleks selge: Eesti Vabariik ei ole surnud. Sel moel kinnitatakse üle Nõukogude ja üle natside okupatsiooni Eesti riigi ajaloolist kontinuiteeti. Otto Tief, kes on seatud vastupanuliikumise poolt Komitee etteotsa, professor Liidaku kohale, nimetatakse 20. aprillil, mitme Komitee liikme vahistamise eelõhtul sakslaste poolt, peaministri asetäitjaks. Temale langeb ohtlik vastutus juhtida valitsust ning ühtaegu sisepoliitilisi ja sõjalisi asju.

Menetluskäik võib tunduda erakorraline, ja seda ta ongi. Ent seda tingivad hetke erakorralised olud. Pealegi on menetlus ajastule vastav. Vabanemise lähenedes püüavad valitsusastused kogu anastatud Euroopas vähehaaval oma kohtadele nihkuda. Sedasama teeb näiteks kindral de Gaulle Alžiiris 3. juunil 1944 ja Tšehhi president Eduard Beneš Londonis pisut hiljem.

Vastavalt parlamentaarse demokraatia reeglitele koosneb Uluotsa ja Tiefi valitsus erinevate poliitiliste parteide tegelastest, kes on aktiivselt osalenud vastupanuliikumises, ja reast kõrgeist riigiametnikest, kes on valitud vastavalt nende kutselisele pädevusele ning autoriteetsusele.

Nende loetelu on siin:

— peaminister, kes täidab ajutiselt vabariigi presidendi ülesandeid, Jüri Uluots, ühendatud põllumeeste erakond;

— peaministri asetäitja, siseminister ja rahvusliku kaitse minister Otto Tief, ühendatud põllumeeste erakond;

— portfelli minister, ülesandega tagada kontaktid eesti organisatsioonidega välismaal, Juhan Kaarlimäe;

— põllutöö- ja toitusminister professor Kaarel Liidak, rahvusvaheliselt tuntud agronoom, parteitu;

— välisminister, kes ajutiselt resideerib Stockholmis, August Rei, sotsiaaldemokraat;

— kohtuminister Johannes Klesment, põllumeeste erakond;

— sideminister Johannes Pikkov, sotsiaaldemokraat;

— haridusminister Arnold Susi, ühendatud keskerakond;

- majandus- ja rahaminister Hugo Pärtelpoeg;
- sotsiaalminister Voldemar Sumberg;
- kaubandus- ja tööstusminister Rudolf Penno.

Samal ajal nimetab Otto Tief kaitseministri pädevusega ametisse sõjavägede juhataja, kelleks saab kolonel Jaan Maide, kes on enne seda ülendatud ajutise auastmega kindralmajoriks. Kindral Maide asub seega täitma kindral Johan Laidoneri ülesandeid, kes küüditati Venesse 1940. aastal ning on sest ajast kadunud. Kindral Maide on eelnevail kuudel töötanud salaja välja kiirmobilisatsiooni plaani, mis annaks võimaluse luua sobival hetkel rahvusliku armee. Ta on töötanud sel eesmärgil koos Oskar Angelusega, Mäe "valitsuse" sisedirektoriga, sest sakslased on allutanud Angelusele nood piiratud julgeolekujõud (Omakaitse), mille olemasolud nad sallivad. Endine tarbijate kooperatiivide liidu juhtiv ametnik Juhan Reigo on määratud, kui hetk saabub, panema paika uued valve- ja politseijõud.

TAASTUVA ISESEISVUSE POOLE?

23. juunil 1944, kui teated Normandia rinde tekkimisest kinnitavad liitlaste edu, ja kui Punaarmee on päev-päevalt vähehaaval lähenemas Eesti territooriumile, astub põrandaalune valitsus otsustava sammu. Ta levitab "Deklaratsiooni eesti rahvale". Sellel on kaks sihti: oma olemasolu teatavaks ja tuntavaks teha, samuti rahustada ja kinnitada aina närvilisemaks muutuvat rahvast. Deklaratsioon peab tõendama, et vastupanuliikumine on olemas ning ei seisa mitte mingil viisil kommunismi teenistuses. Tõsi on, et Saksa okupatsiooni alguses oli olemas kommunistliku põrandaaluse vastupanuliikumise loode, aga selle juhid paljastati kiires korras, sest partei esimese sekretäri Karl Säre vahistamisega said teatavaks sinna kuulunud isikute nimed ja aadressid, mille tagajärjel *Gestapo* hävitas täielikult kogu võrgu. Jõudude puudusel ei rajatud liikumist uuesti.

Täpselt samuti, nagu oli toimunud veebruaris 1918, kui *Conseil National*²⁰ tegutsema asus, oli nüüdki kõige tähtsam, et eestlased võtaksid oma saatuse enda kätte niipea, kui võõrad okupandid

---

²⁰Ilmselt on mõeldud Ajutist Maanõukogu (või selle Vanematekogu, mis moodustas Päästekomitee).

lahkuvad maalt, ning et see sünniks nõnda, et teise vaenlase vägi-valdne sissetung oleks takistatud. Otto Tief valiti erakondade ja vastupanuliikumise rühmituste poolt tänu sellele, et ta oli olnud Saksa ülemvõimu järjekindel ja otsustunud vastane, ja ka sellepärast, et ta oli osutanud samasugust kindlameelsust vastuseisus Nõukogude ülemvõimule.

Demokraatlikest ideedest läbiimbunud rahvuslikku vabastusvalitsust tuli vastustada ka natside poolt paika pandud haldusele, mille sihiks oli rahva alistamine ja maa põhjalikum ekspluateerimine natside sõjamasina huvides. Isegi Hjalmar Mäe, kelle sakslaste armastus oli ammust ilmne, hakkas vahetama kurssi. Ka tema oli adresseerinud 9. veebruaril Himmlerile märgukirja, et veenda teda viivitamatus vajaduses taastada Eesti iseseisvus. Nagu varasemate märgukirjade adressaadid, oli ka Himmler läkitanud pöördumise paberikorvi, suutmata möönda aina ilmsemat reaalsust.

Mis puutub Hjalmar Mäesse, siis tema oli algusest peale niivõrd halva mainega, et langes tegelikult mängust välja. Nüüdsest peale tuli arvesse ainult vastupanuliikumine, sest kui võimalus taasanneksioonist pääseda üldse leidis, võis see olla ainult Vastupanuliikumise suunal. Igatahes pidi Otto Tiefi valitsuse selgelt väljendatud tahe taasjõustada demokraatliku ja parlamentaarse häälestusega süsteem, nagu arvati, kõige paremini vastama lääneliitlaste, eriti Roosevelti Ameerika taotlustele. Tuli osutada, et Eesti on kuulnud ja mõistnud Atlandi Harta sõnumit ning soovib astuda vastavasse rivi.

Mida Eesti vastupanulased ei võinud teada ega suutnud isegi kujutleda, oli fakt, et samal ajal, Teherani konverentsil, mis toimus novembris 1943, oli Roosevelt, demokraatia tüdimatu eestvõitleja, mingil väsimuse ja arusaamatuse hetkel andnud Stalinile kui mitte *de jure*, siis *de facto* Baltimaade okupeerimiseks vabad käed.

Välismaail püüdsid samal ajal vaba Eesti ametlikud ja poolametlikud esindajad, ametlikud või poolametlikud diplomaadid, ajakirjanikud, kunstnikud ja kõikmõeldavad tegelased end kuuldavaks teha või täpsemini öeldes levitada igal pool, kuhu nad küündisid, arusaama, et nende rahva saatus ei pea olema möödapääsmatult igavene okupatsioon ja taasokupatsioon. Niipea kui sai teatavaks Rahvuskomitee sünd, püüdsid nad vastavat teadet levitada — et saaks ilmsiks tõsiasi: Eesti on suuteline eksisteerima väljaspool natsismi ja kommunismi. Pärast 23. juunit levitavad nad selle

kuupäevaga deklaratsiooni teksti ringkonnis, keda tavatsetakse kutsuda "hästi informeerituiks". Eesmärk on näidata, et vastupanu Saksa okupatsioonile pole Eestis vähem reaalne kui näiteks Prantsusmaal või Poolas.

Juulikuust alates hoogustub nende tegevus, seda eriti Stockholmis, kus tänu Rootsi neutraalsusele on kohal ajakirjanikke tervest maailmast ja kus leidub arvukas eesti koloonia. 1. augustil tutvustatakse välismaa ajakirjandusele ametlikult Vabariigi Valitsuse manifesti. Valitsus ise viibib sel ajal veel põranda all.

Sel valitsusel oli olnud oma moodustumisel õnnelik mõte kutsuda välisministriks üks sotsialistide liidreid August Rei, kes resideerib Stockholmis Nõukogude agressioonist saadik ja seisab väljaspool iga kompromiteerivat kahtlustust. Ta kasutab ära oma pika poliitilise karjääri jooksul poliitilises ja diplomaatilises keskkonnas omandatud suhted. Tal on ka eriline NSVLi-kogemus, sest enne kommunistlikku riigipööret Eestis oli ta aastaid Eesti täievoliliseks ministriks Moskvas. Niisiis oskab ta paremini kui keegi teine panna kõneluskaaslasi huvituma oma maa saatusest.

Rei õhutusel jätkavad iseseisvusaegsed Eesti saatkonnad ja konsulaadid tegutsemist, kuivõrd see on võimalik vähemalt mõnedes maailma maades, mis pole sakslaste poolt okupeeritud ega ole tunnustanud Eesti annekteerimist Nõukogude Liidu poolt. Esimajoones Inglismaal, USAs ja Brasiilias²¹ võtavad saatkonnad omaks teatud määral dissidentse joone ning jätkavad vähehaaval oma esindavat ja informeerivat funktsiooni. Naeruväärselt piiratud vahendeist hoolimata võitlevad nad selle eest, et tunnustataks Eesti suveräänsust, ning eriti, et anneksiooni Venemaa poolt tunnustataks niisama vähe kui Kolmanda Reich'i poolset anastust. Maades, kus Eesti saatkonda pole, mobiliseeritakse konsulaadid ja palutakse neil sõlmida või taassõlmida võimalikult kiiresti suhted kohalike poliitiliste ringkondadega.

Paraku on sõda ülemaailmne. Peamised lääneliitlased on sel määral kõikmõeldavate elutähtsate küsimuste haardes, et Eesti saatatus jääb ikka ainult nende peamurede tagaplaani-asjaks. 1944. aasta suvi on Monte Cassino ümber toimuvate võitluste

---

²¹Eestil pole kunagi olnud saatkonda Brasiilias, küll aga konsulaat. Ka USAs jäi saatkond loomata ning selle ülesanded võttis enda peale peakonsulaat. Rootsis ja Soomes likvideeriti Eesti saatkonnad juba 1940. aastal.

aeg. *Overlord*'i plaani, Rooma tungimise ja Provence'is maandumise aeg. 15. septembril, tähendab tolle silmapilgu eelõhtul, kui Otto Tiefi valitsus saab viimaks varjust esile astuda, jätkavad liitlased edasitungi Belgias ja jõuavad üle Hollandi piiri. Sel päeval langeb Nancy. Lattre de Tassigny armee liigub mööda Saône'i kallast Vogeeside poole. Lombardias Pisa ja Rimini vahel valmistatakse rünnakuks "Gooti liini" vastu. Ja 17. septembril algab Madalmail kuulus Arnheimi lahing. Aga meenutama peaks ka sõjateatrit Vaiksel ookeanil, mille saarestikes ameeriklased on võitlemas jaapanlastega. Tõsiasjade survele on Eesti vastupanuliikumise hääl niihästi kui kuuldamatu keset ülemaailmsete lahingute hullumeelset müra. Kui kogu Euroopa on üleni tules ja veres, mis tähtsust on siis väikesel vaevalt üle miljonilisel rahval, kelle geograafiline saatus on asetanud nad venelaste haardeulatusse ja nii kaugele Läänest!

Hoolimata terrorist. millega natsid hoiavad oma hirmuvalitsust püsti, ja drakoonilistest meetmetest elanike kallal, ootab vastupanuliikumine nüüd ainult esimest võimalust põranda alt väljumiseks ja katseks tõrjuda järgmised agressorikandidaadid tagasi.

See saab teoks 17. septembril, kui Saksa armee Punaarmee rünnakute survele sissepiiramisähvarduse tõttu venelaste kiire pealetungi läbi Lätis on sunnitud alustama üldist ja kiiret Eestist evakueerumist.

17. septembri koidu ajal saabub Jüri Uluotsa juurde Narva rinde komandeeriva kindrali saadetud ohvitser tooma Uluotsale sellekohast isiklikku teadet. Uluots paneb seda viimse hetke tunnustust imeks ning avaldab kahetsust, et see ei saanud kolm aastat varem. Nii kui taandumiskäsk on antud, väljuvad metsavennad ja partisanid²² oma metsapeidikuist ja rühmituvad väikesteks üksusteks, nagu kolm kuud hiljem teeb Prantsusmaal Salajane Armee, mille Jean Moulin ja kindral Delestraint on seal kindral de Gaulle'i juhendi järgi loonud. Samal ajal väljuvad suurte linnade vastupanulased keldreist, kus nad end varjasid, ja tõttavad heiskama kolmevärvilist rahvuslippu ning üritavad sulgeda Tallinna sadamat sellal, kui Otto Tief ja tema valitsuse liikmed võtavad oma valdusse juhtivad riigiasutused või vähemalt need,

---

²²Nagu eespool öeldud, ei vasta see väide tõele. Aluseks võivad olla moonutatud teated admiral Pitka üksusest, mida hakati formeerima juba varem.

mis on veel alles.²³ Valitsuse koosseis avaldatakse ametlikus teadetelehes (*Riigi Teataja*) ja ministrid annavad Uluotsale ametivande, sest viimane täidab vabariigi presidendi funktsioone, nagu näeb ette põhiseadus. See võib-olla muigama panev vorminõuete austus on osa vastupanuliikumise nõudlikust taktikast, mille eesmärk oli tõestada Eesti kuulumist demokraatlike riikide leeri, sest diktatuuride seas pole tema koht.

Sel hetkel on Eesti igatahes taas iseseisev riik.

STRATEEGIA JUHUSLIKKUSED

Pärast seda kui Punaarmee on murdnud Leningradi piiramisrõnga, sooritab ta kõigepealt liikumise läände. Märtsis jõutakse Narvani, kuid siis tuleb käsk peatada seal edasitung, sest olugi Leningrad piiramisrõngast pääsenud, pole ta veel vaba.

23. juunil, samal päeval, kui Rahvuskomitee avaldab oma proklamatsiooni, asuvad venelased topeltrünnakule mõlemal pool Eestit, põhjas Karjala kannasel soomlaste ja lõunas Läti alade vastu. Karjala operatsioon jõuab kiiresti lõpule.* Liitlaste pool hinnatud Mannerheim asendab saksasõbraliku Ryti ja saavutab vaherahu. Samal ajal kui Govorovi diviis jääb Narva alla, siirduvad Vene armeede põhjarinde peajõud, Bagramjani, Jerjomenko ja Maslennikovi korpused mööda Pihkva—Ostrovi—Rezekne—Daugavpilsli joont edelasse. Manöövril on kaks eesmärki: ühelt poolt suruda *Wehrmacht*'i Ida-Preisi ja Poola suunas, teiselt poolt sundida sakslasi kiiresti evakueerima Eestist, lõigates viimase ühtlasi ära sidemeist Soomega, kus leidus veel arvukalt Saksa väeosi. Et Peipsi ja Pihkva järv on oluliseks tõkkeks jalaväe, aga veel enam soomusvägede kiirele edasitungile läände, eelistab Nõukogude ülemjuhatus suunata need ümber, mis jätab Eesti ühekorraga vabaks, sest sakslased on kiiruga lahkunud. Sellega seletub, et 19. septembril vallutavad Maslennikovi väed Läti-Valga samanimelise Eesti linna naabruses, kahe Balti riigi vahelisel piiril, kuid ei tungi esialgu Eestisse sisse, sellal kui Jerjomenko ja Bagramjan liiguvad Riia suunas, kus nende edasitungile avalda-

²³Riigiasutused olid kuni lõpuni Saksa võimude käes. Vabariigi Valitsus pidas oma koosolekuid Eesti Maapanga hoones, kus Otto Tief töötas.

*Siiski alles kolme kuu pärast. *Tõlkija*.

takse sakslaste, eriti armeegrupp *Nord*'i poolt kindral Schörneri juhtimisel energilist vastupanu. Nii et hoolimata rünnakujõudude suurejoonelisest mägupaiskamisest ja suurtükiväe erakordselt ägedast turmtulest õnnestub Punaarmee alles 15. oktoobril Riiga sisse murda.

Viis päeva, 17. kuni 22. septembrini 1944 säästab lahingutegevus suuremat osa Eestist (venelased on vallutanud Narva 26. juulil, Võru 13. augustil ja Tartu sama kuu 27. kuupäeval) — ja Eesti peab hinge kinni, suutmata mõista, miks venelased edasitungi ei jätkka. Viivitus on tõesti arusaamatu. Ulatuslikul sõjategevuslaval, mis hõlmab suve algusest kogu Põhja-Euroopa, paistab Eesti olevat korruga unustatud maa. Keset relvade kurdistavat tärinat ja Vene—Saksa hiiglaslikku vastasseisu valitseb siin otsekui tühik. Tiefsi valitsus püüab kasutada seda ainulaadset hetke katseks luua rahvuslikku sõjaväge²⁴ *Wehrmacht*'i väejooksikuist, Soomest massiliselt saabunud rindemeestest, üksteise järel toimunud mobilisatsioonidega algul Mäe ja siis Uluotsa üleskutseil värvatuist ja põranda alt väljunud väejooksikuist, metsavendadest ja partisanidest. Kokku saadakse viiskümmend, võib-olla kuuskümmend tuhat meest, kelle relvastus ja varustus on aga paraku kehvem kui kehv. Teatud osa neist sõdureist on juba saanud lahingukarustuse võitlustes punaste vastu olgu Soomes või Eesti lähistel piki Narva jõge või Pihkva või Petseri piirkonnas. Suur osa neist oskab aga vaevalt püssiga ümber käia ega ole neil enamjaolt püssegi. Valitseb kohutav rüsin ja ruttamine. Igaüks tunneb, et neil tähendusraskeil päevil otsustatakse maa saatuse ning et tuleb venelasi ennetades seada nad sündinud fakti ette: üks maa on taasrajanud oma institutsioonid, oma politsei ning oma armee ning võib-olla on see maa koguni suuteline hakkama uuele invasioonile jõuga vastu.

Kahtlemata pole see kõik muud kui põgus hingetõmme või pigemini hajus unistus. 22. septembril alustab Govorov taas edasitungi ja liigub mööda Soome lahe rannikut Tallinnani. 3. ok-

²⁴Eesti sõjaväe loomine piirdus paraku ainult vägede juhataja ja Tallinna komandandi määramisega (vastavalt kolonel Maide ja kapten Talpak). Nn Pitka-mehed tegutsesid eraldi (nende sildi all olevat esinenud ka Nõukogude diversante, nagu mitmed kaasaegsed oma mälestustes on maininud). Eestlaste ja sakslaste vahel toimus ainult paar episoodilist relvakonflikti. Rinnet hoida püüdvad eesti üksused võitlesid endiselt Saksa juhatuse all ja suurelt osalt taandusid Eestist koos sakslastega.

toobril maandub ta Hiiumaal ja 6. oktoobril Saaremaal, lõpetades Eesti territooriumi hõivamise kahekümne päevaga, samal ajal kui lõunas on Liivimaalt edasi tunginud Maslennikov 24. septembril vallutanud Pärnu. Siin-seal toimub tulevahetusi, aga mitte korralduste peale, mis lähtunuks peakorterist — sellise kujundamiseks pole olnud mahti — vaid partisaaniüksuste omal algatusel, kes sooritavad venelaste vastu häirimis- või pidurdamisaktsioone. Tasuks vangistatakse kümned tuhanded mehed, kes ruttavad mündreid haarama lootuses tõkestada sissetungijad, ja paljud neist hukuvad Venemaa teedel ja vangilaagrites pärast kirjeldamatuid kannatusi.

Mida peaks teadma, on see, et kui venelased alustavad uuesti pealetungi vaenlasele, kes on Eestist haihtunud, tuli rünnakukäsk Moskvast, mitte põhjarinde peakorterist. Stalin tahab tühiku võimalikult kiiresti täita, aga mitte selleks, et jõuda ette sakslaste väga hüpoteetilisest tagasitulekust, nagu ametlikud nõukogude ajaloolased hiljem kirjutavad, vaid selleks, et Punaarmee sissetungi Eestisse saaks serveerida kui maa vabastamist. Ilmne agressioon tuleb maskeerida vabastamiseks. Venelaste viibimist võõral pinnal ei tohi tõlgendada sõjaliseks vallutuseks. See peab olema poliitiline, mitte sõjaline seik. Muuseas peab see tabama ühe hoobiga kahte kärbest. Ühelt poolt lämmatatakse rahvas, kes tegi katset taassündida. Teiselt poolt õigustatakse väikese soomeugri vabariigi taasannekteerimist väljamõeldud vajadusega vabastada maa natside kohalolekust, olgugi need juba läinud.

3. oktoobril jõuavad kommunistlikud tegelased Vene armee vooriautodel Moskvast kohale ja võtavad "vabastatud" Eesti taas oma valdusse. Nad meenutavad pääsmatul moel noid hitlerlike *Gauleiter*'eid, kelle kohti nad ruttavad hõivama. Ja käituvad nad täpipealt nii nagu nood. Nad on tavalised allametnikud, kelle ülesandeks on valitseda vallutatud maad ja selle maa elanikke vallutaja huvides. Nende eesotsas seisab taas Johannes Vares-Barbarus, reeturluse elav sümbol, keda tuntud foto kujutab rühma nõukogude sõjaväelaste keskel, neid hoogsalt õnnitlemas ja tänamas oma maa vallutamise eest. Niipea kui nad on paigal, lasevad nad uuesti heisata punase plagu ja viivad rahvuslipu prügikasti. Kiiruga saadavad nad surma "kurjategijad", kes sõandasid tõusta nende reetlikkuse vastu ega nõustunud maa amputeerimisega, mis Stalini nõudel sünnib Narva juures ja Setumaal, ning alustavad jahti vastupanuliikumises osalenute peale, kes on püüdnud

taastada “kodanlikku” vabariiki. Uluotsal õnnestub pääseda ja jõuda Rootsi, kus ta järgmisel aastal sureb. Liidak²⁵ ja Klesment jõuavad Stockholm. Teistel Vabastusvalitsuse liikmetel alates Otto Tiefist ei lähe see korda. Paadid, mis pidid neid evakueerima, ei saabu tiheda udu tõttu kokkulepitud kohta. Mõni tund hiljem on mandri rannik saarte kohal juba Virtsuni okupeeritud. Tief varjab end põgenikuna Haapsalu lähedal talus ja esineb põllutöölisena,²⁶ et vähem silma torgata, kuid vahistatakse Vene sõjaväelaste poolt 10. oktoobril. Pisut hiljem toimetatakse ta kohtu ette ja Vene tribunal mõistab ta kümneks aastaks sunnitööle — kuulsa 58. paragrahvi esimese punkti järgi, mis räägib isamaareetmisest ja mille perverssust Solženitsõn on näidanud oma raamatus *GULagi arhipelaag*. Lisaks karistatakse Tiefi viieaastase asumisele saatmisega ja kodanikuõigustest ilmajätmisega niisama pikaks ajaks. Aga mis tähendus oli Stalini ajal sõnal “kodanikuõigused”?

Tiefi kolleegid valitsuses kogevad samasugust saatust ja saavad samasugused karistused. Varsti saadetakse nad Siberisse või Kasahstani ja nad saavad tunda kõiki vastavaid ahistusi. Nende traagiline saatus on seesama, mis maal ja rahval, keda nad püüdsid iga hinna eest kaitsta totalitaarse kommunismi poolse vallutuse ja orjastamise eest. Kohutav tinane pilv langeb üle Eesti, mis sõna otses mõttes kaob Euroopa kaardilt, samal ajal kui kümneid tuhandeid süüdimõistetu või kahtlustatavaid saadetakse suurima maailmas kunagi leidunud vangistusüsteemi laagrisse. Vähemasti üks nimi nende seast peaks meelde jäetama: Arnold Susi, muusikamees,²⁷ kellele oli Otto Tiefi valitsuses kuulunud haridusministri portfell. Ta oli olnud eluaeg sügavalt aus inimene, kirjutab Aleksander Solženitsõn, ja laagris ta eluviis ei muutunud. Ta õppis tundma üldtõid ja karistustsooni ja jäi ikkagi selliseks, nagu ta oli olnud laagrisse tulles.

Sel ajal kui õuduserongid veerevad pakasesse ja õhe, jätkab kirjeldamatu ja iseendale truu Vares-Barbarus luuletamist — nagu Nero — areenil, kus ta laskis anda kristlasi metsloomade kätte.

---

²⁵Prof. Liidak jäi Eestisse põranda alla ja suri Karksi-Nuia lähedal järgmisel aastal.

²⁶Nagu kirjanduse loetelus viidatud Otto Tiefi mälestustest võib lugeda, oli ta kuni arreteerimiseni oma talus Harjumaal.

²⁷Jurist Arnold Susi oli küll ainult asjaarmastaja helilooja.

* * *

Eesti Rahvuskomitee meeleheitlik katse maa vabastamiseks kestis 120 tundi. Oma sangarliku olemuse kiuste ei suutnud see katse kõita välismaailma tähelepanu. Kui see ei vaibunudki just ükskõiksusse, siis igatahes eiramisse, mis osaks sai teistelegi mandri rahvastele, kes kõik olid hõivatud omaenda vabanemisingutusest. Isegi Rootsi ajakirjandus, Eesti asjust tänu põgenike arvukusele ja lihtsalt lähedusele paremini informeeritud meedium, puudutas sealseid sündmusi minimaalselt.

Seda ei seleta sõdivate ning erapooletute riikide püüd varjata ebameeldivat tõde, vaid pigem muude sõjasündmuste tähtsus, eriti Poola sündmuste oma. Sest tõepoolest otse samal ajal puhkeb Varssavi ülestõus ja selle purustamine natside poolt Punaarmee silme all, kes võtab veresaunast pealtvaatajana osa. Terve maailma tähelepanu on haaratud — ja võiks öelda udustatud — tragöödiast, mille teatriks Poola jälle kord osutub. Lääneliitlased aduvad äkki — või pigem lõppude lõpuks — Stalini kujuteldamatut kahekeelsust. Enam pole küsimus Atlandi Hartas ega rahvaste enesemääramisõiguses. Külma sõda algab enne, kui tuline sõda on lõpule jõudnud. Aga sellal, kui demokraatlik maailm mäletab alatiseks kindral Bor-Komarowski meeste toodud ohvreid, ei saa ta Eesti vastupanuliikumise omist iial teada. Ja maailm saab neist teada seda vähem, et nõukogude historiograafia asub silmapilk moonutama tõde, muutma vägivalda ning agressiooni vabastamissõjaks ja nihutama peaaegu kuu aja võrra ettepoole päeva, millal Tallinn olevat Punaarmee poolt “vabastatud”, ja muidugi enam kui pool sajandit kangekaelselt eitama mingi rahvusliku vastupanu olemasolu üldse. Aga mida seal imeks panna, kui on teada, et nõukogude ajalookirjutus samuti salgaskuni 1991. aastani enne sõda Hitleriga sõlmitud salakokkulepet, millega loovutati Stalinile kolm Balti riiki.

Kirjandus

- Angelus, Oskar 1988. *Tuhande valitseja maa*. Stockholm
2194 giorni di guerra, cronologia illustrata della secunda guerra mondiale. 1977. Ed. A. Pallavicini. Milano
- Klement, Johannes 1959. Kolm aastat iseseisvuse võitlust võõra okupatsiooni all. — *Eesti riik ja rahvas teises maailmasõjas*, VIII. Stockholm: EMP
- Le Calloc'h, Bernard 1993. Les emblèmes nationaux de l'Estonie. — *Etudes Finno-Ougriennes*, XXV. Paris
- Park, L. 1966. Uluotsa valitsus. — *Eesti Kommunist*, nr 1
- Raag, Arno 1962. Ühe vastupanuliikumise grupi tegevusest. — *Eesti riik ja rahvas teises maailmasõjas*, X. Stockholm: EMP
- Raun, Toivo Ülo 1987. *Estonia and the Estonians*. Stanford
- Raun, Toivo Ülo 1989. *Viron historia*. Helsinki
- Tief, Otto 1990. Mälestusi aastaist 1944–1954. — *Akadeemia*, nr 2
- Uustalu, Evald 1976. The National Committee of the Estonian Republic. — *Journal of Baltic Studies*, VII
- Võõbus, Arthur 1984. *Studies in the History of the Estonian People*, XIII. The Tragedy of the Estonian People: The Mortal Struggle of an Outpost of European Culture. Stockholm: ETSR

BERNARD LE CALLOC'H (sünd. 1925) on bretooni päritolu prantsuse filoloog, kelle erialaks on soome-ugri keeled, mida ta on õppinud tuntuima prantsuse fennougristi Aurélien Sauvageot' juures. Ta on Prantsuse Fennougristikaseltsi (*Société française d'études finno-ougriennes*) viitsepresident ja mitme teadusliku seltsi liige. On töötanud keeleteaduse ja diplomaadina Ungaris ning olnud Prantsuse peaministri nõunikuks. Avaldanud teoseid ajaloo, poliitika ja geograafia alalt, sh rohkesti Ungari-ainelisi kirjutisi; viimati ilmus temalt tibetoloogia rajaja ungarlase Sándor Csoma legendaarse retke (1819–1822) kirjeldus.

LIIGA ILUS, ET OLLA TÕSI

Prantsuse ajaloolase Bernard Le Calloc'hi artiklile on viidanud Enn Sarv oma teoses "Õiguse vastu ei saa ükski. Eesti taotlused ja rahvusvaheline õigus", millest *Akadeemia* avaldas katkendeid oma k.a 2.–4. numbris. Artikli tõlkis eesti keelde E. Sarve kaasvõitleja Saksa-aegsest vastupanuliikumisest Jaan Kross ning me otsustasime ta avaldada koos mõne kommentaariga.

Väikesed rahvad nagu väikesed inimesedki tunnevad end kõrvust tõstetuna, kui mõni "suurtest" neile mingisugustki tähelepanu pöörab. Et see tähelepanu võib keele või olustiku vähese tundmise tõttu kujuneda sarnaseks Venemaa kirjeldustega möödunud sajandi Prantsuse ajakirjanduses, kus vene inimesed *kljukva* varjus istudes *samovari* söövad, on peaaegu paratamatu. Le Calloc'hi fantaasiarohkes kirjutises kõrvab faktidega liiga vaba ümberkäimist soe sümpaatia, mida autor meie rahva ja tema ajaloo ühe ikka veel vähetuntud episoodi vastu tunneb. Puuduste osas saab tõenäoliselt suure jao vastutusest panna mõnele autorile, keda Le Calloc'h pahaaimamata järgib. On kahetsetav, et autor ei tunne siiani kõige põhjalikumat uurimust nende aastate kohta — Enn Nõu artiklit "Eesti pagulusvalitsus 1944–1988", mis ju ilmus samas *Akadeemia* numbris, kus tema poolt viidatud katkend Otto Tiefi mälestustest (1990, nr 2, lk 252–294). Ka pole kasutatud mitut E. Nõu artikli alguses joone all osutatud teost.

Üks peamisi probleeme, mida loodame B. Le Calloc'hi artikli avaldamisega tõstatada, ongi tõsise ja põhjaliku teadusliku monograafia puudumine Eesti Vabariigi iseseisvuse taastamise kohta 18.–20. septembril 1944. Minevikutaagast vabu andekaid ajaloolasi Eestis leidub, arhiividest saaks lagedale tuua seni tundmatuid dokumente ja mis peamine, meie hulgas on ikka veel nende sündmuste nooremaid osalisi. Isegi Otto Tiefi mälestused pole täielikult avaldatud ja väljaandjat ootab Arnold Susi mahukas memuaarteos.

Ajaloo isast Herodotosest peale kuni meie päevini on ikka ajaloo kui teaduse mainet rikkunud tema mütologiseeritus. Ajaloomüütide teke ja kadu käib tihtipeale kaasas poliitilise konjunktuuri kõikumistega (meenutagem kasvõi ärkamisajal väga vajalikku müüti 700-aastasest orjaajast, mis hiljem hakkas asenduma müüdiga peaaegu et eesti *Landesstaat*'ist). Peale selle on müütide loojad ja levitajad alati väga hästi kinni makstud, kuna nende purustajad ning kummutajad pälvivad sageli iriseva skandalisti maine, olgu neil ka absoluutselt õigus. Ent mõni müüt, millel hetkelist turuväärtust pole, on väga visa püsima. Et mitte puudutada ainsa kannatanud rahva ohtlikku teemat, meenutaksin

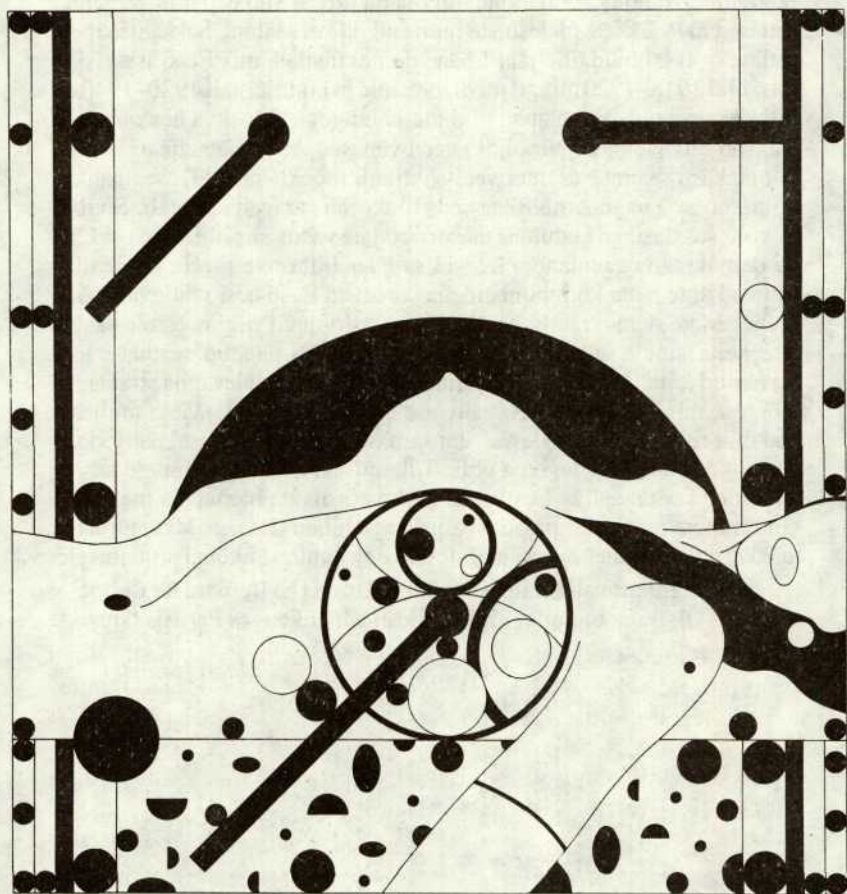
alles kõige viimasel ajal kõikuma löönud müüti *Résistance*'ist (vt Tony Judt, "Minevik on teine maa: Poliitilised müüdid sõjajärgses Euroopas" — *Akadeemia*, 1994, nr 8–9, lk 1644–1672, 1948–1959), mis ühel maal — Prantsusmaal — tekkinuna aja jooksul paljunedes hõlmas lõpuks kõik Euroopa riigid, Saksamaa ja Itaalia kaasa arvatud. See väga võimas luulelugu ongi ilmselt B. Le Calloc'hil seisnud silme ees, kui ta tõsimeeli räägib tuhandetest relvastatud vastupanuvõitlejatest, kes n-õ viimasel sekundil tormasid põranda alt ja metsadest vihatud Saksa okupante ründama. Seda ei saa pidada ka punaseks propagandaks, mille huvides kuni 1966. aastani oli jätta täiesti mainimata Uluotsa—Tiefi valitsuse olemasolu. Võiks lisada, et kindel teadmine Hitlerist ja natsionaalsotsialistlikust Saksamaast kui kogu inimkonna ürgvaenlasest on kuni tänaseni püsinud nendes riikides, mille pinnale Stalini jõugud ei jõudnud. Seal, kuhu nad jõudsid ja ka jäid, on suhtumine okupantidesse teistsugune, seda isegi Poolas ja Tšehhoslovakkias. Võime öelda, et lääne pool tulevast raudset eesriiet puudub kogemus ja koos sellega ühtlasi võrdlus.

Oleme teksti kõige suuremate vääratuste puhul lisanud õiendavaid märkusi, mida uuesti ümber jutustada pole mõtet. Kuid et lugejale, kes on vähe või pole üldse tuttav kõnealuse teemaga, anda pidepunkti, resümeerime lühidalt 1944. a sügiskuul juhtunud. Aastail 1940–1944 elas Eesti üle kolm okupatsiooni ja kaks julma ning verist lahinguperioodi. Hitleri—Stalini sobinguga ajaloo hammasrataste vahele heidetuna jäi meile järgnevak 50 okupatsiooniaastaks püsima idealiseeritud kujutus imekaunist Eesti ajast, mis osalt kestab tänini. Seda värskem oli mälestus omariiklusest, rahulikust ja jõukast elust 1944. aasta segaduses, kui üks okupant tungis vääramatult peale, et korrata sama, mida teine oli teinud 1941. a suvel. Meil ei maksa esitada põhjendamatu nõudmisi Saksamaale Eesti ja teiste Balti riikide iseseisvuse taastamata jätmise pärast. See toob meelde pildikese 1918. aastast Märt Raua mälestustes, kus pisarsilmi päästmise eest Taevaisa tänavale baltisaksa tantele ühmad tülpinud Saksa soldat: "*Na, deinetwegen sind wir nicht gekommen.*" Nii polnud ka 1941. aastal Saksamaa sugugi mingi Päästearmee, mis relvajõul vallutatud territooriume rutanuks iseseisvustama ja nende pärast sõda pidama. Me olime sõjasaak. N. Liidule olime 1940. a saak ilma sõjata. Ja tegemist polnud sugugi erilisel alatu suhtumisega meisse, vaid nii on see riikidevahelises suhtlemises ikka ja alati olnud. Tsiivilisatsiooni tunnused märgid kehtivad mingil moel riikide sees (alamate vaoshoidmiseks), ent rahvusvahelises läbikäimises kasutatakse siia maani koopaaja kombestikku. Nõnda olimegi rahvas, kes kaotanud vabaduse, ja riik, mis kaotanud iseseisvuse. Enda pea-

le lootmine tundus võimatuna, tuli otsida liitlasi väljastpoolt. Venemaa liitlased me värsketel mälestustel mulje all olla ei saanud, Saksamaa meid liitlaseks ei tahtnud, üle jäid Lääne demokraatiad, mis Eesti iseseisvumist olid 1918–1920 mingil moel toetanud ja mida aastail 1920–1940 oli liitlaseks peetud. Ent nemad olid ihu ja hingega “Moskva hea onu Joe” ustavad relvavennad. Nii olidki need vähesed, kes oma naha päästmise ja omakasu saamise asemel veel riiklikult mõelda tahtsid, “saatuslik kolmnurgas”, nagu Arno Raag seda olukorda tabavalt nimetab. Sõdisid sa koos sakslastega kodumaa taasorjastajate vastu, siis olid fašist ja Lääne demokraatia vaenlane, püüdsid sa lääneliitlastele meelega järele olla, sattusid ühte patta kommunistidega ja reetsid Eesti eest võitlevaid sõjamehi. Meie demokraatlikus ühiskonnas sirgunud riigimeestele saabki ette heita ainult seda, et nad uskusid paberile pandud seaduste jõudu (antud juhul Atlandi Hartat) ning ehitasid sellele üles oma strateegia. Kõigest, mis Uluotsa—Tiefi valitsuse tegevusest teada, jääbki mulje, et nad olid realistlikult mõtlejad, ent samas ennastohverdavad patrioodid, kes tegid seda, mida tegema pidi. Tulemuseks oli aastakümneid kestev teadmine kodumaal, et Eesti seaduslik valitsus on olemas ja meie riigi kontinuiteet püsib. Et pagulasvalitsusega hiljem Läänes läks, nii nagu ta läks, pole igatahes nende meeste süü ega kuulu siinkohal arutamisele.

Ning liiglihast vabastatuna väidab sedasama ka Bernard Le Calloc'h artikkel. Olgu see bretooni nimega Eesti sõber kauges Pariisis tänatud.

Jaan Isotamm

LEONHARD LAPIN. Naine – masin IV b

KARSKUSSELTSEIDE OSAST EESTI RIIKLUSE SÜNNIPROTSESSIS

Lauri Vahtre

Euroopa seltside ja seltsiliikumise juuri võib otsida kaugelt keskajast, toonastest kutse- ja üliõpilasühendustest ning miks mitte ka usulahkude juurest, ent oma tänapäevasel kujul on seltsid siiski uusaegne nähtus, mis pärineb 18. sajandist. Tänapäevase seltsielu teke on tõenäoliselt kirjeldatav kodanliku ja kodanikuühiskonna reaktsioonina seisuslikule ning korporatiivsele elukorraldusele; seltsiga liitumise põhitingimusteks on tavaliselt inimese enda huvi ja vaba tahe, mitte aga amet või päritolu.

Euroopa esimeste seltside hulgas olid põllumeeste seltsid; nende algust loetakse juba 1723. aastast Šotimaal. Saksamaal hakati põllumeeste seltsi asutama 1760. aastatel, Balti kubermangudes oli esimeseks selliseks 1792. aastal loodud Liivimaa Üldkasulik ja Ökonoomiline Sotsieteet Riias, mis 1813. aastal kolis Tartusse. Akadeemilisema seltsi näiteks võib tuua baltisakslaste poolt 1838. aastal Tartus asutatud Õpetatud Eesti Seltsi.

Sakslased ja nende eeskujul baltisakslased olid üsna agarad seltside asutajad ning tahes-tahtmata kujunes ka tärkav eesti seltsielu saksa eeskujude järgi. Kui J. V. Jannseni eestvõttel asutati 1873. aastal eesti põllumeesteseltsid Tartus ja Pärnus ning 1871. aastal Viljandis, siis oli see 1839. aastal asutatud baltisaksa Eestimaa Põllumeeste Seltsi matkimine ja oponeering ühtaegu.

Eesti seltside teket ei saa siiski vaadelda vaid rahvusliku emantsipatsiooni avaldusena, soovina seada saksa seltside vastu eesti selts, saksa koolile eesti kool jne. Eestlaste puhul tuleb arvesse teinengi faktor, mis võis asjade käiku küll mõjutada ka mujal Euroopas, oli aga eriti ilmne Eestis ja Lätis: talupoegkonna kujunemine rahvuseks.

Kui öeldu all mõista vaid tõsiasja, et senise, küll ühtaegu seisuslike ja rahvuslike vaheseinte poolt tükeldatud, ent lõppkokkuvõttes tervikliku ühiskonna seest hakkas võrsuma teine iseseisev terviklik ühiskond, siis jõuaksime taas vaid rahvusliku emantsipatsioonini. Ent maarahva saamine eestlasteks ei tähendanud pelgalt oma eestlaseks-olemise avastamist. Rahvuse süünd tähendas ühtlasi kultuurilist ümberkujunemist, tuhandete tavade, harjumuste, uskumuste väljavahetamist, nihkeid rahvamuusikas, -laulus, -tantsus, rõivastuses jpm. Seega ei vastandunud eestlaste asutatud selts mitte ainult saksa seltside, vaid ka rahva enda minevikule, tema senisele elukorraldusele kõige laiemas mõttes. Saksa seltsiga ühendas eesti seltsi vorm ja korraldus; omaenda rahva minevikuga aga liikmeskonna päritolu ja kõneldav keel ning siiski midagi ka mentaliteedist.

On ilmne, et eestlased ei saanud ega võinud jõuda oma seltside asutamiseni üleöö või tühipaljast soovist jäljendada sakslasi. Aeg pidi olema muudatused ette valmistanud.

Sellea seoses tuleb pöörduda 19. sajandi algusse, kui eestlased hakkasid laiemalt tutvust tegema mitmehäälsel koorilauluga. Koorilaulu lätted asuvad omakorda veelgi varasemas ajas, 18. sajandi esimeses pooles, kui üle Eesti veeres vennastekoguduse liikumise laine. Vanimaks teadaolevaks peetakse Kanepi koori, mis tegutses 1820. aasta paiku; kooride teke hoogustus sajandi teisel veerandil. 1840. aastail tekkisid ka esimesed pasunakoovid Väägveres ja Tormas. Niisiis ei saa 1869. aasta I üldlaulupidu lugeda vaid saksa kultuuripiirkonna mõju avalduseks, peoks olid olemas oma sisemised eeldused uuelaadse muusika harrastamise huvi ja laulu- ning pillikooride näol. Küsimuseks las jääda, miks eestlased innustusid helist ja kõlast, mis tuntavalt erines senisest aastatuhandetevanusest regilaulust. Tõsiasia on, et metamorfoosi lätetel seisis kirik — asjaolu, mida siia maani eriti rõhutatud pole —, ja et see polnud sundus, vaid ahvatlus. Ka ei toonud inimesi musitseerimisele kokku traditsioon nagu talgutele või jaanitulele.

Seetõttu on loomulik, et mitmete piirkondade laulupäevade mahapidamise järel ei toonud eesti rahvast esmakordselt kokku mitte miiting ega konverents, vaid üldlaulupidu — mis kujunes paratamatult ka ühtlasi nii miitinguks kui konverentsiks.

Muusikaharrastuse kõrval oli üldlaulupeo toimumise teiseks tähtsamaks eelduseks 1857. aastal alguse saanud järjepidev eesti-keelne ajakirjandus, millel oli omakorda eeldus juba pikkade haridustraditsioonide ja väga kõrge kirjaoskustaseme näol. Seetõttu oli aeg pinna ette valmistanud teisekski ühiseks hingekipitsuseks peale lauluhuvi, ja nimelt igatsuseks parema omakeelse kooli ja hariva kirjasõna järele. Ideest asutada nn Aleksandrikool võrsus Aleksandrikooli peakomitee. Sündmused lausa kuhjusid üksteise otsa. Peeti maha esimene eesti teatrietendus, asutati eelnimetatud põllumeesteseltsid ja Eesti Kirjameeste Selts. 1872. aastal loodi üle Eesti kokku 54 Aleksandrikooli abikomiteed. See on aukartust äratav arv, mille eestlased suutsid ületada alles sajand hiljem, aastail 1987–1988 võrratult paremate majanduslike ja kommunikatsioonitingimuste juures muinsuskaitsealsete luues.

Abikomiteed polnud siiski veel päris seltsid, ehkki funktsioneerisid paiguti nendena. 1860. aastatel ja 1870. aastate alguses toimunu märgib pigem suuremate keskuste teket — tähtsamad laulu-mänguseltsid nagu *Vanemuine* ja *Estonia*, Aleksandrikooli Peakomitee, Eesti Kirjameeste Selts, Tartu, Pärnu ja Viljandi Eesti Põllumeeste Selts. 1879. aastal järgnes ka esimene äriselts — laevaselts *Linda* Tallinnas. Nagu näha, asusid need kõik linnades (sealhulgas märkimisväärne arv *Vanemuise* hoones); õieti küll nende keskused. Seltside koosolekutele ja muudele üritustele tuldi linnadesse endiselt maalt; maal jäid kohapealseteks seltside kolleteks kohalikud registreerimata laulu-, mängu- ja muusikaseltsid.

See tähendab, et ärkamisaegse seltside etappidesse jagamisel ei saa võtta asja nii, nagu oleks üks teema teise välja vahetanud (näiteks põllumajandus koorilaulu või haridus põllumajanduse), vaid teemad lisandusid üksteisele. Pigem võiks rahvuse sündi võrrelda sümfoniaorkestriga, kus esimese viiuli mäng äratub üles kontrabassimängija, see timpanilööja ja nõnda edasi.

Esialgul oli ärganuid vähe, ja kui nad peagi eesotsas Jakob Hurda ja Carl Robert Jakobsoniga tülli pöörasid ning sellele venetsusaeg järgnes, näis, et Eesti (eesti) elu veereb tagasi. Tegelikult ärkamine kestis, oli 1890. aastail vägagi tõhus, ja just tollal tuli karskusseltsidel täita oma ajalooline missioon. Ent sellest peagi.

Enne mõni sõna seltsi kui sellise funktsioonist rahvuslikus ärkamisajas. Selts on mõttekaaslaste ühendus, samal ajal ka asutus oma bürokraatia ja asjaajamisega. Tal on oma põhiseadus (põhikiri), oma kassa ja varad ning omad valitavad ametimehed ning esindusorganid (juhatused, eestseisused). Sellisena meenutab ta omavalitsust ja on koos viimasega riigi mikromudeliks. Selts on vahendiks ja sammuks teel omariiklusele ning ühtlasi riikluse kool. Omavalitsused (vallad) kujunesid alates 19. sajandi algusest Liivimaal (sh Lõuna-Eestis) välja vallakohtutest, Põhja-Eestis läks areng veidi kännulisemat rada mööda. Ent mõlemal pool sai otsustavaks 1866. aasta, kui seadus sätestas talupoegade (s.o eestlaste) kohaliku omavalitsuse, mis oli vaba mõisa otsese eestkostet alt. Nii olid tegusamad talumehed (osalt juba taluperemehed) tuttavad selliste asjadega nagu koosoleku pidamise kord, valimised salajase hääletuse teel, protokoll ja eelarve pidamine; 1866. aastast alates kõike seda veelgi väljaarenenumal kujul. Omandatud oskused kanti üle seltsidesse ja seltsidest taas omavalitsustesse.

Kui esimeste suurte keskseltside puhul võin öelda, et neis domineeris kasvatav alge, s.t tegevus oli suunatud seltsist väljapoole jäävate inimeste õhutamisele, õpetamisele ja harimisele, siis hiljem massiliseks muutunud kohalike seltside puhul tuleb arvestada ka õppivat, ennastharivat alget. Kahtlane, kas seltsi tegemist ja pidamist võib nimetada lausa mänguks, aga kui mängu all mõista peale meelelahutuse ka õppimismeetodit, siis lõpuks miks mitte. Ühtlasi rõhutagem, et tegemist on vaid ühe aspektiga keskmise seltsi tegevusest. Teiste ja enese õpetamise segunemisest annab tunnistust kasvõi omaaegne juhtkiri, kus märgitakse, et "üksnes täiesti harimata ja toored metsrahvad ei asuta enestele seltsisid" (*Eesti Postimees*, 1884), mis ühtlasi tunnistab, kui tähtis oli soov olla nagu teised.

Pärast rea rahvuslike institutsioonide teket 1870. aastate algul keerleski eesti avalik elu peaaesjalikult nende ümber. Kohalikul tasandil köitis vahest kõige enam meeli juba tuttav muusikaharrastus ja väitlused Aleksandrikooli ümber (kui jätta kõrvale majandusliku iseseisvumise, talude päriksostmise ja teoorjuse järkjärgulise taandumise protsess). Igatahes asutati 1870. aastatel Eesti valdades peaaegu eranditult Aleksandrikooli abikomiteesid, mille põhiülesandeks oli rahakorjamise organiseerimine.

1880. aastate keskpaigast alates hakkas Eestit nullima tsaarivalitsuse venestamispoliitika, mis vaenas nii baltisakslaste autonoomiat (Balti erikorda) kui eestlaste rahvuslikke taotlusi. Venestus kasutas oskuslikult ära eestlaste omavahelised tülid ja sulges 1884. aastal nii Aleksandrikooli Peakomitee kui abikomiteed. Eesti Kirjameeste Selts käis alla, lahti lasti u 90% vallakirjutajatest (sest nad ei osanud vene keelt), suleti ajaleht *Virulane* jpm. Koolid muudeti venekeelseks.

Uute seltside asutamine tehti ülimalt raskeks, vähemalt juhul, kui põhikirja projekt laskis aimata mingitki rahvuslikkust. 1880. aastatel tekkis seepärast vaid üksikuid seltse, neist rõhuv enamus olid laulu-mänguseltsid. Rahva jätkuvat ja levivat patriootlikku aktiivsust kanaliseeris ning võimendas alates 1888. aastast Jakob Hurda algatatud vanavara kogumine, mida venestamispoliitika elluvijad ei saanud kuidagi ära keelata.

Ent sellest oli vähe. Vanavara korjamine ei võinud rahuldada koostegutsemise vajadust ning laulu-mänguseltsidel puudus uudsuse võlu. Sellises olukorras ilmus 1889. aastal Eesti ühiskondliku elu maastikule uus nähtus — esimene karskusselts Jüri Tilga asutatud Tori *Tähe* näol. See oli täpselt sada aastat pärast maailma esimese karskusseltsi asutamist USAs. Seal oligi karskusliikumine Euroopasse levinud; 1885. aastal peeti maha esimene rahvusvaheline karskuskongress. Eestis olid karskusliikumise esimeste propageerijate hulgas Ado Grenzstein ja Villem Reiman. Karskuskuulutus polnud tegelikult uus asi (meenutagem kasvõi Fr. R. Kreutzwaldi *Winakatku* jt sellealaseid kirjutisi 1830.–1840. aastaist), kuid uus oli selle institutsionaliseerimine.

Aastaid 1889–1893 võib pisut liialdades nimetada karskusliikumise esimeseks buumiks. Viie aasta jooksul asutati kokku 33 karskusseltsi (muid seltse sama ajaga 15), valdavas enamikus maakohtades.

Muidugi on vähe, kui seda nähtust põhjendada vaid välismaa eeskujuga ja asjaoluga, et muude seltside asutamine oli raskendatud. Joomine oli probleem juba tollal. Pealegi intensiivistus just neil aastail viinapõletamine mõisates; uusi viinakööke kerkis nagu seeni, kui otsustada Eestimaa kubermangu ehitusosakonna materjalide järgi. Polnud raske märgata, kui palju eestlase raha, aega, mõistust ja tervist lugematute mõisaköörtside kaudu mõis-

nikku rikkamaks tegi. Juba enne Tori *Tähte* nõuti mõnel pool kõrtsi(de) sulgemist.

Siiski ei kujunenud karskusaade ei tollal ega kunagi hiljem selliseks ühendavaks jõuks nagu Aleksandrikooli idee, hilisemad põllumeesteseltsid või veelgi hilisemad haridusseltsid. Karskuskuulutajad kippusid jääma sektantliku varjundiga vähemuseks. Siin peaks peituma ka üks psühholoogiline põhjus. Nimelt on juba põhimõtteliselt raske ühendada inimesi idee ümber jätta midagi tegemata (nt alkoholitarvitamine); märksa meelsamini koonduakse loosungi alla midagi teha (nt paremini maad harida).

Liikumise algusaegade peale tagasi vaadates kõneles Anton Jürgenstein 1910. aastal IX karsuskongressil Valgas: "See esimene järk kulus aina jämeda kirvetöö peale ära. [---] Võitlus käis kõigepealt liia joomise vastu. [---] Satuti kergesti alkoholi siunamisele." Otsiti ühtlasi midagi positiivset. "Hakkas lõbu pakkumine. [---] Selles järgus oleme osalt praegu. Selle kõrval käis võitlemine täiskarsuse ja parajusemõtte vahel, kuni täiskarsuse mõte võidule tungis."

Teerajajate töö väärib sellegipoolest tunnustust. Uljalt purjutavate saksa korporantide taustal oli karskusaade tõenäoliselt paljudele alles uudiseks ja täiskarskus veel iseäranis. Eesti rahvatraditsioone, eriti tähtpäevade kombestikku arvesse võttes pidi ka koduõlle põlustaja tõelise veidrikuna paistma. Seepärast oli igati mõistlik alustada võitlusega "liia" joomise vastu.

Tollased arvamused karskusseltside kohta on vastuolulised ja küllap olid vastuolulised ka nii seltsid ise kui ka nende üksikliikmed. Karskusseltsi tegevus ei saanud kuidagi seisneda vaid selles, et tullakse kokku ja ollakse kained. Või et kuulatakse lõpmatuseni kõnesid alkoholi kahjulikkusest. Iga selts pidi otsima oma teed vastavalt oludele ja inimestele. Valikuvõimalusi polnud kuigi palju — näitemänguõhtud ja kõnekoosolekud (mille lõpuks tants), kontserdid, näitusmüügid, või siis kõiki neid kombineeritult. Paratamatult nihkus esiplaanile meelelahutuslik külg. Ja sealjuures oli absoluutselt võimatu välistada mõne joobnud isiku kohalviibimist, kes siis ironiseerijatele ainet pakkus. Eriti veel siis, kui selts astus välja oma tavakohase nõudmisega sulgeda needjaneed kõrtsid. Tuleb aga tunnistada, et karskusseltsidel oli selles tegevuses paiguti märgatavat edu.

Algusaastate elevuse järel lisandus karskusseltsi ühe- või paarikaupa aastas, mõni aasta ei tulnud ühtki. Algasajale järgneb mõõn peaaegu igas liikumises. (Olen seda nimetanud ka "teise aasta kriisiks".) Karskusseltside puhul võis ühe kaastegurina mõjuda asjaolu, et liikumise alusepanijaid Ado Grenzstein astus 1893. aastal avalikult venestajate paati. Kuid see on vaid oletus. Erandiks olid aastad 1900–1901, mil lisandus 16 seltsi. See oli taas teatava üldise aktiveerumise periood, aga siin ei teinud enam ilma karskusseltsid üksi, nagu 1889–1893, vaid hoopis põllumeesteseltsid, mida aastail 1898–1900 tuli juurde tervelt 39. Selle põhjuseks omakorda polnud mitte järsult tõusnud huvi nimetatud seltsiliigi vastu (mis oli kogu aeg olemas olnud), vaid tsaarivõimude poolt 1898. aastal antud tüüp-põhikiri, millega põllumeesteseltsi (lihtsa, kohaliku ja ärkamisaja alguse suurte seltsidega võrreldes kitsalt põllumajandusliku) asutamine küllalt lihtsaks muutus.

Võibki öelda, et sajandivahetuse paiku sai Eestile vajalik (sobiv) karskusseltside arv täis; edaspidi lisandusid vaid üksikud. See ei tähendanud karskusliikumise allakäiku, vaid küpsusfaasi. Karskusseltsid pidasid juba 1890. aastatest peale regulaarselt oma "üleüldisi koosolekuid" (kongresse); 1906. aastal loodi keskoimkond. Ilmus rohkesti karskusaatelist kirjandust; käesolevas töös on kasutatud eriti väljaannet *Eesti Karskuse Seltside Aastaraamat*, mis hakkas ilmuma 1897. a.

Et tutvustada 19. sajandi lõpu karskusliikumise igapäevamuresid, olgu toodud Eesti Karskuse Seltside neljanda üleüldise koosoleku (3.–4. jaanuar 1899, Valga) päevakord aastaraamatu järgi.

1. Kuda vallade täiskogud kõrtside kinnipanemise luba peavad paluma? (ettekandja J. Tilk)
2. Kuda võiks mõjuda, et perekonna pidudel alkoholi tarvitamist vähendataks? (H. Rätsepp)
3. Kuda võiks karskuse seltside näitekirjandust edendada? (D. Morgen)
4. Kuda võiks naesterahvast elavamale karskuse seltside tegevusest osavõtmisele kutsuda? (M. Koppel)
5. Karskusseltside ühisel kulul välja antavate raamatute küsimus. (M. Neumann ja J. Tilk)
6. Kuda karskusseltsid üksteise vastastikku toetada võivad. (J. Tilk)
7. Kuda rahva seas tervishoiu-teadmisi levitada. (J. Tilk)

8. Eesti karskuse seltside üleüldiste asjade toimkonnast. (J. Tilk)
  9. Karskuse seltside töö ette äramääramine. (Umalas)
- Koosolekut juhatas O. (usutavasti Oskar) Kallas.

Nagu näha, seisab esikohal kõrtside sulgemise küsimus. Kõrtsi oli aga väga palju ("kus mägi, seal mõis, kus kungas, seal kõrts"). Aastaraamat 1898 toob ära mõningad arvud: 3500 hingega Sangaste kihelkonnas 16 tükki, Räpina kihelkonnas (u 15 000 hinge) 11, Ambla kihelkonnas (üle 10 000 hinge) 14, Rapla kihelkonnas (u 12 000 hinge) 15 jne; keskeltläbi 1 kõrts vähem kui 1000 inimese kohta.

Nagu eespool öeldud, saavutasid karskusseltsid mitmel pool ka oma tahtmise. Aastaraamat 1898 mainib muuseas, et Puurmani krahv, Kursi karskusseltsi auliige on sulgenud kolm kõrtsi. (Huvipakkuv on seegi, mida nimetatud seltsi tegevuse kohta veel teatatakse: Nikolai II kroonimise puhul on talle seltsi poolt kingitud eesti vöödest jalavaip ja Weizenbergi loodud eesti naise büst.) Ka teatab tollane ajakirjandus järjest kõrtside sulgemisest. Kuid vaevalt, et see protsess tõrgeteta kulges. Sageli mängisid karskusseltsid ise riskantset mängu. Näiteks kutsus Pärnu *Valgus* 1899. aastal kõiki karskusseltse üles ühiselt rahandusministeeriumi paluma, et see i g a s u g u s t e seltside pidudel alkoholiga puhveti ära keelaks (EAA, f 3818, n 1, s 20, l 160). Vaevalt võisid teised seltsid sellise sekkumiskatse üle headmeelt tunda.

Aga asi edenes. Juba 1896. aastal võis Karl-Eduard Sööt kirjutada: "... karskuse seltside tegevus on suurelt seks aidanud, et halb joomakombe meie rahva juures ometi taganema on hakanud, et joomist enam auasjaks ei peeta (*sic!*), ja et joomakohtade arv väheneb." (*Linda*, nr 32.) Sama ajakirja 34. numbris tõstab Sööt karskusseltsidest esile Haapsalu, Pärnu ja Kilingi-Nõmme omi, millel olla ka tublid esimehed. Samal aastal teatab kirjasaatja T. T. ajalehes *Virmaline* (nr 7) järgmist: "Siit (Mihkli kihelkonnast — L. V.) läbi käies kuulsin hiljuti, et Koonga mõisa ligidal olev kõrts kubneri herra käsu peale esimesest Juulist s.a. kinni jääb. See on tõesti rõõmustav sõnum, et niisuguseid kohtasid ikka väheneb. Nagu kuulsin, tahta Lõpe- ja Kulliküla mehed ka oma kõrtsidele sedasama rohtu otsida."

Vastupanu, mida selle juures kohati, ei pruukinud põhineda ainult napsilembusel, vaid ka konservatiivsusel. Mitte ilmaasja-

ta ei maini K.-E. Sööt joomise auasjaks pidamist. Tõenäoliselt haakub sellega üks teade Kolga-Jaani *Eesmärgi* "liikmete elukommete ülesmärkimise raamatust", mis kõlab nii: "Joh. Luik pidas kaks nädalad peale sisse kirjutuse (s.o peale seltsi liikmeks astumise — L. V.) kainust, siis hakkas naese sundusel jooma, joob edasi." (EAA, f 3818, n 1, s 14, l 2–2p), mis oli siiski parem tulemus kui Jaak Kondasel, kes sama allika andmeil "akas kohe peale seltsi astumise jooma ja joob edasi". Muidugi polnud see vaid kolgajaanilaste probleem. "... "Abi" Pukas meie rahva seas halvas kuulsuses seisab, mis sellest osalt tuleb, et kui seltsi liikmed kõrtsi saavad, siis täis jooivad "kas pikali". (Ado Grenzsteini kirjakogu, III köide, l 120.)

Nentigem, et tegemist on reeglit kinnitavate eranditega. Juba tollal kippus kõige parem uudis olema halb uudis. Sellegipoolest leidis julgeid toimetajaid, kes sõandasid avaldada näiteks niisuguseid teateid: "19. juulil (1898) oli karskuse seltsi pidu Tarvastu Aki talus. Pidulõbustasivad Tarvastu mängijad ja karskuse oma laulu-koor; näitemäng mängiti vana vanaga, noor noorega (s.t *Vana vanaga, noor noorega ehk: igale potile kohane kaas*, A. Kitzbergi jant. — *Toim.*), sisse tulek oli 29. rbl. ümber. Kõnet pidas Sakala kirjutaja Anson parajusest ja joovastava jookide mõjust. Pidulõbustamine oli kaunis hääd, mitte ühtegi joojast ei olnud pidule ilmunud. See tuleb muidugi sellest, et kõrts kümme versta pidupaigast kaugele jäi, kuna kinni pandud kõrtsi toredad seinad küll õige ligidalt olivad, mis paari aasta eest kuivale jäi." (*Olevik*, nr 30, 1898.)

Niisiis toimus too seltsiohtu talus. Omaette seltsimajade ehitamisest maakohtadesse oli hakatud unistama juba 1880. aastatel. "Niisuguseid majasid (nagu "enam haritud riikides" — L. V.) ja niisuguseid kohtasid meie Eesti rahval ei ole ja rahva praeguse olukorra ja jõuu järele ei ole neid ka nii pia lootagi. . ." (*Virulane*, nr 24, 1885.) Vaid kuus aastat hiljem seatakse oma teemaja asutamine, ehitamine ja pidamine aga juba karskusseltside programmiliseks ülesandeks. (*Olevik*, nr 40, 1891.) Sellest kümme aastat hiljem arutab *Postimees*: "'Oma toa" eest maksaks küll Eesti seltsidel vaeva näha. . ." (nr 196, 1901), julgustades selleks just maaseltse, sest paljudel linnaseltsidel on "oma tuba" juba olemas. Möödub vaevalt järgmine kümnend, kui ajalehest võib lugeda hoopis uue häda kohta: "Iga aastaga ehitatakse meil uusi

seltsimajasid juurde, kuid mida selle juures siiamaani veel õige vähe silmas peetakse, on majade välimus. Meie maarahva maitse on ikka veel sedavõrd harimata ja iludusetunne arenemata, et siingi harilikult "kastidega" lepitakse." (*Päevaleht*, nr 162, 1912.) Nimetagem seda loovaks tänamatuseks ja püstitagem hüpoteesi, et kiire aeg käib koos mälu lühenemisega.

Seltsimajade ehitamise kõige intensiivsemaks perioodiks kujunesid aastad 1905–1915. Eesti kultuurimaastik rikastus ühe tüüpkomponendi võrra.

Teine detail, mida tasub tähele panna 1898. aastal Tarvastus Aki talus peetud seltsiõhtu puhul, on härra Ansoni kõne teema: "Parajusest ja joovastava jookide mõjust". Me ei tea täpselt, kas ta parajust laitis või kiitis, tõenäoliselt küll laitis, teame aga, et vaidlus selle üle käis ja et päris-karskustegelaste hulgas saavutas võidu täiskarskuse nõue (nagu mainib ka A. Jürgenstein oma eespool tsiteeritud ettekandes 1910. aastal). Muidugi tekkis siingi komplikatsioone. Näiteks võis suvalise karskusseltsi kirjatoimetaja saada samasuguse läkituse kui Kolga-Jaani *Eesmärgi* oma: "Et nimetatud karskuse seltsi eestseisus oma seltsist parajuse osakonna ära kaotab, siis on mul auu siinjuures oma liikme kaarti tagasi saata."

Veelgi delikaatsemaks muutus asi 1890. aastal, kui tuli riiklik viinamonopol ja karskusekuulutajad ei seisnud äkitselt vastamisi enam mitte mõisnikuga, vaid Vene riigiga. Riik asutas karskusekuratoriumid, aga need propageerisid just parajust. Tartu kuratoriumis *Karskuse Sõber* Kaubahoovi kõrval võttis Oskar Luts ennast oma sõprade seltsis alatihiti vinti, nagu tema mälestustest loeme. Tõsi, kolmetärniline *Saradšev* tuli endal hõlma all sisse tuua.

Viinamonopoli kehtestamine tõmbas karskusliikumise paramatult otsaga poliitikasse. Ent ärgem unustagem, et poliitika kuuluski karskusliikumise tekke varjatud algpõhjuste hulka. Võime endale ette kujutada vaimset pinget, kui V karskuskongressi (Tartu, 1906) täiskarsklastest delegaadid pidid vaguralt kuulama kuberner Balašovi karme sõnu: "Liigjoomist tuleb hävitada — parajusega; paras viina tarvitamine on tervisele kasulik (*sic!*), kuna pääleegi viinatööstus majanduslikult tähtis on. Hoopis vale teed käivad need, kes iseäranis mullu viinakaupluste kinnipane-

mist nõudsid." Aastaid Kolga-Jaanis koduarestis istunud Villem Reiman oli aga tõesti kõvast puust. Vaevalt kubeneri lahkumise ära oodanud, esitas ta oma seisukoha: "... ja teadus näitas ka, et isegi mõõdukas õlle ja marjaviina tarvitamine tervist rikub ja elu lühendab." Kõike seda võis igati must valgel ka lugeda aastaraamatust 1907, lk 28–29.

Karskusseltsidel oli 1905. aasta revolutsioonis niisiis oma eriroll, mida tasub eraldi puudutada. Ent enne seda sobib heita pilk statistikale, et saada aimu, kes olid toonaste karskusseltside aktiivsed tegelased ja mida nad kõige rohkem ette võtsid. Algandmed pärinevad karskusseltside aastaraamatutest ja valgustavad aastaid 1899–1910. Aktiivseid tegelasi on nimetatud seepärast, et aastaraamatud toovad ära seltside juhatuste liikmete nimed ja ametid. Liitumise ja jagamise järel võib nentida, et kõnealusel ajavaheajal oli eri ühiskonnakihtide liikmete esindatus karskusseltside juhatustes järgmine:

- peremehed — 27,4%
- koolmeistrid — 27,2%
- käsitöölised — 11,6%
- vallakirjutajad — 7,4%
- riigiametnikud — 7,1%
- kaupmehed — 6,4%
- proletaarlased — 2,1%
- muud (peaasjalikult haritlased) — 12,4%

See ei vasta kuidagi ajalehes *Teataja* 1904. aastal (nr 109–110) ilmunud klatšimaigulises artiklis "Mõnda meie seltside tegevusest" avaldatud arvamusega: "Praegu on karskusseltsid ainult alamatest rahvaliidmetest, proletaarlastest kokku pandud, kuna kõrgematest seltskondadest osavõtmine seal sootuks puudub." Ajakirjandusliku halamisega peaks tänapäeva inimene piisavalt tuttav olema. Tõsi, võib ju oletada, et liikmeskonnas tervikuna oli pilt pisut teine. Näiteks moodustasid töölised suure osa Narva *Võitleja* liikmetest. See ometigi ei tähenda veel halba; Narva *Võitleja* oli oma aja tugevamaid seltse, mis muuhulgas julges lavale tuua üsnagi kaalukaid näitemänge. Kolga-Jaani *Eesmärgi* kogu liikmeskonna analüüs näitab aga hoopis, et terviku hulgas oli pe-

remeeste ja nende perekonnaliikmete osakaal veelgi kõrgem kui juhatustes.

Kui võrrelda karskusseltside juhatusi Eesti Aleksandrikooli abikomiteede ja haridusseltside juhatustega, siis näeme üsna sarnast pilti — ikka peremehed ja koolmeistrid eesotsas, vallakirjutajad ja riigiametnikud järel. Vaid käsitöölise osakaal näib karskusseltsides pisut kõrgem olevat, kuid on kahtlane, kas sellest võib midagi järeldada (vt *Kultuur ja Elu*, nr 5, 1986, lk 33). Üksiku kurioosumina olgu mainitud, et 1909. aastal oli Nissi *Kindluse* kassahoidja abi ameti poolest viinapõletaja, kassahoidja ise aga tema naine.

Seltside liikmeskonna keskmine suurus on aastaid olnud 50 ümber; linnaseltsidel sealjuures sageli kahe-kolmesaja vahel.

Erinevate seltside juhatuste liikmeskonna suhteline sarnasus annab alust oletada sarnasust ka tegevuses. Aleksandrikool, karskusliikumine ja haridustöö (ning üsna tõenäoliselt ka laul ning mäng) koondasid kitsamalt kultuurihuvilisi inimesi. Ilmselt valitses põllumeesteseltsides mõneti teistsugune pilt. Karskusseltside tegevuse kaheks põhivormiks igatahes olid näitemänguõhtud ja peakoosolekud; esimesi tuli ühe seltsi kohta aastas umbes kolm ja teisi neli. Pole vist üllatav, et revolutsiooniaastail oli koosolekute osakaal näitemängude omast veelgi suurem.

Tuleb meenutada, et 20. sajandi alguseks oli seltsides lauldud ja näideldud juba aastakümneid. Aeg aga oli muutunud ja siit ka kriitika: “Meie seltsid kannavad oma küllas ikka veel selle aja tundemärke, kui lauluga “ilus oled isamaa” kõik töö tehtud arvati olevat. [---] Meil hakatakse nüüd alles aimama, kui suur tähtsus sarnastel (majanduslikel — L. V.) ühisustel rahva edu kohta on, kuna meil mõne aja eest rahva edu laulukooride ja teiste sarnaste nähtuste abil kindlaks peeti.” (*Teataja*, nr 38, 1903.) Pole tarvis erilist kotkapilku, et näha siin teatavat analoogiat tänapäevaga. Ja nii nagu tänapäeval, võis ka tollal sama protsessi kirjeldada märksa heasoovlikumalt: “. . . enne ei pandud seda pahaks, kui põllumeeste-seltsid tantsupidusid toime panivad, näitemängu edendamist oma ülesandeks tegivad jne.; nüüd, kus meil palju mitmesihilisi seltsisid on tekkinud, ei julgeks ükski põllumeesteselts põlluasjandusse puutuvate küsimuste harutamise asemel laulu harjutama hakata, — aeg on ise enesega paranduse ligi toonud.

Nii on lugu ka teiste seltsidega: nemad sammuvad iga aastaga küpsuse poole.” (*Teataja*, nr 18, 1903.)

1905. aasta revolutsiooni mõju karskusseltsidele ja kogu liikumisele oli mitmesuunaline. Aastaraamatus 1907 nimetab V. Reiman oma pikemas kirjutises aastaid 1905–1906 igatahes tulest läbi käimiseks (lk 117–141). Seltsid koondasid aktiivsemaid isikuid, järelikult oli loomulik, et karskustegelased osutusid mitmel puhul ühtlasi revolutsionäärideks. Nimetagem kõigepealt Hans Pöögelmanni, kes neil aastail Eesti karskusliikumisest komeedina läbi lendas, aga ta polnud ainus. Näiteks lasti Hageri *Loone* esimees, kooliõpetaja H. Ehrlich 1905. aasta jõuluajal karistussalga poolt maha, “mitmed teised põgenesid ja kes veel alles jäivad, need ei julgenud seltsiga enam tegemist teha.” (Lk 131.)

Alkoholimüügi lõpetamise nõue oli seisnud revolutsiooni loosungitel. Siiski märgib V. Reiman pessimistlikult: “... seesama rahvas, kes eila ärritatud meeles veel kisendas: “Monopol ja kõrts kinni!” Seesama rahvas lendab homme kui mesilased monopoli ümber ja imeb ennast mürki täis.” (Lk 140.) Huvi pakub Reimani märkus just karskusseltside erilise löögi alla sattumise põhjuste kohta: et paiguti linnades ja alevites, aga maal lausa üldiselt karskusseltsid ainsad olid, kel lähedamad ruumid, siis hakati neid poliitilisteks koosolekuteks tarvitama. Mõni ime siis, et Kose *Aate* üürikorter põletati karistussalklaste poolt maha; Valgas, Pärnus ja Nissis pandi aga soldatid karskusseltsi majja elama. Pärnu *Valgus* pandigi kinni; Jõhvi *Kiir* lõpetas faktiliselt tegevuse, Kuusalu *Seeme* seisati pikemaks ajaks.

Ent tulest tuldi läbi. Karistussalgad ei lõpetanud revolutsiooni, see kestis (küll langevas joones) edasi. Tüüpiline näib olevat Paide seltsi käekäik, millele 1906. aasta alguseks veel vaid kolm liiget oli jäänud, aga “need kolm olivad visad ja ajasivad seltsi uuesti jalule”.

Lõppkokkuvõttes nii seltsiliikumine tervikuna kui karskusseltside tegevus eraldi mitte ei soikunud, vaid vastupidi, elavnes. Üks revolutsiooni saavutustest oli õigus avada eestikeelseid erakoole. Tagajärjeks oli massiline haridusseltside asutamine. 1907. aastal tekkis neid tervelt 39. Karskusseltsid aga pidasid (pärast seitsmeaastast vaheaega) alates 1906. aastast kuni 1910. aastani igal aastal kongressi.

Kongresside ülevaated karskusseltside aastaraamatutes on üsnagi huvitavad, pakkudes teavet nii karskusliikumise kui ka Eesti ühiskondliku elu kohta üldisemalt.

Näiteks 1906. aastal algatas H. Pöögelmann kongressil igati ajastu vaimule vastava diskussiooni: kas karskuspropagandat töölaliste seas on võimalik teha ilma seda ühendamata klassivõitluseõpetusega. Pole raske arvata, millist seisukohta ta ise kaitses. Pöögelmann kinnitas avalikult ka, et karskusliikumine ei peaks eksisteerima "mitte karskuse enese kui lõppeesmärgi pärast, vaid klassivõitluse paremaks edendamiseks". Sisuliselt polnud see muud kui katse rakendada seni märksa varjatumal kujul rahvusaadet vedanud karskus sotsialismivankri ette. Paraku jäi Pöögelmann vähemusse ja karskusliikumisest ei saanud uue ühiskonnakorra, küll aga uue riigi ehitamise abinõu.

Oluline kogu Eesti karskusliikumise ajaloo seisukohalt oli karskusseltside kesктоimkonna valimine 1906. aasta kongressil. Valituks osutusid R. Hansson (19 häält), V. Reiman ja J. Tõnisson (18 häält), J. Topmann ja A. Jürgenstein (16), dr. Luiga ja dr. Kallas (15), J. A. Rahamägi (10) ja neiu Einberg (8). Vägaagi väärikas seltskond.

Järgmise aasta (1907) augustis taas Tartus toimunud kongressi päevakorda tööliküsimus enam ei kuulunud. Revolutsioon oli selleks korraks läbi ja Pöögelmann pakkis kohvleid (emigreeris septembris). Põhiprobleemiks oli suhe verivärskete haridusseltsidega, mis kippusid karskusseltside tegevust varjutama; neil oli ka laiem kandepind. Jaan Tõnisson pakkus kõlavat lahendust: "Mitte kas haridus või karskus, vaid karske haridus!", aga sama hästi võinuks ta öelda haritud karskus. Kongress otsustas, et haridus- ja karskusseltse siiski ühendada ei saa, aga oleks hea, kui vastastikku kaikkaid kodaraisse ei loobitaks. Paraku seda aga just tehti! Seekord sai kesктоimkonna valimistel kõige enam häält Villem Reiman. Kongressi tervitas soojalt Jaan Tõnisson "vangikojast" (s.o Tartu vanglast).

Siiski püsis teema "alkohol ja töölised" kõigi järgnevate kongresside (1908, 1909, 1910) päevakorras; niisamuti probleem suhetest haridusseltsidega. Nende aastate arutelude põhisisuks on karskusseltside õige tegevuslaadi otsimine, oma ettevõtmiste suhestamine muu seltsiliikumisega. Vaieldakse lõbuõhtute üle, mis

pole otseselt aatega seotud, ent vaeste seltside kassat täita aitavad ja nii ometigi kaudselt aate teenistuses seisavad. Seegi probleem — kultuur ja kommerts — on jätkuvalt aktuaalne.

IX kongress Valgas 1910. aasta augustis jäi viimaseks tsaari-aegseks. Raamatust *X Eesti karskuskongress* (1919) võib lugeda, et nii 1911. kui 1912. aastal tõkestasid tegevuse tsaarivõimud. "Luba ei saadud, kuna Valga kongress pani kõik poliitilise kahtluse alla." (Lk 3.) Mis täpsemalt, ei selgu, ega selgu see ka Valga kongressi trükkis avaldatud materjalidest. Ent kui jälgida 1910. aastal arutluse all olnud teemasid (nt Jaan Tõnissoni "Kunas on meie rahval tulevikulootust?"), siis võib oletada, et selletaolised üritused olid muutunud liialt avameelselt rahvuslikeks.

1914. aastal algas sõda, ja ehkki tsaarivalitsus "hilisromanovliku järelemõtlematusega" (B. Tuchmani väljend) kohe kehtestas "kuiva seaduse" kogu sõja ajaks, käis karskusliikumine ajutiselt alla. 1915. aastal vastas keskoimkonna kirja peale 15 seltsi, 1916. aastal 2 ja 1917. aastal ei ühtki. 1919. aasta X kongressist võtsid osa 19 seltsi esindajad. Võrdluseks: 1909. aasta kongressil nenditi üle 50 seltsi olemasolu, neist elujõulisi 35. Ent mõelgem ka neile, kes kuulusid viimastesse tsaariaegsetesse keskoimkondadesse. Enamik neist inimestest oli hiljem tähtsatel ametikohtadel Eesti Vabariiki ehitamas.

Iseseisvusaegne karskusliikumine on omaette peatükk. Tolleks ajaks oli 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi alguse karskusliikumise üks taga- ja salamõtteid — rahvuslik iseolemine — juba tõeks saanud.

LAURI VAHTRE (sünd. 1960) õppis Tartu 2. keskkoolis, lõpetas Tartu ülikooli 1984 ja kaitses kandidaaditööd 1990. Oli *Noor-Tartu* liikumise asutajaid, on kuulunud Eesti Kongressi, Eesti Komiteesse, Põhiseaduse Assambleesse ja kahte riigikogusse. Avaldanud ajaloo-, kultuuriloo- ja etnograafiaalaseid teoseid.

OLNUST JA OLEVAST LINAKASVATUSES

Jaan Lepajõe

SISSEJUHATUS

See oli lina, mis Halliste mulkisid ühedena esimestest teoorjuse raskustest üle aitas ja nende kuulsaks saanud jõukusele aluse pani. Linakasvatavad said ka ettevõtlikkudeks asunikkudeks, kes välja rännates naabrikihelkondadesse, säält omandatud talud lina abil priiks ostsid, eeskuju ja õhutust andes oma uutele naabritele. Majanduslik tõus neis linakasvatuse piirkondades läks nii jõudsalt, et pea ka mõisate ostmisele asuti. Aastat paarkümmend tagasi olid Eesti soost mõisaomanikud pea viimseni pärit Hallistest, sellest tähtsamast linakasvatuse piirkonnast (Mets 1921).

Talude müümine hakkas Abjast peale, läks sealt Penujasse, Pööglasse, Laatresse; ta tuli kui tuulte pööris, mis rahva meeled segamini ajas. Palju ei suutnud ära seedida, kuidas võimalik on midagi müüa või osta, mida mitte tasku pista või aisa külge siduda ja koju viia ei saa — asja arvati selgeks petmiseks, millega saksad rahva seast viimast rasva välja pigistada tahavad. Küsiti õpetaja tuttavate linakaupmeeste käest nõu, mis nemad arvavad. Kes iseennast targaks pidasid, jäid vaatama ja ootama, mis asjast välja tuleb — need kaotasid kohad ja jäid kesa peale. Need otsisid pärast pelgupaika Tartu- ja Võrumaal. Sealt ongi tuttav tartlaste nutulaul pärit: “Ma näe hulka mulke seisvat tartlaste tare läve een...” (Kitzberg 1956).

Tuleb pidada silmas tollaegsete Halliste mulkide haridus- ja elutaset, et mõista alanud muutuste sügavust. Sellest annab mõne-realise pildi August Kitzbergi isa (sünd. 1806 Laatre vallas). “Isa rääkis mitmel korral, et tema põlve rahva seas Laatre vallas ainult kolm meest olnud, kes kirjutada osanud: Veske Toomas, tema ise ja koolmeister Meltsas. Isa kollased vene saapad olid kirikuskäikude jaoks. Laatres olla isegi perepojad neid laulatusele

sõiduks laenamas käinud, sest nad olnud pea ainukesed saapad vallas” (Kitzberg 1956). Nendest saapalaenutajatest — poolkirjaoskamatutest, kuid ettevõtlikest talumeestest — said esimesed maaostjad ja poegained koolitajad. Lina kasvatavast Lõuna-Eestist on tulnud meie ainelise ja vaimse kultuuri tähtsamad algatused, nagu ka senine rahvuslik liikumine ja poliitiline elu on pääasjalikult lõunaeestlaste kantud (Mets 1921).

Kui meenutada 19. sajandi teist poolt, eesti rahva ärkamisaega, siis tuleb meelde seltside, laulu- ja pasunakooride loomine, esimene üldlaulupidu, ajalehe *Sakala* asutamine, Eesti Aleksandrikooli lugu ja eelkõige talude päriksostmine. Kõigiks nendeks ettevõtmisteks oli vaja raha ja seda saadi peamiselt töödeldud lina müügist. Kui 19. sajandi lõpul linahinnad langesid, siis lahtus ka ärkamisaegne vaimustus. Tavaliselt peetakse ärkamisaja lõpu põhjuseks venestuse pealetungi alates 1885. aastast. Arvan, et siin ei tohiks unustada ka teisi tegureid, eelkõige talude päriksostmist ja turumajandusele üleminekut. Neile on viidanud Jaan Kross romaanis *Kolmandad mäed* (1975). Ta kirjeldab Johann Köleri meenutuste abil Hiiumaa Vaemla mõisa saunikute lugu 1868. aastal ja ebaõnnestunud väljarändamiskatset Venemaale. Kui Johann Köler mõisnikult küsib, miks selle mõisa kehvikud on sunnitud Venemaalt maad otsima, vastab mõisniku vend Richard: “Teate, see pole midagi muud kui loomulik valik, [---] meie suhteliselt kõrge majapidamistaseme juures ei pea kõik lihtsalt vastu” (Kross 1975: 27). Hiljem kirjutab Vaemla mõisnik Garnet Kölerile, mis tarbeks temal 1868. aastal tuli saunikud kodudest välja ajada ja nende tared lammutada: “Tema Kaasiku küla peremeestele põllumaaks ja nende palvel, et eesti põlluharijate teguvõimsam kiht jõudu võtaks, kellest edaspidi pärisperemehed peavad saama” (Kross 1975: 91). Olid need ehk üksikjuhtumid, et külainimesi oma kodudest välja aeti ja maad mulkidele või pärisperemeestele müüdi? Aga ei. Ametlikult on teada 347 Venemaale tekkinud eesti asundust, kuhu möödunud sajandi lõpul oma maalapikese janus asus ümber teadaolevalt 200 000 eestlast (Käär 1996). See oli “vabatahtlik küüditamine”, kui oma rahvuskaaslaste poolt meeheitele aetud inimesed olid valmis kannatama uskumatuid raskusi, et ilma rahata, vene keele oskuseta, jala või hobusevankril Venemaa sügavustesse või Kaukaasiasse rännata lootuses lapike maad saada.

Eesti kirjanikud on maade ostmisse-müümisse suhtunud erinevalt. Jaan Kross väljendab oma suhtumist talumaade müümisse Johann Köleri eitava suhtumise kaudu, A. H. Tammsaare

ei tunne *Tões ja õiguses* huvi, kes elasid Vargamäel (Albu valla Vetepere küla Põhja-Tammsaare talus) enne Hansenite saabumist ja mis neist sai, kui uued omanikud kohale ilmusid. Kas elasid Vargamäel kodutud rentnikud, kes igal aastal oma peatuspaika vahetasid, või hoopis põlised inimesed, kes olid Vargamäel esimest korda ilmavalgust näinud ja pidid Viljandimaalt saabunud veidi jõukamate inimeste eest taganema? Ka Suure-Jaani mail, kust kirjaniku isa ja ema välja rändasid, oli raha saadud peamiselt linamüügist. Hansenid ei olnud kuigi jõukad. On teada, et Põhja-Tammsaare väljaostuvõla viimased 500 rubla saadi Ann Bakhoffi onu pärandusest, kes oli Riias ametnikuks ja suri varakult.

Eesti riigi rajamise ajal kerkis lina oma ajaloolises osas jälle päevakorda. Iseseisvussõja raskematest päevadest 1919. aasta kevadel ja suvel saime üle linade eest muretetud sõjamoonna abil, majanduslikust kitsikusest ülepääsemiseks 1920. aastal andis meile jõudu just lina — üks tähtsamaid välisvaluuta allikaid (Mets 1921). “Selle juures arvatakse viimase hooaja (1919/20) linasaak vaevalt 1/6 pääle ennesõjajaegsest [---], mil meie keskmine väljavedu oli 100 tuh. kaalu kiudu.¹ Läänud hooajal oli Eesti lina hind 56,45 naelsterlingit kaal. 100 tuh. kaalu eest oleks saanud Inglise valuutat 5 645 000 naela. [---] läinud kevadel rehkendas rahaminister Eesti riigi välisvaluuta tarvituse ainult 3 miljonit naela olevat” (Mets 1921).

Ei saa unustada, et Põhja-Liivimaalt veeti ainuüksi Pärnu sadama kaudu Lääne-Euroopasse igal aastal mitusada tuhat puuda Pärnu linaseemet, mis oli Saksamaal ja teistes Lääne-Euroopa riikides väga hinnatud. Riia polütehnikumi professor J. Schindler oli 1898. a katsetanud mitmesuguse päritoluga linaseemneid ja jõudnud järeldusele, et Euroopas annavad parimat saaki Pärnu ja Riia linaseeme. Ta võrdles seda seemet Hollandist pärit Zeelandi linaseemnega ning Saksamaal jäi Hollandi linaseeme Liivimaa omast maha. Schindler tõestas oma uuringutega, et toleaeegsed Liivimaa linasordid olid kiurikkamad kui Kuramaa omad, Kuramaa sordid aga paremad kuulsatest Vitebski ja Pihkva kubermangu sortidest (Schindler 1899).

Liivimaa linasortide seast oli kõige kiurikkam Viljandimaa lina. Ühtlasi oli see kõige peenema kiuga ja sobis kõige kallimate kudumite valmistamiseks. Analüüsides põhjusi, miks Põhja-Liivimaa kõige väärtuslikumat kiudu annab, jõudis Schindler järeldusele, et Liivimaa kliima ja mullastik ei soodusta kiiret ja

¹Üks kaal on 10 puuda ehk umbes 160 kg.

lopsakat linakasvu. Aeglane linakasv tagasihoidliku viljakusega maal võimaldab saada kõige väärtuslikuma kiu. E. v. Numers üldistab: "Mida halvem maa, seda parem lina" (Numers 1881). Soode ja märgalade poolst rikas Liivimaa on naabermaadega võrreldes jaheda ja vihmase suvega, kuid pika päevaga. Selline ilmastik ei soodusta linavarre ja linaseemne intensiivset kasvu, küll aga võimaldab väärtuslikuma kiu tekkimist. Schindleri andmetel ei ole Saksamaal otstarbekas Pärnu linaseemet üle kolme aasta järjest paljundada, sest sealse ilmastiku toime muutub seemne pärilikkus, mis põhjustab kiulina muutumise õililina-tüübiliseks ning annab pika kiu asemel palju takku, lühikasvulised haralised linataimed ja suurema, kuid halvema seemnesaagi. Analoogiline seemneomaduste kidumine leiab aset ka teistes soojema kliimaga maades.

AJALOOST

Lina on tähtis kiu- ja õlitaim, mida õpiti kasvatama ja kasutama õige ammu. Šveitsis on linakiudu töödeldud ja kasutatud juba nooremal kiviajal. Sealsetest vaiehitistest on leitud linaste rõivaste jäänuseid ja linaharimisriistu. Järelikult oli tegemist regulaarse linakasvatusega. Mesopotaamias on lina kasvatatud ja töödeldud juba viiendal aastatuhandel eKr, Egiptuses neljandal aastatuhandel. Et linane riie oli egiptlastel au sees, seda tõendab seegi asjaolu, et nad pakkisid oma koolnud linasesse riidesse ja riietasid sellesse Nofretete, selle oma aja esindusdaami. Ka muistsed kreeklased ja roomlased kasvasid ning kasutasid lina ja linaseid rõivaid. Nähtavasti Rooma riigist levis linakasvatus teiste Euroopa rahvasteni. Plinius jutustab oma "Loodusloos" germaanlaste linakasvatusest. On võimalik, et linakasvatust tunti Euroopas isegi enne Rooma riiki ja linakasvatus oli pidev alates nooremast kiviajast.

Idabaltlased on lina kasvanud alates IV sajandist pKr. Arvatavaid linaharimisriistu on Eesti alalt leitud juba I aastatuhandest eKr. De Candolle järgi on linakasvatust Põhja-Euroopas levinud suuremal määral soome sugu rahvad (Mets 1925). Kust linakasvatus Eesti alale tuli, pole lõplikult selge. Võrdleva keeleteaduse andmetel on lina levinud Eesti alale balti rahvailt (Mets 1925). Võimalik, et teatud vastuolud arvamustes linakasvatuse leviku kohta on tingitud sellest, et vanemate leidude puhul ei ole võimalik eristada, kas tegemist on kiu- või õililina. Teatavasti on õililina peamiselt sooja kliimaga maade taim, kiulina aga levinud Põhja-

Euroopas, Venemaal, Baltimaades, Belgias, Hollandis ja Iirimaal, kus valitseb jahedam ilm. Võrreldes kiulinaga on õlilina lühema ja hargneva varrega, annab vähem kiudu ja rohkem seemet. Õlirikaste seemnete saamiseks teda kasvatataksegi. Linaseemned sisaldavad 30–44% rasvõli, 22–27% valku, 5–6% limaaineid, 3–8% tuhka ja 3–10% vett. Linaseemneõli kasutatakse Ida-Euroopa maades toiduõlina (paastuõli) ja tehnikas ilmastikukindlate välisvärvide valmistamiseks (värnits).

Juba Karl Suure ajal olevat linakasvatusel ja linakiu kodusel töötlemisel suur tähtsus olnud. Lina olla sel ajal juba turukaubana kasvatatud. Seal, kus linatöötlemine rohkem levis, algas majanduslik õitseng (Kõiva 1933). Linase lõnga ketramine ja kudumine oli tavaliselt naiste kodutöö. Vokk oli igas majapidamises ja seda osati käsitseda. Kangrud rändasid linna ja liitusid käsitöölise seisuseks. Linal ja linasel riidel olevat olnud turgu isegi Araabias, Pärsias ja Indias.

LINAKASVATUSE LEVIK MAAILMAS JA LIIVIMAAL

Kuni 18. sajandi keskpaigani kasutati Liivmaal lina peamiselt oma tarbeks. Tolle sajandi alguses olid Läänemere idakalda alad Rootsi kuningriigi viljaaidaks. Vilgas teraviljakaubandus arenes ka Hollandi ja Inglismaaga. 1710. aastal sattus Liivimaa Vene impeeriumi valdusse ja Liivimaa põllumajandusele tuli kiireloomuline ülesanne: varustada uut pealinna teravilja, liha ja piiritusega. See suhteliselt soodus konjunktuur kestis umbes 100 aastat, kuni Prantsuse—Vene sõja lõpuni. Seejärel vähenes Lääne-Euroopas nõudmine teravilja järele, sest pöörati järjest rohkem tähelepanu kodumaise põllumajanduse arendamisele, mistõttu viljahinnad maailmaturul langesid. Peterburi toitmine leivaga läks Venemaa sisekubermangude kätte. Vähenes nõudmine ka teraviljapiirituse järele. See kõik nõudis pööret maaviljeluses. Piirituse, teravilja ja nuumloomade kasvatusesele orienteeritud kolmeväljasüsteem ei saanud sellisel viisil enam edasi kesta ja haritumate mõisnike eestvõttel hakati Liivimaalgi rakendama viljavaheldussüsteemi. Eestis oli esimeseks uuele maaviljelussüsteemile üleminejaks Nissi kirikumõis Harjumaal, kus pastor Th. Hippus rakendas seda süsteemi alates 1786. aastast (Haller, Karmin 1984). Viljavahelduskülvikordades vähenes teravilja osatähtsus ja kasvatama hakati kartulit ja ristikut. Samal ajal kasvas nõudmine tekstiilitööstuse tooraine järele ja mõisates püüti laiendada lambakasvatust ja linakasvatust. Nagu teada, äpardus küll

õrnade ja nõudlike peenvillalammaste (meriinode) kasvatamise kampaania, sest siinsed söödad ja kliima neile ei sobinud, ent linakasvatus üha laienes, algul mõisates, hiljem ka taludes.

Linakiud ja linaseeme said Liivimaa väljaveokaubaks juba 18. sajandi teisel poolel, kuid eriti kiire linakasvatuse areng algas madalate viljahindade tõttu 19. sajandi esimesel poolel. Siitpeale kasvas kahekümne aasta vältel linasaaduste väljavedu Pärnu sadama kaudu 20 000 kaaluni ja linakasvatuse haripunktil 1875. aastal 120 000 kaaluni (umbes 20 000 t). Pärnust veeti suurem osa lina (70–80%) Inglismaale (Mets 1925). Lõuna-Eestist Pärnu kaudu välja veetavat linakiudu ja linaseemet hakati Euroopa maades nimetama Pärnu linakiuks ja Pärnu linaseemneks. Liivimaa ekspordis olid suure tähtsusega ka Riia ja Vindavi sadamad. Kesk-Eesti linasaadusi veeti välja ka Narva ja Tallinna sadama kaudu. Linakasvatuse laiendamist põhjustas ka talupoegade üleminek raharendile ja sellele järgnev talude päriisekostmine. Oli ju linakasvatus talule ainuke reaalne rahateenimise võimalus. Näiteks Viljandimaal oli 1870. aastal paiguti 1/8 põllumaast lina all. Turumajanduse arenemisega suurenes nõudlus maa järele, see omakorda tõstis maa hinda kuni 100%. Seega tõi talupoegade sissetulekute suurenemine kaasa ka väljaminekute suurenemise.

Kui suur oli tollal linakasvatuse rentaablus? Sellele leiame vastuse prof. Schindleri uuringutest (1899). Ta kirjutab, et Viljandimaal saadakse hektarilt taludes 440 kg ja mõisates umbes 550 kg kiudu. Kiu väljatulek on 13,3–16,7% kuivade varte massist. Suuremates mõisates saadakse kuni 600 kg kiudu hektarilt. Linakiud maksis sel ajal keskmiselt 3 rbl 36 kop. puud (16 kg), linaseeme 95–116 kop. puud. Ühe hektari saak maksis 195 rbl ja 43 kop., kusjuures otsekulud olid 181 rbl 44 kop. Seega võis tulukuseks kalkuleerida 14 rubla hektarilt, arvestamata üldkulusid. Sel juhul võis rentaablus olla umbes 7,2%. Jääb vaid imestada, kui palju higi tuli valada, et aastate jooksul mitme tuhande rublani ulatunud talu väljaostusumma tasuda.

Suurt mõju Liivimaa linakasvatuse arengule avaldas olukord maailmaturul. Lina ei olnud ega ole ka praegu ainuke kiutaim. Tema peamiseks konkurendiks oli ja on puuvillapõõsas, mida kasvatatakse sooja ja kuiva kliimaga maades. 19. sajandil varustas Euroopat puuvillakiuga peamiselt Põhja-Ameerika. Kui seal kodusõja tagajärjel puuvillatoodang vähenes, tekkis kohe suurem nõudlus lina järele. Pärast kodusõja lõppu suurenes odava USA puuvilla sissevedu Euroopasse, mis linahindu oluliselt alandas.

Nimetada tuleb ka linakasvatuse konkurentsi džudikasvatusega, linakasvatusele avaldas mõju ka purjelaevanduse ja riie-tuskultuuri arenemine. Džudikasvatust on levinud troopilises Aasias. Selle jämedat ja koredat kiudu kasutatakse peamiselt kotiriide, kõite ja magamismattide valmistamiseks. Samadeks toodeteks sobib ka Venemaa lõunapiirkondades levinud kanep. Purjelaevad tarbisid palju purjeriie ja kõisi. Aurulaevanduse arenedes vähenes nõudlus purjeriide ja kõite järele. Troopikamaade koloniseerimise ja ristiustamise käigus võõrutati pärismaalasi alastikäimisest ja nad muutusid ajapikku puuvillase või linase riide tarbijateks. Need tegurid tõstsid 19. sajandi lõpul puuvilla ja džudi hinda, mis soodustas linakasvatuse laiendamist. Näiteks Saksamaal suurenes lina kasvupind enne Esimest maailmasõda kümne aastaga kümnekordseks. Sama kiire linakasvatuse areng leidis aset Hollandis ja Belgias. Inglased hakkasid linakasvatust laiendama Iirimaal ja Kanadas, samuti Indias ja Austraalias, kus varem lina ei kasvatatud.

Linakasvatuse buumiga kaasnesid muutused ka koristusjärgsel töötlemisel. Lina kasvatava põllumehe rolli vähendati selleni, et tema jäi ainult linakasvatajaks, kuna leotamine, murdmine ja ropsimine läks üle linatööstusele (toorlinavabrikud). Sellest uuen-dusest kirjutas ja soovitas seda Liivimaalgi rakendada Sangaste krahv Friedrich Berg (1914). Kuigi sellest süsteemist on Eestis räägitud juba 80 aastat, ei ole meil selleni jõutud, et linakasvata-ja saaks oma kitkutud lina otse põllult müüa. Töötledjad on ikka jäänud veendumusele, et neile on kõige kasulikum, kui odava ja vähetasuva töö teevad põllumehed. Lina koristusjärgne töötlemine moodustab 75% linatöõde kogumahust (Ratt 1964).

Maailmasõjaajal leidsid aset olulised muutused lina-töötlemise tehnoloogias. Juba 1785. aastal leiutati mehaanilised kangasteljed ja 1810. aastal mehaaniline ketrusmasin (Ritslaid, Vähi 1949). Ketrusvabriku omanik Ignatz Etrich leiuas Tšehhi-maal rõngasmasina, mis võimaldas linamurdmise ja ropsimise täielikult mehhaniseerida. See masin murrab ja puhastab ühe töö-käiguga 15 puuda leotatud lina tunnis, kasutades vaid viie õppi-mata tööliste tööjõu (Mets 1925). Saksamaal kujundati käesoleva sajandi alguses toorlinatööstus põhjalikult ümber.

Schneider arendas välja sooja veega linalaotuse basseinides. See võimaldas leotusaega kahelt nädalalt lühendada 70 tunni-ni. Ka võttis Schneider kasutusele linavarte kuivatamiseks sooja õhuga ventileerimise, mis võimaldas vihmasel sügisel linaasaagi päästa. Oluliselt mõjutas linaasaduste sisse- ja väljavedu Esime-

ne maailmasõda. USA puuvillasaagid vähenesid kaaliumväetise nappuse tõttu, sest seda väetist kasutati lõhkeainete valmistamiseks nagu puuvillakiudugi. Sõja ja revolutsiooni tõttu langes linatootjate hulgast pikaks ajaks välja Venemaa. Siiski jäi puuvill oma tähtsuse poolest kiutaimede seas esikohale, sest tema kiud on kergemini töödeldav. Lina kõige suuremaks õigustajaks on asjaolu, et ta annab hektarilt kaks korda rohkem kiudu kui puuvill.

Eestis oli linakasvatuse kõrgperiood 19. sajandi kaheksandal aastakümnel, kui Lõuna-Eestis oli lina kasvupind kuni 14,6% üldisest külvipinnast, selleks ajaks oli mõisates lina külvipind juba kahanenud 7,1–7,5%-ni. Mõisates hakati sel ajal rohkem tähelepanu pöörama piimakarjakasvatusele. Enne sõda oli lina olnud taludele tähtsaks sissetulekuallikaks. Aastatel 1905–1907 oli lina külvipind Eestis 48 270 ha, mis moodustas 4,5% lina külvipinnast Vene riigis, kiusaak isegi 6% Venemaa ja umbes 5% ülemaailmsest linasaagist (Mets 1925). Esimese maailmasõja ajal vähenes lina külvipind kolm korda, kuid 1919. aastast hakkas jälle suurenema ja 1923. aastal ulatus 23 949 hektarini. Veel 1922. aastal oli lina osakaal Eesti ekspordis 24,2% (rahalisel väljenduses). Edaspidi huvi linakasvatuse vastu vähenes, seetõttu vähenes järjest ka lina eksport, moodustades 1933. aastal vaid 2,9% ekspordist (2600 t). Eesti lina saagikus oli aastatel 1923–1932 keskmiselt 306 kg seemet ja 296 kg kiudu hektarilt. See tase püsis Teise maailmasõjani. Sõja-aastatel kahanes lina kasvupind tublisti, moodustades 1945. aastal vaid 5400 ha. 1952. aastal oli lina külvipind Eesti NSVs 18 800 ha. Edaspidi saabus seisak, külvipind püsis umbes 8000 ha tasemel, kuid saagitasel langes (Ratt 1964). Kaasnevat linakiu omaduste halvenemist põhjustas peamiselt hilinenud linakitkumine ja ebakohane leotus.

LINATÖÖSTUS EESTIS

Linavabrikute ülesandeks on linavarte koristusjärgne töötlemine (toorlinavabrikud) või toorkiu töötlemine linaseks niidiks ja sellest linase kanga kudumine (linaketrus- ja kudumivabrikud). Linane riie on vastupidavam ja tervislikum kui tehiskiust valmistatu. Ka on linakiul mõned spetsiifilised omadused, mis teevad ta asendamatuks. Linakiud on väga vastupidav, ilus, hästi värvitav ja hügrokoopne, mistõttu ta on eriti hinnas pesuriide (ihuja voodipesuks) kudumisel. Linasest niidist kootakse mööbli-, dekoratiiv-, käsitöö-, purje-, presentriiet jms. Linavabrikuid ha-

kati ehitama juba 19. sajandil, varem kooti linast riidet kodusel viisil. Väga kuulus oli Kreenholmi manufaktuur, mis valmis Narvas 1851. aastal. Aastal 1909 valmis Pärnu ja 1912 Viljandi linaketrus- ja kudumisvabrik, 1919–1921 ehitati Pärnu teine linakudumisvabrik. Toorlinavabrikud valmisid sellises järjekorras: 19. sajandi lõpul Valga, 1898 Kavastu, 1899 Tori, 1900 Leevaku, 1909 Pärnu ja Mõisaküla, 1911 Rakvere, 1913 Halliste, 1914 Abja ja 1938 Vändra toorlinavabrik. Seoses linakasvatuse kahanemisega käesoleva sajandi esimesel poolel enamik toorlinavabrikutest suleti. Eesti NSVs jäid tööle vaid Abja, Võru ja Põlva toorlinavabrikud. Need kolm toorlinavabrikut said kohalikku toorainet vaid poole võimsusega töötamiseks, toormepuudujääk kaeti sisseveoga Vene Föderatsioonist ja Valgevenest. 1970. aastal toodeti Eesti NSVs vaid 1906 t linast niiti ja 8,34 miljonit meetrit linast riidet, kusjuures linase riide kudumine oli koondatud Pärnu Linakombinaati ning Viljandi Linaketrus- ja Kudumisvabrikusse. 1971. aastal asutati tootmiskoondis "Lina", mis pidi koordineerima linakasvatust, koristusjärgset töötlemist ja kudumist. Nüüd asendab teda AS Eesti Lina.

Eesti taasisesiseisvumise järel algas erastamislaaine tööstuses. Seisma jäänud Pärnu Linakombinaadi ostis Põhja-Iiri linatöötlemisettevõtte Herdmans Holdings PLC juba 1994. aasta augustis. Eesti Erastamisagentuuri valikut peab valitsus heaks, sest ostjateks olid tootvad firmad, soodsad on investeerimis- ja erastamistingimused. Herdmans Eesti alustas erastamise järel tootmist 1994. aasta detsembris. 1995. aastal tootis ettevõtte keskmiselt 7 t linast niiti nädalas, mis moodustab poole vabriku võimsusest. Tootmine on siiski madalseisus, sest linasaaduste järele ei olevat maailmaturul nõudmist. Ärimehed arvavad, et linasaaduste tarbimine sõltub 75% ulatuses moest. Uut moodi ja nõudluse suurenemist linatoodete järele oodatakse 1997. aastal, mis peaks vabrikule tooma suuremaid tellimusi. Oma toodangust eksportis Herdmans Eesti 90%, 10% toodangust, mis jäi Eestisse, müüdi AS-ile Moygashel Eesti, mis valdava osa oma toodangust eksportis. Kõige olulisem on see, et tegemist ei ole Eestis kasvatatud linaga, vaid tooraine on siia sisse veetud Prantsusmaalt ja Belgiast. Toodangu müüki aga korraldatakse Iirimaaal. Pärnu vabriku juhtide ülesanne on vaid kiudu ketrata. Herdmans Eesti investeeris 1995. aastal 30 miljonit krooni, 1996. aastal 10–15 miljonit krooni, peamiselt uute masinate, seadmete muretsemiseks. Eesti majandusministeeriumi juhtide arvates on Eesti tekstiilitööstusel

veel vähemalt kümme aastat tellimusi ja tööd. Ainult et Eesti tekstiilitööstus on ta vaid nime poolest.

Sindi Tekstiilivabrik jäi seisma 1994. aasta lõpul. Tema pankrot kuulutati välja juba 1993. aastal. Kaks kolmandikku Sindi Tekstiilivabrikust ostis 1996. aastal Singapuri kontsern ASEAN Interests Ltd, mis on kontserni Toloram Group hooldusettevõte. Juba varem müüdnud tehasehoonetes töötab Rootsi õmblusfirma Wigen, Soome-Eesti autoremondifirma K.-A auto, Soome ketrusfirma Sindi Lanka ja Saksa-Austria tekstiilifirma Elastoonia.

Toorlinavabrikutest on alles veel Põlva ja Võru, Abja on ammu seisma jäänud. Ka Põlva ja Võru virelevad linavarte puuduse tõttu. 1980. aastatel oli lina kasvupind keskmiselt veel 5000 ha aastas, nüüdseks on see kahanenud napilt 300 hektarini. Seda on juba nii vähe, et ei jätku isegi vist Sofia Rotarule siniseõielise linapõllu ilust ja armastusest laulmiseks. Läks lina ja läksid laulud. Vanarahvas ütleb, et kui pea on läinud, siis juuste pärast ei nuteta. Fjodor Dostojevski kirjutas, et vaid ilu võib päästa maailma. Lina suhtes see nähtavasti ei kehti. Või siiski. Arimehed ennustavad, et lina läheb jälle moodi 1997. aastal. Elame, näeme.

Kas kaob lina Eestimaa põldudel hoopis? Linakasvatuse tulevikust mõeldes võib tunduda, et "põhjamaa siidi" saamiseks sobivad Eestis eelkõige Valga-, Võru- ja Põlvamaa, siin on linakasvatus juba vanast ajast saadik olnud tulemuslik. Ka on siin kuuldavasti maaelanikel suhteliselt suurem tööpuudus. Rohkel käsitsitööl põhinev linakasvatus ei saa olla võistlusvõimeline moodsal tehnoloogial põhineva linandusega. Jõgeva Sordiaretusjaamas on saadud katsepõllult 600 kg/ha linakiudu, Belgias saadakse riigi keskmisena ligi 1000 kg linakiudu hektarilt. Ka 300 ha suuruse külvipinna korral oleks võimalik saada Eestis 180 t linakiudu. Üks kilogramm linakiudu maksis veel paari aasta eest maailmaturul 3 dollarit.

Eestis on levimas Prantsusmaa päritoluga linasort Ariane. Nähtavasti on see nimi pandud samanimelist kanderaketti silmas pidades. Mina oleks selle sordi nimetanud Ariadneks, tuletamaks meelde, et Kreeta kuninga Minose tütar Ariadne andis Theseusele niidikera, mille abil Theseus Minotauruse labürintist välja pääses, sest niidi ots oli kinnitatud sissekäigu juurde. Võimalik, et linakiud võiks saada Ariadne niidiks, mis Lõuna-Eesti taimekasvatuse reguleerimata turumajanduse labürintist välja aitab.

Kirjandus

- Berg-Sagniz, Graf Fr. 1914. Ein neues Verfahren der Flachsröbte. — *Baltische Wochenschrift*, S. 117–118
- Haller, E., M. Karmin 1984. *Maaviljelus*. Tallinn: Valgus
- Kitzberg, A. 1956. *Valitud teosed II: Ühe vana "tuuletallaja" noorpõlve mälestused*. Tallinn
- Kross, Jaan 1975. *Kolmandad mäed*. Tallinn: Eesti Raamat
- Kõiva, H. 1933. *Lina, tema kasvatamine ja harimine*. (Eesti Lina- ja Kanepikasvatajate Seltsi väljaanne. Nr 1). Viljandi
- Käär, R. 1996. Ühe Eesti asunduse lugu Venemaal. — *Postimees*, 1. II
- Mets, J. 1921. *Eesti põllumehe linakasvatus*. Kirjastus-Ühisus "Agronoom"
- Mets, J. 1925. *Linakasvatus Eestis*. (Põllutöö-ministeeriumi väljaanne. Nr 20)
- Numer, E. v. 1881. Müßige Fragen über den Flachsbau. — *Baltische Wochenschrift*, S. 329–331
- Ratt, A. 1964. *Mida teha linakasvatuse parandamiseks*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus
- Ritslaid, J., G. Vähi 1949. *Linatootmise käsiraamat*. Tallinn: Teaduslik Kirjandus
- Samson, H. v. 1881. Müßige Fragen über den Flachsbau. — *Baltische Wochenschrift*, S. 414–419
- Schindler, J. 1899. Der Flachsbau in der russischen Ostseeprovinzen im Vergleich zum deutschen Flachsbau. — *Baltische Wochenschrift*, S. 201–211
- Tomak, T. 1996. Eesti suured tekstiilitootjad sõltuvad välisturgudest. — *Postimees*, 13. II

JAAN LEPAJÕE (sünd. 1928) on õppinud Tartu ülikooli põllumajandusteaduskonnas, lõpetas 1952. aastal Eesti Põllumajanduse Akadeemia agronoomia erialal, oli aspirantuuris Leningradi Põllumajanduse Instituudis 1955–1957. Töötanud 1952–1955 Otepääl agronoomina, alates 1957. aastast õppejõud Eesti Põllumajanduse Akadeemias (Eesti Põllumajandusülikoolis), aastast 1993 Eesti Põllumajandusülikooli emeriitprofessor. *Akadeemias* on varem avaldanud kirjutised "Kaarel Liidak eesti rahvusliku ideoloogia arendajana" (1989, nr 7, lk 1381–1383) ja "Eesti agraarfilosoofia võimalusi" (1990, nr 4, lk 675–685) ning kaks arvustust (1989, nr 7, lk 1533–1535; 1993, nr 6, lk 1287–1298).

TARTU RAHU JA EESTI METSAKONTSESSIOONID VENEMAAL

Toivo Meikar

1920. aastal sõlmitud Tartu rahu on säilitanud oma poliitilise aktuaalsuse tänaseni, ja kui arvestada, et tegu on Eesti Vabariigi ühe alusdokumendiga, siis on ta oluline edaspidigi. Osa rahulepingu punkte on päris kindlasti dikteeritud Eesti kui võitjapoole positsioonidest. Tagantjärele tuleb kõrgelt hinnata omaaegsete riigitegelaste oskust nii lahinguväljal kui diplomaatias saavutatu lepinguks vormistamisel. Hoopis teine asi on aga saavutatu kasutamine ja hoidmine. On jäänud puudu nii oskustest kui ka kindlasti õnnest. Eesti Vabariik eksisteeris oma 1920. aasta piirides nii *de jure* kui *de facto* paarkümmend aastat, ent rahulepingu majanduslik, eriti selle tulevikku suunatud osa jäi suures osas realiseerimata. Miks see nii juhtus, on üldjoontes ka teada. Samas on rahulepingus punkte, mille tõekssaamist kaasaegsed küll uskusid, kuid mis tänapäeval tekitavad mõningat nõutust. Eeskätt puudutab see rahulepingu lisa III p. 3, kus seisab, et "Venemaa annab Eestile eesõigustatud metsakontsessiooniõiguse ühe miljoni dessantiini metsaala peale Petrogradi, Pihkva, Tveri, Novgorodi, Olonetsi, Vologda ja Arhangeli kubermangudes tingimustel, mis erikokkuleppes ära määratakse" (*Eesti...* 1923a: 16). Tartu rahulepingu juurde kuulus veel n-ö "salaprotokoll", kus Venemaa delegatsioon 2. veebruariga dateeritud kirjas nr 370 garanteeriti Eestile kontsessioonilepingu väljatöötamiseni viieks aastaks õigus kuni 50 000 tiinu suurusele metsakontsessioonile Luuga ja Pljussa jõe basseinis Petrogradi kubermangus. Eestile esitati kontsessiooni tehnilised tingimused, sisuliselt raamleping (ERA, f 1584, n 1, s 4, l 243–246).

Seega siis lubadus kohe kuni 54 000 ha suurusele metsakontsessioonile ning hiljem eesõigus koguni 1,1 miljonile hektarile. Arvud on erinevad, kuid arvestades Eesti metsade suurust ja tema

majanduslikke võimalusi, pealegi veel vahetult pärast sõda, äratavad nad siiski mõlemal juhul aukartust. Märkigem, et 1940. aastal oli Eesti katastrimetsade pindalaks 946 000 hektarit, millest riigile kuulus 78%. Riigimetsade arvestuslangi suuruseks oli aastail 1920–1923 keskmiselt 9300 ha, mis langes 1930. aastate lõpuks 6300 hektarini. Sõja- ja sõjajärgsete aastate küttekriisi pärast oli tegelik riigimetsade kasutus lubatust suurem, kuni 10 000–12 000 hektarit ja üksikuil aastail enamgi (Meikar 1988: 138–140). Vähemalt 1 miljon tiinu hõlmava metsakontsessiooni müük ja seda veel Põhja-Venemaal käis Eestile üle jõu. Tuli orienteeruda väliskapitalile. Selle kaasamise võimalus oli vähemalt rahulepingu sõlmimise ajal veel täiesti selgusetu. Kõige lõpuks hakkas sõjajärgne kõrgkonjunktuur rahvusvahelisel puiduturul hääbuma, Eestil endal puudus aga veel laiem *de jure* tunnustus. Tänapäeval võiks Eesti metsakontsessioonide soovi hinnata avantüristlikuks, aga ometi soodsatel tingimustel vähemalt osaliselt realiseeritavaks. Seda taotletigi aktiivselt.

Tartu rahu metsakontsessioonide problemaatika ei ole seni leidnud erilist tähelepanu. Üllatavalt vähe võeti selles osas sõna ka sõjaeelses Eesti Vabariigis, eriti kui arvestada muidu üliaktiivset ja -operatiivset ajakirjandust ning asjaga vahetult kokku puutunud isikuid. Nii ei olnud metsakontsessioonidest kuigi palju juttu Eduard Laamani suurtöös *Eesti iseseisvuse süünd. Eesti Entsüklopeedias* tõdeti vaid, et kõik rahulepinguga ettenähtud kontsessioonid on jäänud paberile. Metsakontsessioonide puhul märgitakse ära Venemaa seisukoht, nagu üldine olukord oleks niivõrd muutunud, et nende täitmist ei saa enam nõuda (*Eesti Entsüklopeedia* II kd, lk 841). Tegu oli ilmselt valdkonnaga, mis päevakajalisena varjus diplomaatia salakardinate taha. Võib-olla ei peetud otstarbekaks seda avalikult käsitleda, sest Eesti–Vene suhetes oli piisavalt olulisemaidki küsimusi. Ja ega midagi väga palju rääkida olnudki, sest kontsessioonid jäid tulemata. Ulatuslikumat, kuigi valitud informatsiooni ja hinnanguid kontsessiooniläbirääkimistest leiame alles nõukogudeaegsete ajaloolaste tödest. Nii selgub Arnold Koobi käsitlusest, et Nõukogude Venemaa olevat püüdnud igati saavutada mõlemale poolele kasuliku kontsessioonilepingu sõlmimist ja tugevdada sellega kahe riigi heanaaberlikke suhteid ja majanduslikku koostööd, Eesti aga pidanud poliitilistel kaalutlustel otstarbekamaks asjaga venitamist: arvukate komisjonide liikmed olevat andunud viljatutele läbirääkimistele ning tegelnud spionaažiga (Koop 1966: 158). Tunduvalt enam tähelepanu on metsakontsessioonidele pööratud Edgar Mat-

tiseni Tartu rahule pühendatud töös. Kontseptuaalselt kordab ta aga n-õ ametlikke seisukohti, kuigi vähem agressiivses toonis. Päris kindlasti pakub metsakontsessioonide osas seniavaldatuist kõige enam teavet see töö, kusjuures selgub, et Eesti—Vene läbirääkimistel oli Venemaalgi jätku seisukohti. Et läbirääkimistest tulu ei olnud, olevat tulenenud loomulikult rahvuslikke huvisid eiravast Eesti valitsuse lühinägelikust poliitikast. Samas aga tunnistatakse, et Venemaal puudusid kontsessioonide andmise üldpoliitilised alused, ja kui need lõpuks välja töötati, siis juba ilma erilise huvita Eesti-taolise väikeriigiga asju ajada (Mattisen 1988: 418–419).

Järgnevalt antakse ülevaade metsakontsessioonide probleematikast ja detailsemalt ka Eesti—Vene vastavaist läbirääkimistest ning saavutatust/saavutamata jäänust. Selles töös on toetutud eeskätt Eesti Riigiarhiivis olevaile Eesti Vabariigi Välisministeeriumi (f 957), Moskva saatkonna (f 1584) ja Metsade Peavalitsuse (f 63) materjalidele.

METSAKONTSESSIOONID TARTU RAHULÄBIRÄÄKIMISTEL

Kui 1919. aasta detsembrikuu viimasel päeval kirjutati alla vahe-rahule, võis Eesti delegatsiooni juht Jaan Poska rahuldustundega nentida, et tulevase rahulepingu poliitiline osa on suudetud välja kaubelda. Jäi üle arutada veel majanduslikke küsimusi ja mõningaid teisejärgulisi probleeme, milleks algava vaherahu tingimustes jäi juba rohkem aega (Tomingas 1992: 188). Kuigi majandusküsimused said põhiliseks arutusobjektiks jaanuaris, oli Eesti pool need teemad, sealhulgas kontsessioonid, üles võtnud juba detsembri keskpaiku. 14. detsembril venelaste antud vastuses peeti rahukonverentsil majandusküsimuste arutamist põhimõtteliselt küll võimalikuks, kuid sooviti siin vaid üldisemate põhimõtete fikseerimist. Kaheldi majandusküsimuste üksikasjalisema käsitlemise otstarbekuses. Delegatsioon polevat selleks ette valmistatud. Igal juhul tähendanuks see spetsialistide kaasamist, omakorda niisiis ka rahulepingu sõlmimise edasilükkumist. Eesti poole nõudeks jäi aga kontsessioonide küsimuse põhimõtteline lahendamine, mille põhjal konkreetsete lepingute väljatöötamine läinuks rahukonverentsi raames loodavale majanduskomisjonile (ERA, f 957, n 10, s 30, l 273, 279–280). Konkreetsete ettepanekuteni jõudis Jaan Poska 16. detsembri koosolekul, kui liiks Moskva—Tallinna raudtee ehitamiseks sooviti kontsessiooni

metsa ülestöötamiseks Luuga jõgikonnas. Järgnevalt täpsustati gi mõningaid metsakontsessiooni põhimõtteid, sealhulgas Eesti õigust kontsessiooni edasiandmiseks erafirmadele ja -isikutele. Elava arutelu tulemusena andiski Vene pool põhimõttelise nõusoleku kontsessioonide arutamiseks pärast ekspertide lisandumist rahukonverentsi teises faasis (f 957, n 10, s 31, l 1–4).

Jaanuarikuu algas pingeliste vaidlustega Venemaa kullafondi jagamise ümber, mida Vene pool püüdis siduda ka kontsessioonide andmisega (ERA, f 957, n 10, s 42, l 68). Majanduslepingute osas oli Vene pool varmas andma üldsõnalisi lubadusi ja määranguid, ent Eesti pool püüdis juba rahukonverentsil küsimused lahendada võimalikult konkreetselt ja detailideski, nii et saadud kokkuleppeid saaks fikseerida ka rahulepingus. Nagu tegelik elu hiljem korduvalt tõestas, oli see paljuski usaldamatusest tingitud konkreetsuse nõudmine igati põhjendatud.

Olles metsakontsessiooni eraldamises põhimõtteliselt kokku leppinud, esitasid mõlemad pooled 9. jaanuaril oma ettepanekud. Eesti kava nägi ette 30-aastast lepingut (1. VII 1920–30. VI 1950) 1 miljonile tiinule Petrogradi, Pihkva, Novgorodi ja Tveri kubermangus. Raiutavad metsad pidid paiknema parvetatavatest jõgedest kuni 15 km kaugusel ja sisaldama eeskätt eksport- ja tarbematerjali. Ülestöötatud metsamaterjali pidi Vene valitsus ostma lepingus fikseeritud hinnaga hõberublade eest. Vene delegatsiooni esitatud kava nägi ette kontsessiooni vaid Pljussa ja Luuga jõe ümbruses, metsa kvaliteeti täpsemalt fikseerimata. Ülestöötatud metsamaterjal tulnuks realiseerida siseriiklike hindadega. Kontsessioonäärile tehti kohustuseks rajada tööpiirkonnas metsa- ja puidutööstuse ettevõtteid, mille toodangust võib osa välja vedada. Kontsessioonijaaja lõppedes läinuksid need ettevõtted Venemaa omandisse. Eesti delegatsiooni majanduskomisjoni juhi Ants Piibu konstateeringul olid osapoolte lähtekohad ühildamatud ning arutlused katkestati ajutiselt (ERA, f 957, n 10, s 42, l 71).

Eesti delegatsiooni järgmises, läbirääkimiste aluseks saanud kavas säilis 1 miljoni tiinu nõue, kuid kontsessiooniala laiendati ka Põhja-Venemaa kubermangudele. Kui esialgu pidi Petrogradi kubermangule langema 300 000 tiinu, siis nüüd piirduti 50 000 tiinuga, soovides aga kindlama lepingu sõlmimist. Kontsessiooni realiseerimise tingimustes arvestati enam Venemaa huve (ERA, f 1584, n 1, s 4, l 5–6). Vene delegatsioon, kes igati püüdis vältida kindlaid ja siduvaid leppeid, esitas idee Eesti eesõigusest ühemiljonilisele kontsessioonile. See leidis Eesti delegatsioonile isegi ootamatult kiiresti Venemaa-poolset aktsepteeri-

mist (Laaman 1964: 704). Samas ei olnud Vene delegatsioon nõus aga seda põhimõttelist otsust fikseerima otseselt rahulepingus. Nagu tulevaste majandussuhete määratlemine üldiselt, toodi seegi ära rahulepingu 16. artikli lisades (Mattisen 1988: 384, 405).

Eestlaste edasine tegevus lähtus põhimõttest, et hea oleks nii varblane peos kui tuvi katusel. Saavutatud põhimõttelisele kokkuleppele toetudes jätkati konkreetsema leppe taotlemist ka 50 000-lise kontsessiooni osas. Edasistel pingelistel läbirääkimistel jõuti siingi läbimurdeni, mille järgi hakati täpsustama kontsessiooni tehnilisi ja majanduslikke tingimusi. Kuigi poolte seisukohad lähenesid, ei soostunud Vene pool lepingut siduma otseselt rahulepinguga. 27. jaanuaril leidis Eesti delegatsioon, et majanduslikes küsimustes enam järeleandmisi ei saavutata ning otsustati asuda rahulepingu redigeerimisele (Tomingas 1992: 201). Samal ajal jätkusid vaidlused aga kontsessioonilepingu võimaliku fikseerimise vormide üle. Tundub, et Eesti pool tegi rahulepingu allakirjutamise sõltuvaks Venemaalt saadavast kirjalikust kinnitusest kontsessiooni eraldamise kohta Luuga ja Pljussa jõgikonnas. Selline nõusolek saadi alles paar tundi enne rahulepingu allakirjutamise tseremonia algust (Laaman 1964: 704).

See 2. veebruariga dateeritud Venemaa delegatsiooni kiri võttis kokku läbirääkimistel saavutatu. Kirjas lubati enne rahulepingu lisas fikseeritud metsakontsessioonilepingu väljatöötamist anda Eestile Petrogradi kubermangus 50 000 tiinu hõlmav metsakontsessioon järgmistel tingimustel:

1) metsakasutus toimub kas valik- või lageraietena kontsessiooni andja poolt kehtestatud viisil arvestusega, et ühe tiinu kohta arvestatakse 25 kantsülda (156 tm/ha) tarbematerjale;

2) raiekohad valitakse ühiselt, kuid mitte kaugemal kui 15 km parvetusjõgedest ning raudteejaamadest;

3) 1/3 ülestöötatud materjalidest eraldatakse Venemaale, kellele jääb õigus see asendada Londoni börsi hindasid aluseks võttes välisvaluutaga;

4) kontsessioonääril on vaba õigus oma osa metsamaterjalidest takistamatult välja vedada;

5) kontsessioonääril on Venemaa nõusolekul õigus anda lepingu täitmine kas osaliselt või täielikult kolmandale poolele;

6) kontsessioonäär järgib Venemaa seadusi;

7) kontsessiooni tähtaeg on 01.07.1920–30.06.1925;

8) kontsessiooni tehnilised üksikasjad töötatakse välja üks kuu pärast rahulepingu ratifitseerimist kokkukutsutavas Eesti—Vene

segakomisjonis, mis tugineb oma töös ülaltoodud põhimõtetele (ERA, f 1584, n 1, s 4, l 1–2).

Kuidas hinnata saavutatud kokkulepet? Kas Eesti käitus rahuläbirääkimistel väikese ahne kiskjana, nagu on väidetud ENSV ametlikus ajaloos (*Eesti... 1971: 177*)? Páris kindlasti püüdis Eesti delegatsioon läbirääkimistel kätte võidelda soodsaid majanduskokkuleppeid ja need ka tulevaste ootamatuste vältimiseks rahulepingus fikseerida. Nii kuluski rahulepingu põhilise, poliitilise ja sõjalise osa kallal vähem aega kui majandusliku osa kallal. Saavutati maksimum, mis antud olukorras võimalik oli. Üldisemate formuleeringute tegelik elluviimine aga takerdus. Mõnети erinev oli metsakontsessioone puudutav osa, sest siin saadud konkreetsemate lepete alusel käivitused tegelikud läbirääkimised. Et Venemaa oma delegatsiooni kaasatoodud dokumenti aktsepteeris, tulenes nii poliitilistest kui majanduslikest kaalutlustest. Kuigi *Entente* oli 16. jaanuaril tühistanud majandusblokaadi, oli Venemaal esialgu võimalus seda asjaolu kasutada vaid suhetes Eestiga. Nii kujunes Eestist 1920. aastal peamine transiidikanal, millele aasta teisel poolel lisandusid vähesel määral oma sadamatega Läti ja Soome (Sonkin 1964: 138). Eestile lubatud kontsessioonid pidid äratama ka laiemat huvi. Samas puudus Vene valitsusel veel selge suhtumine kontsessioonidesse üldse. Esmakordselt olid need põhimõtted arutusel 1918. aasta mais seoses Saksamaaga toimuvate läbirääkimistega (Brin 1959: 25). Kui arvestada, et metsakontsessioonialased sisulised läbirääkimised Eestiga algasid 1920. aasta märtsis ja Vene valitsuse dekreet kontsessioonide majanduslikest ja poliitilistest tingimustest võeti vastu sama aasta 23. novembril (*Dokumentõ 1959: 338–339*), siis oli Eesti siingi nagu katsepõlügenoon. Sisuliselt ei olnud Venemaa aga kuni selle ajani valmis mingit kontsessioonialast otsust tegema.

Vene delegatsiooni metsakontsessiooni käsitlev kiri 2. veebruarist oli tegelikult kompromiss osapoolte seisukohtade vahel. Siin fikseeritud põhimõtted tuli realiseerida juba tulevaste läbirääkimiste käigus. Dokument koostati metsandusspetsialiste kaasamata, vähemalt ei figureeri neid ametlike läbirääkimiste käigus. Sellest tulenevalt on leppesse sattunud kas teadlikult või teadmatult mitu erinevat tõlgendamist võimaldavat formuleeringut. Olulisem neist oli kontsessiooniala määranng. Mida siis ikkagi tähendas lubatud 50 000 tiinu? Kas tegu oli raielangiga või majanduspiirkonnaga? Viimasel juhul võinuks 100-aastast raieringi aluseks võttes piirduda vaid 500 tiinu kasutamisega. Kas ja kui palju piirkonnas üldse leidus etteantud kvaliteediga raieküpsed

metsa? Need ja mitu teist küsimust jäid aga juba spetsialistide arutada.

KONTSESSIOONILÄBIRÄÄKIMISED ALGAVAD (HILISTALV—SUVI 1920)

Venemaa ratifitseeris Tartu rahulepingu 4. veebruaril, Eesti 13. veebruaril 1920. Enam-vähem ettenähtud ajal jõuti ka metsakontsessiooni-läbirääkimisteni. Nii kinnitas Vabariigi Valitsus 9. märtsil Moskvasse suunduva komisjoni, kus oli kaks metsaspetsialisti, Metsade Peavalitsuse juhataja abi Andres Mathiesen (hilisem Tartu ülikooli professor) ja metsakorralduse osakonna juhataja Eduard Šabak. Mõlemad olid Peterburi metsainstituudi kasvandikud ja Venemaa metsaolude head tundjad.

Komisjonide esimene ühisistung toimus 19. märtsil 1920. Eesti esitas kolm võimalikku vaidlusalust küsimust. Need oleksid olnud: Venemaale mõeldud metsamaterjalide üleandmise tingimused, soov kasutada raietel eesti töölisi, soov kasutada lageraiet. Esimeses punktis jõuti peagi kokkuleppele. Teises peeti võimalikuks nii eesti kui vene tööliste kasutamist. Sealjuures tuli aga kasutada ühtset tasumäära ja toitlustusnormi. Eestis oli näiteks päevaseks leivanormiks 3 naela (1 nael=0,41 kg), Venemaal vaid 0,5 naela. Üldiselt lepitati kokku ka lageraiete kasutamises, kusjuures siin tuli lähtuda kehtivaist majanduskavadest. Tuli vältida varem valikraietega majandatud metsi ning harvikuid ei tohtinud metsapinnast olla enam kui 3%. Ja siis fikseeris Vene pool tingimuse, et 50 000-tiinuse metsapinna juures oleks aastalangi suuruseks 500 tiinu, kuna eestlased soovisid 10 000 tiinu suurust aastalanki. Mõlemad pooled tunnistasid 2. veebruari kokkuleppe erineva tõlgendamise võimalust, kuid sellega asi piirduski. Vene poole andmeil asus võimalik kontsessiooniala piirkonnas, kus oli 600 000 tiinu metsa, sellest parvetusjõgede ja raudteejaamade ümbruses 250 000. Seega puudus isegi füüsiliselt võimalus soovitud suuruses aastalangi eraldamiseks. Alternatiivina soovitati kontsessiooniala pikendamist, eestlased aga soovisid kontsessiooniala laiendamist. Vene poole teateil puudusid neil volitused sellele teemale käsitlemisekski (ERA, f 1584, n 1, s 4, l 9–12).

20. märtsi koosolekul tõstatasid eestlased miljonilise metsakontsessiooni probleemi; Petrogradi kubermang oleks sellest moodustanud ühe väikese osa. Vene poole teateil ei olnud seda küsimust veel üldsegi käsitletud. Pealegi oli siin tegu vaid Eesti eesõigusega, mis võis realiseeruda peale teiste pakkumiste

esitamist. Mõlema poole spetsialistid tõdesid aga üpris üksmeelselt, et poliitikute sõlmitud lepingud ei arvesta tegelikku olukorda Petrogradi kubermangus, põhimõtteliselt erinevad lähtekohad ei andnud aga lootusi kompromissiks. Sellest tulenevalt käsitleti 22. märtsi koosolekul vähem olulisi küsimusi. Samas soovitas Vene pool tungivalt eestlastel nõustuda 500-tiinulise aastalangiga, mis lubanuks kontsessiooni juba 1. juulil käivitada, ning pakkusid Eestile mitmeid ahvatlevaid soodustusi. Sellel viimaseks jäänud koosolekul fikseeritud tegevuskava nägi ette, et Eesti delegatsioon informeerib oma valitsust kujunenud olukorrast. Kui nõustutakse 500-tiinuse aastalangiga, siis hakatakse kohe, juba enne kontsessioonilepingule Tallinnas allakirjutamist, eraldama 1920./1921. a raielanke (ERA, f 1584, n 1, s 4, l 13–16).

23. märtsil 1920 Eesti valitsusele saadetud aruandes ei nõustatud sellega, et põhimõtteliselt saavutatud kokkulepetest ja lepingutest loobutakse ning soovitati jääda kindlaks 50 000 tiinu peale (aastalank 10 000 tiinu). Konstateeriti, et selle saavutamiseks tuleb kontsessiooniala laiendada Peipsi järve ja sinna suubuvate jõgede kallasteni. Tehnilise komisjoni võimalused loeti sellega ammendunuks ning edasiste lahenduste otsimine pidi jääma diplomaatidele (ERA, f 1584, n 1, s 4, l 17). Ametlikult kuulutati läbirääkimistes vaheaeg ning Eesti delegatsiooni liikmed tulid koju.

Kokkuvõttes võib öelda, et metsakontsessiooni üldpõhimõtted, täpsemalt kontsessiooni objekti määratlus, oli poliitikute praak. Mõlema poole delegatsioonid olid põhimõtteliselt valmis fikseerima kontsessiooni tehnilisi tingimusi, milleni aga ei jõutud leppe alusdokumendi vastuolude tõttu. Tundub, et antud hetkel oli Venemaa valmis mõneti tülikat ja ebamäärast metsakontsessioonide küsimust lahendada, kuid seda võimalikult vähese "kahju" ja riskiga. Eesti pool ei saanud aga leppida Tartu rahukonverentsil saavutatud hülgamisega (50 000 tiinu asemel kokku vaid 2500 tiinu). Ka oli 500-tiinulise aastalangi ülestöötamine kusagil Venemaal väheatraktiivne ja tekkivaid kulutusi arvestades ka majanduslikult vastuvõetamatu. Paraku võib öelda, et nii lähedale metsakontsessiooni realiseerumisele ei jõudnud Eesti hiljem enam kunagi.

Esimese Eesti metsakontsessiooni komisjoni liikmete mälestusi oma Venemaa-reisist pole kasutada. Küll olevat Andres Mathiesen hiljem väitnud, et neid võetud vastu kui vaenlasi, kellele peale pikka venitamist näidatud metsade asemel vaid noore võsaga raiestikke ja kõige lõpuks ähvardatud veel arreteerimisega.

Olukorra päästnud vaid ootamatu ja kiire tagasisõit (Margus 1992: 16). Võib vaid tõdeda, et metsade näitamiseni küll jõuti, kuid alles 1920. aasta oktoobris-novembris. Hilisemate ekstsessidega võrreldes möödus esimene läbirääkimiste voor vähemalt väliselt igati sujuvalt.

LÄBIRÄÄKIMISTE TEINE ETAPP (1920. AASTA TEINE POOL)

Läbirääkimiste nurjumine ei rahuldanud tegelikult kumbagi poolt, samas oli aga selge, et kompromissi pakkumine peab tulema Moskvast. Selles asjas oli olulisi teeneid Venemaa kaubandusesindajal Tallinnas Isidor Gukovskil, kes kuulus ka Vene delegatsiooni Tartu rahuläbirääkimistel. Oma 21. mai kirjas välisasjade rahvakomissarile Georgi Tšitšerinile pidas ta äärmiselt ebaotstarbekaks Venemaa Metsanduse Keskvalitsuse dikteeritud jääka seisukohta just kontsessiooni ulatuse osas. Gukovski sõnul unustati ära, et metsakontsessioon on lõppkokkuvõttes kasulik ka Venemaale. 12. juuni kirjas osutas ta aga asjaolule, et Eestiga tekkinud lahkkelid on tekitanud Venemaale rahvusvahelises elus majanduslikke ja poliitilisi probleeme (Mattisen 1988: 48). Samas avaldas ka Eesti Välisministeerium toimu üle ametlikult rahulolematust. Lahendus saabus 25. augustil Tšitšerini kirjaga, kus soovitati lõpetada süüdlase otsimine (tegu olevat olnud poolte erineva tõlgendusega) ja asuda kontsessioonilepingu väljatöötamisele. Rõhutati Venemaa huvitatust täita Tartu rahulepingu majanduslikke kokkuleppeid, kusjuures tuleks aga järgida metsamajanduse üldisi põhimõtteid. Eestile pakuti aastalangi arvestuses Luuga ja Pljussa jõgikonnas 15-verstalisel kaldaribal 1500 tiinu ja samadel tingimustel 500 tiinu Petrogradi kubermangus Peipsi järve ääres. Sellele lisandunuks väljaspool 15-verstalist ala 2500 tiinu Petrogradi ning 500 tiinu Pihkva kubermangus. Seega 5000 tiinu ettenähtud 10 000 asemel, mida pidi aga enam-vähem kompenseerima eraldatava metsa parem kvaliteet. Kui varasemais kokkuleppeis nähti hektaritagavaraks ette vähemalt 156 tm, mis andis aastalangi ja kogu metsakontsessiooni mahuks vastavalt 1 700 000 ja 8 500 000 tm, siis nüüd lubati hektaritagavaraks 249 tm, mis andnuks aastalangi tagavaraks vaid 1 400 000 tm. See ettepanek pidi vastama antud piirkonna metsade tegelikele võimalustele, ning Eestil, kui ta on huvitatud küsimuse lahendamisest, soovitati sellega nõustuda. Kontsessioonilepingu väljatöötamiseks ja metsade

tegelikuks eraldamiseks tulnuks luua segakomisjon (ERA, f 1584, n 1, s 4, l 121).

Tegu oli olulise dokumendiga, millele — niisamuti kui 2. veebruari kirjale — toetudes koostati tulevase kontsessioonilepingu projekti sissejuhatav osa. Kuigi tegu oli taganemisega antud lubadustest, pakkus Tšitšerini kiri ometi mingit garantiid läbirääkimiste jätkamiseks. Oluline oli seegi, et Vene pool määratles siin esmakordselt kontsessiooni tegeliku sisu ja ulatuse. Neil kaalutlustel langetas Eesti valitsus 15. septembril otsuse Tšitšerini kirja aluseks võttes jätkata läbirääkimisi (ERA, f 63, n 23, s 42, l 16).

Hilissuvi ja sügis kulusid läbirääkimiste ettevalmistamisele ja omapoolse kontsessioonilepingu projekti koostamisele. Kõigepealt lepitati kokku moodustada tehniline segakomisjon, kelle ülesandeks saanuks eeskätt metsade tegelik ülevaatamine ja raielankide eraldamine. Eesti delegatsiooni juhiks määrati Metsade Peavalitsuse juhataja abi Friedrich Kangro, liikmeiks Pada metsaülem Jaan Parik, Halliku metsaülem Arthur Sarv ja Vana-Antsla metsaülem Theodor Eckmann, neile lisaks veel mõned tööstus- ja kaubandusringkondade esindajad. 4. oktoobrist alanud lähetuse kava nägi ette läbirääkimisi Petrogradis, millele järgneks tegelik töö metsas. Kogu asi loodeti korda ajada paari nädalaga. Ometi kujunes sündmuste käik vastaspoole koordineerimatu ning pahatahtliku tegevuse tõttu arvatust tunduvalt pingelisemaks ja aeganõudvamaks.

Delegatsioon jõudis Petrogradi 7. oktoobril 1920, kuid ei välisasjade rahvakomissariaadi kohalikus osakonnas ega kubermangu metsaosakonnas teatud midagi eestlaste saabumisest, veel vähem mingitest läbirääkimistest. 10. oktoobril saadi teada, et Vene delegatsioon saabub Petrogradi hiljemalt kolme päeva pärast. Järgmisel päeval aga selgus, et Eesti delegatsioonil tuleb sõita Moskvasse, kuhu ka järgmisel päeval jõuti. Sama päeva õhtul kohtuti Vene delegatsiooni juhiga. Otsustati alustada ametlike läbirääkimistega järgmisel päeval. Diskussiooni objektiks pidi saama kontsessioonimetsade eraldamine. Eestlastelt sooviti konkreetseid pakkumisi (ERA, f 1584, n 1, s 4 19; f 63, n 24, s 61). 13.–15. oktoobri lühiajalistel koosolekutel selgus, et Vene pool ei soovi ise anda mingit informatsiooni arutluse all olevate metsade kohta: tegelikult püüti selgitada eestlaste informeeritust. Eesti delegatsioonil olid kasutada juba vananenud 1886. ja 1914. aasta metsakorralduste andmed. Nõuti, et Eesti delegatsioon fikseeriks lõpliku metskondade nimekirja, millega soovitakse tutvuda. Kui

siis eestlased nõudsid uute ja tegelikele oludele vastavate andmete esitamist, selgus, et need andmed asuvad hoopis Petrogradis. Nende kohaletoomine ja Loode-Venemaa metsaolusid tundvate spetsialistide saabumine pidi aga võtma aega. Vahepeal käsitleti metsakontsessiooni tehnilisi tingimusi ning tutvuti eestlaste kasutada olevate andmetega. Eestlased pakkusid sellist võimalust, et nad sõidavad ise Petrogradi materjale tooma, millega loomulikult ei nõustunud ning soovitati rahulikult oodata. Eesti delegatsiooni koosolekul 18. oktoobril otsustati informeerida vabariigi valitsust kujunenud olukorrast ning paluda lähetuse pikendamist. Samas nõuti vastaspoolelt venitamise lõpetamist, vastasel korral lubati kolme päeva pärast Moskvas lahkuda (ERA, f 1584, n 1, s 4, l 19, 38–41).

Nagu nõiaväel olid 19. oktoobril pärale jõudnud nii vajalikud materjalid kui asjatundjad. Edasi täpsustati vaatlusele tulevaid metskondi, kusjuures Vene pool püüdis nende arvu võimalikult vähendada. Oli ilmne, et esitatud metskondi on kontsessioonilepingu täitmiseks liiga vähe. Samas nõuti eestlastelt täpset marsruuti, millest hiljem kõrvale kalduda ei oleks tohtinud. Kohalike olusid täpsemalt tundmata ei saadud sellega aga nõustuda. Kõige lõpuks selgus ootamatult, et Vene delegatsioonil pole volitusi kontsessioonipiirkonna määratlemiseks. Peamiseks peeti tehniliste probleemide käsitlemist, ja kui eestlased sellega nõustusid, siis lubati asuda hiljem ka metsade tegelikule ülevaatusel. Läbirääkimiste käik viis Eesti delegatsiooni tõdemuseni, et tegu on läbirääkimiste teadliku venitamisega. Peagi ei oleks saabuva talve tingimustes olnud võimalikki metsadega lähemalt tutvuda. Delegatsiooni liikmeil puudus talveriietus, lisaks pidi arvestama liiklemisraskusi jne. Kõigele lisaks oli Eesti delegatsioon tugeva välise surve all: esines isegi ajutisi vahistamisi (näiteks sugulaste pool ööbimise korral) ja ülekuulamisi. Nii nõuti näiteks Petrogradi kubermangus metsaülemena töötanud Arthur Sarvelt aru, miks ta Vene Loodearmee taandumise ajal oli oma tööpostilt lahkunud ja Eestisse siirdunud (ERA, f 1584, n 1, s 4, l 19–20, 40).

25. oktoobril 1920 anti Eesti delegatsioonile lõpuks mandaadid tutvumiseks kokku 21 metskonnaga Oudova, Luuga ja Jamburgi maakonnas. Välja jäeti 4 metskonda Peipsi järve piirkonnas, samuti Pihkva kubermangu metskonnad, mis oli juba Tšitšerini lubaduse otsene rikkumine. Ülevaadatavais metskondades võis kasutada metsaplaane, metsakorralduskavasid, aastaaruandeid jm dokumentatsiooni, Vene poole ekspertidele antud instruksiooni kohaselt küll vaid "võimaluste piires". Ühise ülevaatusega

määratletud raiepiirkonnad ei olnud aga lõplikud, millega seati kahtluse alla kogu töö praktiline mõte. Ometi võis nüüd alustada metsadega tutvumist, milleks delegatsioon siirdus taas Petrogradi. Siin jätkati 27.–30. oktoobril tööd saadud materjalidega ning täpsustati marsruuti. 30. oktoobri õhtul siirdusid metsandusspetsialistid koos venelastest kolleegidega Oudova maakonda, delegatsiooni juht Friedrich Kangro sõitis aga Tallinna asjadest aru andma ja uusi juhtnööre saama. Tööstusringkondade esindajaist delegatsiooni liikmed enamuses metsade konkreetset ülevaatusel ei osalenud ning ilmselt kaotasid praktiliste inimestena vähehaaval huvi toimuva vastu (ERA, f 63, n 23, s 42, l 85; f 1584, n 1, s 4, l 21).

Metsade ülevaatuslega jõuti lõpule 20. novembril 1920. Vaatamata lubadustele ei olnud peaaegu üheski metskonnas saada metsakorralduse materjale ja muid usaldusväärsemaid andmeid. Peamiseks dokumentatsiooniks oli suvel metsavahtide vastustele toetudes koostatud metskondade aruanded. Nende andmete kontrollimine nõudnuks eestlaste hinnanguil pool aastat tõsist tööd, mistõttu tuli piirduda lühikaudsete visuaalsete vaatlustega. Vähe oli abi ka Vene spetsialistidest, mitmel korral oli tunda otsust vastutõotamist. Eestlastes süvenes veelgi arusaam, et venitamine ja takistuste tegemine on vastaspoole teadlik poliitika. Muuseas pandi tähele, et Eesti piiri äärsetes metskondades toimusid kindlustustööd, kuigi need piirkonnad otseselt vaatluse alla ei kuulunud. Samuti täheldati ulatuslikke raieid tulevasel kontsessioonialal. Näiteks oli raudteevalitsusel õigus maha raiuda ühe versta laiuselt mõlemal pool teed kõik talle vähegi sobivad metsad, viieverstalisel alal aga kõik majanduskavajärgsed raielangid. Et kasutusel oli üldine töökohustus, siis võis kontsessiooni saamisel tekkida suuri raskusi tööjõu saamisega. Et nõukogude rahal puudus reaalne väärtus, siis said siin ainsaks reaalseks väärtuseks olla toiduained, riided, jalatsid, tarbekaubad jne. Sõjategevuse piirkondades oli küldes alles 1/3, mujal 1/2–3/4 hobustest, kuid needki olid näljast kurnatud ja metsatöödeks sobimatud. Samas jätkas nõukogude võim loomasööda sundrekvireerimist. Riigimetsades valitses veel mingisugunegi majanduskord, ent endised erametsad olid omanike poolt juba varakult laastatud ning ei pakunud kontsessiooni seisukohast mingit huvi. Palju probleeme nähti kerkivat ühisparvetamisel ja paljus muus (ERA, f 1584, n 1, s, l 22–23). Friedrich Kangro hinnanguil võis ülevaadatud metsades keskmiseks aastaseks raienormiks olla 3115 tiinu (3395 ha) ja sellestki langenuks 2/3 lehtpuumetsade alla. Samas nägi aga rahu-

leping ette 10 000 tiinu, Tšitšerini lubadus siiski veel 5000 tiinu suurust aastalanki, rääkimata seejuures kvaliteedinõuetest. Kõigele vaatamata tulnuks Põllutöoministeeriumi ja Metsade Peavalitsuse 6. detsembril Vabariigi Valitsusele esitatud ühisesildise kohaselt saata Moskvasse diplomaatiline komisjon kontsessioonilepingu tegelikuks sõlmimiseks (ERA, f 1584, n 1, s 4, l 25, 34–35).

Ühes ametliku dokumentatsiooniga saabus Tallinna rida mitteametlikul teel saadud materjale, nagu Venemaa valitsuse erimäärus metsakontsessioonide eraldamise põhimõtetest, metsavalitsuse ametkondlikud ringkirjad, instruksioonid jne (ERA, f 63, n 23, s 42, l 74). Ja nüüd jõuamegi spionaažiteemale, Vene spetsialistide santažeerimisele ja äraostmisele — seega ainevaldkonda, milles eesti nõukogude ajaloolased on Eesti erinevaid delegatsioone süüdistanud (Koop 1966: 156; Mattisen 1988: 419).

Juba 1920. aasta aprillis võttis Eesti opteerimiskomisjoni esindaja Juhan Kartauga kontakti vene insener Stanislav Kuzmitski. Kartau ülesandel tutvus Kuzmitski võimaliku kontsessioonipiirkonna metsi puudutavate materjalidega, mida ta ka looduses oma ametiülesannete tõttu küllaltki hästi tundis. Kõik need materjalid ja tähelepanekud, sh ka varasemad metsakorralduskavad, jõudsid Eesti delegatsioonini. Tegelikult oligi see ainus konkreetne materjal, mida eestlased said vähemalt esialgu läbirääkimistel kasutada. Päris kindlasti oli neist kasu ka metsadega tutvumise marsruudi määramisel. Nende ja muude teenete eest soovis vene insener "legaliseeruda". See tähendanuks Venemaalt lahkumist (Läti sõjapõgenikuna oli tal see võimalus) ja Eesti Vabariigi teenistusse astumist. Spetsialistina arvas ta endale tulevikus tööd leidvat metsakontsessiooni tegelikul realiseerimisel. 27. novembril Moskva saatkonna kaudu Eesti Vabariigi presidendile (tegelikult muidugi riigivanemale) saadetud kirjas rõhutas ta veelkord oma seniseid ja võimalikke tulevaseid teeneid. Tulevaste teenete osas rõhutas ta endal olemas olevat ühe Vene metsafirma poolt kogutud hinnalist materjali Põhja-Venemaa metsade kohta, mis hõlmasid Eestile võimaliku 1 miljoni tiinu suuruse metsakontsessiooni piirkonda (ERA, f 1584, n 1, s 4, l 106–108). Taas pöördus insener Vabariigi Valitsuse poole 15. detsembril, andes mitmesuguseid soovitusi kontsessiooniläbirääkimiste pidamiseks. Ühtlasi informeeris ta Eestit tõsiasiast, et Vene pool ei kavatse raielanke eraldada, nõnda et 1920./1921. a raiehooaeg oli kaduma läinud (ERA, f 1584, n 1, s 4, l 111).

Kes oli see Eestile teeneid osutanud vene insener Stanislav Kuzmitski? Sündinud 8. mail 1868. a Grodnos, lõpetas ta Liibavi keskkooli ning siis Saksamaal tööstustehnikumi. Edasi töötas ta 12 aastat Varssavi raudteevalitsuses, 1910–1914 oli erafirmade esindaja Valgevenes ja Lätis. 1915. aastal evakueerus Venemaale, töötades 1917. aastani transportteede ministriumis, edasi praktilisel tööel raudteel. 1918. aastal oli ta Nikolajevski raudtee metsavalitsuse juhataja, 1919. a transpordi rahvakomissariaadi turba- ja metsatööstuse inspektor, 1920. a Keskmetsavalitsuse instruktor-spetsialist (ERA, f 1584, n 1, s 4, l 199). Lootuses “legaliseerimisele” vene spetsialist mingit tasu oma informatsiooni eest ei küsinud. Alles 1921. aasta märtsis palus ta luba Eesti esinduse teenistujatega võrdsel alusel osta kindlate hindadega toiduaineid, mida ta mõneti irooniliselt käsitles kui kompensatsiooni oma teenete eest. Mai algul määrati talle ka väike päevaraha (ERA, f 1585, n 1, s 4, l 117, 157). Edasi aga teated vene spetsialistist katkevad, ja võib arvata, et ta paigutati ümber teisele töökohale (millele viimane ise korduvalt vihjas) või siis arreteeriti.

Tavakodanikud ei teadnud metsakontsessioonide läbirääkimistest peaaegu midagi, kuid seda suurem oli informeeritus ja huvi kaubandus- ja tööstusringkondades. Oli selge, et läbirääkimiste õnnestudes avanenuks erakapitalile ahvatlev tegevusväli Venemaa metsarikkuste eksploateerimisel. Põhja-Venemaal võinukski jõust puudu jääda, aga Petrogradi ja Pihkva kubermangus oli see suhtelise läheduse tõttu ometi reaalne. Nii esitas Kreenholmi manufaktuur 19. oktoobril 1920 Eesti valitsusele ametliku taotluse varem ettevõttele kuulunud ja nüüd Venemaa koosseisu läinud metsamõisate kasutamiseks (kokku ca 6900 ha). Eeskätt tunti huvi küttepuulankide vastu, mida vajadis nii ettevõtte kui töölised ning olemasolev infrastruktuur. Nii oli tööstus varem varustanud töölisi, nelja haiglat, apteekke, lastekodusid, koole jne tasuta küttepuudega ning seda tava sooviti jätkata. Riigivanema Jaan Tõnissoni resolutsiooniga saadeti see kiri Metsade Peavalitsusele teadmiseks ja sobival ajal arvesse võtmiseks (ERA, f 63, n 23, s 42, l 162). Huvi asja vastu ilmutas metsatööstuse ja kaubanduse ühistu “Arbor”, kes lootis kasutada oma Narvas asuvat endist Sinovjevi saetööstust (ERA, f 63, n 23, s 42, l 163). Eesti kontsessiooniläbirääkimiste teise delegatsiooni kuulunud Jaan Trumm esindas vineeri- ja tuletikupuidu ja neid sisaldavate metsade vastu huvi tundvaid äriühinguid. Samas oli ta ka Peipsiäärsete Venemaa metsade kasutamisest huvitatud ettevõtjate esindajaks (ERA, f 63, n 23, s 42, l 164).

Ilmselt kõige konkreetsemalt arutati metsakontsessiooni realiseerimist 1920. aasta suvel loodud Eesti ohvitseri koondava kaubandus- ja tööstusühisusega "Energia". Selle enam kui 500 liikmest (sh 2 kindralit, 1 admiral, 15 polkovnikut) koosneva ühisuse ja Metsade Peavalitsuse vahel 1921. aasta aprillis kooskõlastatud lepingu projekti kohaselt tulnuks osaiühisusele anda kontsessioonilepingust 20 000 tiinu, mille realiseerimise netokasumist läinuks Eesti valitsusele 20% (ERA, f 63, n 23, s 42, l 147–148). On teada, et konkreetset huvi metsakontsessiooni elluviimisel tundsid mitmed suurtöösturid (Julius Simpmann-Vambola) ning firmad ja ettevõtted (a/s "Silva", a/s "A. M. Luther" jt). Kontsessiooni realiseerimiseks pakkusid oma teeneid mitmed Venemaal elavad ja varem Balti kubermangudega tegelnud metsatöösturid.

LÄBIRÄÄKIMISTE KOLMAS ETAPP (1921–1922)

Tehnilised läbirääkimised metsakontsessiooni üle 1920. aasta sügisel ja varatalvel ebaõnnestusid. Kuigi jõuti kontsessioonipiirkonna määratlemiseni ja metsade põgusa ülevaatamiseni, selgus ometi, et Vene pool oli tegelikult loobunud Tšitšerini lubatud raienormist. Ei jõutud ka raielankide eraldamiseni; nõnda kadus päevakorrast 1920./1921. aasta raiehooja kasutamise võimalus. Sellistes ebasoodsates oludes pidas Eesti valitsus ometi otstarbekaks vähest saavutatut igati hoida ja võimalusel süvendadagi — selle ülesandega sõitiski viimase Eesti delegatsiooni juht 7. detsembril 1920 Moskvasse (ERA, f 63, n 24, s 61). Tegelikke tulemusi sel sammul aga ei olnud ning taas tuli pöörduda diplomaatiliste kontaktide juurde valitsuste tasandil.

Küsimuse tõstatas Eesti välisministeerium, kelle noodis 16. jaanuaril 1921 Tšitšerininele käsitleti lühidalt metsakontsessiooni eraldamise lähtealuseid ja momendiseisu ning avaldati tungivat soovi kontsessioonilepingu sõlmimiseks. Võimalike läbirääkimiste alguseks pakuti 15. aprilli (ERA, f 1584, n 1, s 4, l 118, 122, 141). Edasiste läbirääkimiste Eesti-poolseks võtmeisikuks ja delegatsiooni juhiks sai Moskva saadik Dionüsios Vares. Delegatsiooni koosseisu kinnitati ka kaks metsandusspetsialisti — Alfred Auksmann (töötas aktsiaseltsis "Silva") ja Vilhelm Gross (ERA, f 1584, n 1, s 4, l 143).

Läbirääkimisteks oli Eesti delegatsioon ette valmistatud paremini kui kunagi varem. Veebruari alguses kohtus Vares isiklikult informaatore Kuzmitskiga, kes valgustas saadikut Venemaa seisus-

kohtadest metsakontsessiooni suhtes, samuti Lääne-Euroopas tärnanud sellekohasest huvist. See näitas, et Eesti senine monopoolne seisund hakkab mööda saama. Et toimuvad kontsessiooniläbirääkimised keskendusid eeskätt Põhja-Venemaa kubermangudele, siis seda vähem oli Vene valitsus huvitatud juba niigi üleraiate all kannatavate Petrogradi ja Pihkva kubermangu väljaandmisest. Eesti kapitalivaesust arvestades soovitas vene spetsialist leida Venemaa metsadest ning siin Eesti kaudu avanevaist võimalustest huvitatud ringkondi eeskätt Inglismaal, Prantsusmaal ja Belgias (ERA, f 1584, n 1, s 4, l 116–117). Läbirääkimistele võinuks kasuks tulla seegi, et nüüd oli olemas küllaltki tõene informatsioon Petrogradi, vähemal määral ka Pihkva kubermangu metsade kohta. Neid metsi nimetati nüüd omavahel “väikeseks kontsessiooniks”. Samas tunnetati realistlikult, et nn “suure kontsessiooni” realiseerimiseks pole omakapitali vähesuse ning väliskapitali puudumise tõttu suuri väljavaateid ja vastavatest läbirääkimistest tuleb vähemalt esialgu loobuda (ERA, f 1584, n 1, s 4, l 151).

Tulevasteks läbirääkimisteks pakkusid võrdlevat ainet ka teiste Balti riikide analoogilised probleemid Venemaaga: mõlemad riigid, Leedu 1920. aasta 12. juuli ja Läti 11. augusti rahulepinguga, olid endale kaubelnud õiguse 100 tuhande tiinusele metsakontsessioonile (*Dokumentõ* 1959: 38, 113). Edasiste läbirääkimiste täpsem käik vähemalt Läti osas oli teada ka Eesti valitsusele. Kui Läti soovis kogu kontsessioonist saada 70 000 tiinu Daugava jõgikonnas ja seda kokku 25–35 aastaks, siis Venemaa oli nõus kokku vaid 15 000 tiinuga 5 aastaks (ERA, f 1584, n 1, s 4, l 198–201).

Läbirääkimiste objektiks pidi saama Eesti poolt esitatav kontsessioonilepingu projekt, mille esimene 58 punktist koosnev variant valmis 1920. aasta sügisel. Tšitšerini 25. augusti kirjast tulenevalt nähti selles ette 25 000 tiinu suurust raielanki, mis sisaldanuks tiinu kohta vähemalt 249 tm tarbe- ja eksportmaterjale (ERA, f 63, n 23, s 42, l 151–158). Vahepeal toimunud täpsustavaid läbirääkimisi ja täiendava informatsiooni kogumist arvestades tehti projekti olulisi muudatusi ning lõplikus redakt-sioonis esitas Metsade Peavalitsus projekti Eesti Välisministeeriumile alles 16. aprillil 1921. Sel kujul sai projekt ka ametlike läbirääkimiste aluseks. Tutvume selle 9-leheküljelise 6 peatükist ja 56 punktist koosneva dokumendiga lähemalt (ERA, f 63, n 23, s 42, l 1–9).

Viimane lepinguprojekt näitab varasemaga võrreldes Eesti poole positsioonide jäigastumist ja seda just kontsessiooni ob-

jekti määratluses. Sisuliselt jõuti tagasi Vene rahudelegatsiooni 2. detsembril antud lubaduste juurde (50 000 tiinu), 8 500 000 tm suurune kontsessioon tuli välja anda väljaveotingimuste poolest soodsalt paiknevaist metsadest, kusjuures raielankide lõplik määratlemine pidi olema kontsessionääri õiguseks. Kehtestati reeglid raielankide määramiseks, raiete tegelikuks läbiviimiseks, ülestöötatud metsamaterjali arvestamiseks jne. Kontsessionääri ehitatud ettevõtted ja rajatised võis Venemaa vastastikusel kokkuleppel tähtaja möödudes endale saada, vastasel korral oleks tulnud need lahti monteerida ja ära viia. Kõigele lisaks anti kontsessionäärile õigus rentida piirkonnas asuvaid metsatööstusettevõtteid. Küll läksid Venemaa omandisse siia vajadusel ehitatud metsaväljaveo- raudteed. Parvetamisel ja raudteeveol oli kontsessionääril õigus kasutada kohalikke tariife. Kogu operatsiooni juhtkonna ja tehnilise personali oleks komplekteerinud kontsessionäär, ja arvestamata kodakondsust. Tööliskaadrina tulnuks võimalikult kasutada kohalikku tööjõudu. 1/3–1/5 ülestöötatud metsamaterjalist eraldati Venemaale, soovi korral oli viimasel õigus see kätte saada Londoni börsi hindade alusel Inglise naeltes. Oma osa võis kontsessionäär kas toormaterjalina või ümbertöötatult Venemaa piiridest vabalt välja viia. Kontsessiooni realiseerimine pidi toimuma 1. juulist 1921 kuni 30. juunini 1926. See aeg pidi aga pikemama kontsessionäärilist olenematute sündmuste nagu rahvarahutused, streigid jne puhul. Kontsessionäärile jäi võimalus oma õigusi edasi anda kolmandatele isikutele, organisatsioonidele, asutustele jne. Kontsessiooni elluviimise jälgimiseks ja vastastikuste pretensioonide lahendamiseks tuli asukohaga Narvas luua Eesti—Vene segakomisjon, mille tegevust ja õigusi tulnuks käsitleda juba erilepingus. Kontsessioon jõustunuks selle allkirjutamise hetkest.

Millest Eesti poole seisukohtade karmistumine, õigemini küll algsete põhimõtete juurde pöördumine tulenes, pole selge. Ilmselt tõdeti, et omapoolsete järeleandmistega pole võimalik edasi minna, kui Venemaa kokkuleppeid murrab. See ei tähenda seda, et Eesti delegatsiooni eesmärgiks ei olnudki kontsessiooni sõlmimine, vaid kontrevolutsiooni agentide värbamine ja spionaaži organiseerimine (Mattisen 1988: 419).

Aprillis alanud läbirääkimiste aluseks sai Eesti poole lepingu- projekt, ja nagu arvata võiski, takerdus töö juba esimeste, kuigi kõige olulisemate punktide arutamisel. Venelased pakkusid 25 000 tiinu suurust kontsessiooni selle tagavara määratlemata, ent eestlased jäid oma nõudmise juurde, vähemalt esialgu.

Ummikust väljatulemiseks pakkus Eesti pool 7. mai koosolekul kompromissi. Aluse selleks andis venelaste väide, et eraldatavate lankide tagavara on vähemalt 436–498 tm/ha (*sic!*), mis lubanuks ka 25 000 tiinu suuruse raielangi puhul saavutada soovitud puidukoguse. Ühe võimalusena peeti silmas kontsessioonija pikendamist. Mõni päev hiljem saadud usaldusväärsed andmed aga näitasid, et kontsessioonipiirkonna tegelik aastalank ühes Eestile antavate raietega moodustanuks umbes 125% arvestuslangi pindalast (ERA, f 1584, n 1, s 4, l 162, 169, 172). Oli selge, et selliste üleraiete puhul ei saanuks Venemaa tagada kontsessiooni mahtu ilma raiumisele tulevate metsade piirkonda suurendamata või aega pikendamata. 7. juunil informeeris saadik Vares välisministrit kujunenud olukorrast, leides, et kas metsa või soovi puudumisel ei taha venelased varasemal tingimustel kontsessiooni sõlmida. Et Eesti pool ei saanud mingitele ebamäärastele lubadustele alla kirjutada, siis soovitati kaaluda läbirääkimiste lõpetamist. Mingeid võimalusi nägi Vares metsakontsessiooni rahalises kompensatsioonis, millest tal oli kavas välisasjade rahvakomissari abi Maksim Litvinoviga lähipäevail rääkida. Nende kaalutlustega välisministeerium nõustuski, kuigi toimuvat tuli käsitada kui läbirääkimiste edasilükkumist. 10. juuni koosolekul teatas Eesti pool, et 25 000 tiinu pakkumist, kui selle tagavara ei garanteerita, tuleb kvalifitseerida varasemate kokkulepete rikkumisena. Sellises olukorras ei saa delegatsioon ilma valitsusega konsulteerimata läbirääkimisi jätkata (ERA, f 1584, n 1, s 4, l 167–168, 176).

Edasi järgnes 25. juulil 1921 Eesti Vabariigi Välisministeeriumi ootuspärane protestinoot. Oma vastuses soovitas Vene pool asuda taas läbirääkimistele erikomisjoni tasemel. Eesti nõustus seda varasemaid kokkuleppeid aluseks võttes tegema, kuid soovis nüüd juba käsitleda ka nn “suure kontsessiooni” tehnilisi tingimusi. Välisasjade rahvakomissariaat asus seda küsimust sisuliselt arutama alles 1921. aasta septembris, mille järel Eesti valitsust lubati otsusest informeerida (ERA, f 1584, n 1, s 4, l 205).

28.–31. oktoobrini toimus Riias Balti riikide ja Venemaa majanduskonverents. Resolutsioonis metsakontsessioonide kohta tunnistati kontsessioonide olulist tähtsust eeskätt Balti riikide majanduselu taastamisele ja kõigi osapoolte majanduslike sidemete reguleerimisele. Samas tunnistati vajadust kiiresti lahendada kõik tekkinud probleemid (*Dokumentõ* 1960: 462). Midagi konkreetselt selle üldsõnalise deklaratsiooni elluviimiseks aga ei järgnenud. Veelgi enam, Eesti Moskva saatkonna kümnetele pöördumistele vastati vabandustega, hiljem toodi põhjenduseks täiendavate and-

mete kogumist, edasi aga selguse ja üksmeele puudumist. Sellises segases ja tegelikult juba lootusetus seisus andis Dionüsius Vares 1922. aasta suvel kogu asjaajamise üle uuele Eesti saadikule Moskvaa Ado Birkile (ERA, f 1484, n 1, s 4, l 184, 205). Selleks ajaks oli aga metsakontsessioonide küsimus Eesti—Vene suhetes oma aktuaalsust minetamas, kuigi veel nii mõnigi kord hiljem tuletas just Eesti oma naabrile meelde täitmata jäänud lepinguid ja lubadusi. Praktiliselt tähtsust sel kõigel enam ei olnud.

Küll sõlmiti 9. mail 1922 Tallinnas Eesti—Vene leping metsa ja metsamaterjalide transiitveoks läbi Eesti, seda nii parvetamise (Narva jõgi) kui raudtee kaudu. Tegu oli Eestile soodsa lepinguga, sest lisaks transiitveole võisid Eesti ettevõtted leida kasutamist metsamaterjali edasitöötlemisel (*Eesti...* 1923b: 118). Sel polnud aga otsest sidet kontsessiooniläbirääkimistega.

Mis puutub metsakontsessioonidesse üldse, siis need said Venemaal ometi teoks. Nii esitas Venemaa 1922. aastal Haagi konverentsil nimekirja 38 võimaliku metsakontsessiooniga Põhja-Venemaal ja Kaug-Idas, kokku ligi 23 000 000 hektari ulatuses. See peibutus oli aga mõeldud rahvusvahelisele suurkapitalile; Eesti-taolisel väikeriigil ei olnud sellesse seltskonda asja. Eestile lubatud kontsessioonipiirkonnas Põhja-Venemaal töötasid hiljem mitmed segaühingud nagu “Norvegles” (3 200 000 ha), “Angloles” ja “Gollandes” (Brin 1959: 53, 124–125, 133). Kõigi nende kontsessioonidega kuhjus aga väga palju probleeme ning Venemaa majanduspoliitika muutumisel nad likvideeriti juba 1933. aastal.

LÕPETUSEKS

Kui küsida, kas Eestil oli võimalusi Tartu rahulepinguga määratletud metsakontsessioonide saamiseks, siis tuleb vahet teha nn “suurel” ja “väikesel” tehingul. Esimene oli algusest peale pigem propagandistliku kui majandusliku sisuga ja sellisena Eesti pool seda vähemalt alateadlikult ka käsitles. Paljutäenduslik on see, et siin sisuliste läbirääkimisteni ei jõutudki. Sellises olukorras tuleb nn väikese kontsessiooni osas konkreetsema lubaduse saavutamist pidada Eesti diplomaatia saavutuseks. Kogu häda peitus aga selles, et Venemaa ei olnud sellest tehingust majanduslikult eriti huvitatud. Ka oli metsafondi laastatuse tõttu vähe võimalusi täiendavaks metsanduslikuks tegevuseks. Siit ka Vene poole püüded piirata kontsessioonipiirkonda, milleks sobisid tõlgendamisküsimused, antud ja tagasivõetud lubadused, informatsiooni

varjamine, otsesed vassimised jne. Ometi oli mingisuguseski ulatuses kontsessiooni saamine 1920.–1921. a vähemalt teoreetiliselt üpris reaalne. Hoopis teine küsimus on, kas see oleks olnud majanduslikult otstarbekas, teadmata on ka kontsessiooni tegelikul realiseerimisel kerkida võivate probleemide ring ja ulatus. Siinjuures ei tohi unustada Eesti—Vene poliitiliste suhete keerulisi aspekte.

Esimeseks reaalsemaks sammuks oleks olnud 1920. aasta kevadel nõustumine Venemaa pakutud 500-tiinulise aastalangiga. See oli juba majanduslikelgi kaalutlustel vastuvõtmatu, rääkimata rahulepingu põhimõtetest taganemisest. Venemaa välisasjade rahvakomissari noot 25. augustist 1920 tähistas samuti varasematest kokkulepetest loobumist, kuid Eesti pool nägi selles ometi mingit võimalust ja kompromissi, seda enam et pakutu vastas adekvaatsemalt võimaliku kontsessiooniala metsade tegelikule kandevõimele. Edasiste läbirääkimiste käik aga näitas, et Venemaa kavatses sellestki kõrgel tasandil antud lubadusest loobuda.

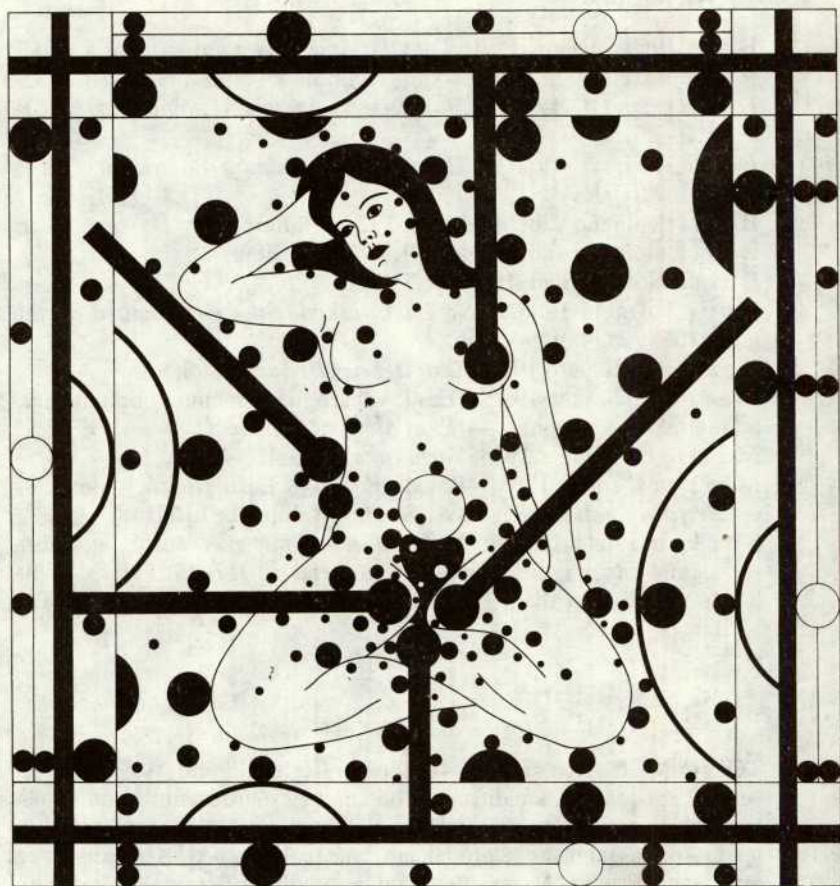
1921. aasta kevadsuvel Vene poole fikseeritud aastalank 5000 tiinu, valmisolek kontsessioonileping alla kirjutada ning nõusolek asuda raielankide eraldamisele ei olnud ega saanudki Eestile olla majanduslikult vastuvõetav, sest sellega jäi määratlemata tegelik puidukogus, puidu kvaliteet, raiekohtade asukohad ja mitmed muud olulised tingimused. Et kontsessiooniala piiritleks Vene pool, siis võis siin lõppkokkuvõttes tegu olla läbiraiutud metsadega, võsastikega jne, kus tarbe- ja eksportpuidu kogus polnuks päris kindlasti edukaks majandustegevuseks piisav. Kas sellises olukorras oleks Eesti valitsus pidanud vastutustundetult riskima? Majanduslikust seisukohast kindlasti mitte. Samas võinuks saadud kontsessiooni realiseerimata jätmine tuua kaasa poliitilisi komplikatsioone, moraalse kaotuse kindlasti. Seda kõike arvestades peeti otstarbekaks läbirääkimisi jätkata, kuid selleks ajaks oli varasest algpositsioonist tulenev soodsam aeg Eesti jaoks juba lõppenud.

Ei ole kuulda olnud, et viimasel ajal oleks keegi nõudnud Venemaalt Tartu rahulepingust tulenevat metsakontsessiooni. See probleem kuulub Eesti—Vene suhete ajalukku, kuid midagi õpetlikku võiks ja tuleks sellest leida tänasegi päeva tarbeks.

Kirjandus

- Brin 1959 = Брин И. Д. Государственный капитализм в СССР в переходный период от капитализма к социализму. Иркутск
- Dokumentõ* 1959 = Документы внешней политики СССР. Т. 3. Москва
- Dokumentõ* 1960 = Документы внешней политики СССР. Т. 4. Москва
- Eesti lepingud välisriikidega I. 1923a. Tallinn
- Eesti lepingud välisriikidega II. 1923b. Tallinn
- Eesti NSV ajalugu III. 1971. Tallinn
- Кооп, Arnold 1966. *NSV Liidu ja kodanliku Eesti suhted aastail 1920–1928*. Tallinn
- Laaman, Eduard 1964. *Eesti iseseisvuse süünd*. Stockholm
- Margus, Malev 1992. Eesti Vabariigile Venemaa poolt lubatud metsakontsessioonist. — *Eesti Mets*, nr 3, lk 16
- Mattisen, Edgar 1988. *Tartu rahu*. Tallinn
- Meikar, Toivo 1988. Raied kodanliku Eesti riigimetsades. — *Metsamajandus 1985: Metsakasutus*. Tallinn, lk 136–148
- Сонкин 1964 = Сонкин М. Е. *Окно во внешней мир: Экономические связи советского государства в 1917–1921 гг.* Москва
- Tomingas, William 1992. *Mälestused: Vaikiv ajastu Eestis*. Tallinn

TOIVO MEIKAR (sünd. 1947) lõpetas Tartu ülikooli 1972 ajaloolasena, 1981. aastast kandidaat. Töötanud Eesti Metsainstituudis, alates 1996. aastast on dotsent Eesti Põllumajandusülikooli metsandusteaduskonnas, alguses ka prodekaan, praegu dekaani kt. *Akadeemias* on avaldanud artiklid “Metsaametnikud ja -huvilised Eestis 18. sajandi lõpul” (1991, nr 6, lk 1292–1390), “Tartu Ülikooli õppe- ja katsemetskonna loomine” (1991, nr 12, lk 2629–2641), “Abruka saare mets” (1992, nr 12, lk 2600–2612), “Metsateadlane Aadu Valmet ja tema mälestused” (1993, nr 9, lk 1950–1955), “Märkmeid Eesti metsapoliitikast 1920. aastail” (1995, nr 2, lk 295–308) ja “Märkmeid Eesti metsapoliitikast 1930. aastail” (1996, nr 3, lk 556–578) ning ühe arvustuse (1994, nr 3, lk 625–629).

LEONHARD LAPIN. Naine – masin XXII b

UUE PÕLVKONNA SÜDAMELÖÖGID

Mõtisklus tiibeti uuest luulest

Pema Bhum

Tõlkinud Maret Kark

1

Varasemaga võrreldes räägime hilisemast tavaliselt kui uuest. Samuti on ka nn uue ja vana luule puhul. Tunhuangi käsikirjade¹ "lauludega" (*mgur*) võrreldes on "peidetud aarete² avastajate" (*gter ston pa*) luulelooming (*snyan rtsom*) uus; ning nendega võrreldes on uued joogide "religioossed laulud"³ (*gsung mgur*); ning omakorda nendega võrreldes on uued *Luulepeegli*⁴ (*snyan ngag me long ma*) stiilis luuletused. Käesolevas essees ei kõnele ma "vanast" ja "uuest" selles õpetlastele tuntud tähenduses. Sest asjatundjad ning iseäranis suur osa pagenduses elavaid nii vanu kui noori õpetlasi mitte üksnes ei tunne uut poeesiat, vaid koguni ei soovi seda käsitleda. Neil vähestel, kes selle vastu pisut huvi tunnevad, on raske uues loomestiilis ära tunda tiibeti traditsioonilise luule eripära.

Uue luulestiili levimise algusest pole möödunud kümmetki aastat. Meie käsutuses olevate allikate järgi kirjutas esimese uues stiilis luuletuse nüüd juba lahkunud hiilgav kirjanik Döndrupgjal⁵ (Don Grub rGyal) ning see ilmus 1983. a *Kerge Vihma*⁶ (*sbrang*

1992. aastal Arcidossoos (Itaalias) teisel rahvusvahelisel tiibeti keele seminaril peetud ettekanne.

char) teises numbris. Veel praegugi puudub sel stiilil ühtne nimetus. Mõned nimetavad seda "uueks luulestiiliks", mõned "vabavärsiks", mõned "tänapäeva luuleks". Hämmastav on aga uue luulestiili levimise jõulisus. Seda iseloomustab tiibeti luuletaja Džukälzangi ('Ju sKal bZang) ütlus:

"Tänapäeva luulet kirjutavad haritlased. Harimatud kirjutavad samuti tänapäeva luulet. Üliõpilased kirjutavad tänapäeva luulet. Kooliõpilased kirjutavad samuti tänapäeva luulet."*

See, mis ta räägib, on tõsi. Tiibeti kolmes maakonnas on ligi kolmkümmend vastset ajakirja. Üksnes *Kerges Vihmas* ilmus kahe aasta jooksul, 1984 ja 1985, rohkem kui nelikümmend uues stiilis luuletust. Kui me arvestame veel teistes luuleajakirjades ning mitteametlike kirjandusühingute ajakirjades avaldatud uut luuleloomet, saame tohutu arvu. Uue loomestiili austajad on seda nimetanud "võiduhüüdeks" ning mahategijad "põrgu hädakisaks". Uue stiili autorid on olnud kannatlikud, ent kahtsusväärsel kombel pole õpetlased Tiibetis ega väljaspool pööranud neile väärilist tähelepanu. On raske öelda, kas Tiibetis on ilmunud kümnetki teaduslikku artiklit uue luule kohta. Ning enamik pagulasõpetlasi on nõuks võtnud uut loomestiili täiesti eirata.

Tagore *Gitanđžali* tiibetikeelse tõlke sissejuhatuses ütleb Zam-dong (Zam gDong) Rinpotše pahandades tiibeti luuleloome arenguseisaku üle:

"Et rohkem kui kümne sajandi vältel on järgitud "ilukõne" põhimõtteid, ei ole tiibeti keeles saanud kujuneda kuigi palju uusi kirjandusvoole; möödunud tuhande aasta loori taha peitunud käime ikka veel sanskriti ilukõne⁷ (*tshig don rgyas*) jälgedes."**

Neid tundeid väljendas Rinpotše 6. juunil 1983. Samal aastal ilmus *Kerge Vihma* teises numbris tiibeti uue luule esikteos: "Nooruse kosk" (*lang tsho'i rbab chu*). Rinpotše seda sündmust ei märganud. Sellest on möödas üheksa aastat ning ilmunud on

---

*'Ju sKal bZang. "Koidik, mis hajutab eksiarmuse pimeduse: Lühike sissejuhatus tänapäeva luulesse" (*deng rabs snyan ngag ngo sprod rags bsdus log rtogs mun pa sel ba'i skya rengs*). — *Tiibeti Kunst ja Kirjandus* (*bod kyi rtsom rig sgyu rtsal*), nr 1, 1991, lk 15. Lhasa: TAP (Tiibeti Autonoomse Piirkonna) Rahvakirjastus.

**Rabindranath Tagore. *Gitanđžali* (*glu thal sbyar ma*). Tlk Ngödrup (dNgos Grub). Delhi: Tibet House, 1984, lk 8.

sadakond luuletust; ent kahetsusväärsel kombel vaikib ta sellest endiselt.

2

Luulet nimetatakse kirjanduses *Njängag (sNyan ngag)*⁸. Kirjanduses oleneb kõik meele⁹ tööst. Kui me küsime, kust see "meel" tuleb, vastavad meie tarkpead uhkelt oma kuivade intellektuaalsete mõistetega. Ent nad eksivad. Kuiv terminoloogia ei õpeta muud kui üldist vaimset nähtumust, mis on kehtiv kõikide inimolendite meele kohta kõikidel aegadel. Kirjanduses vajab meel psühholoogiat, milles ühe koha, aja ja isiku eripära ei ole teisega asendatavad. Kaugete aegade rõõmu- ja kurbusetunded ei saa asendada tänapäeva rõõmu ja kurbust. Kaasaegset meelt täidavad kaasaegsed rõõmu- ja kurbusetunded. Selles peitub tänapäeva meele sisemine tähendus ja iseloom.

Seepärast tuleb mõnda, et uues luules avalduv psühholoogia on tingitud tänapäeva oludest. Siinkohal kerkib loomulikult küsimus: millised on uues luules avalduva psühholoogia tunnusjooned? Teisisõnu: millistest psühholoogilistest tingimustest tekib uus poeesia? See küsimus avardab ja süvendab tõstatatud probleemi. Seda probleemi ei ole võimalik vaadelda põgusas lühiaartiklis; siinkohal on võimalik esitada üksnes mõningad üldised mõtted.

Kõik tiibetlased Tiibetis ja välismaal jagavad ühist kurbust, et nende kodumaa on okupeeritud. Peale selle lasub Tiibeti tiibetlastel veel kurbus sellepärast, et nad on sunnitud varjama oma viha kodumaa rüüstajate ja isade tapjate vastu; nad ei saa kunagi näidata oma tõelist palet ning peavad aupaklikult kummardama võimulolijaid. Kirjanikele ja poetidele on varuks veel eriline kannatus. Südames vihkamistuld maha surudes ja naeratust teeseldes peavad nad kasutama sulge, mis on nende hing, et laulda kiidulaulu oma isade mõrtsukate veristele kätele. Pagulastiibetlastele, ehkki neilgi pole võimalik kätte maksta, pakub meeleehtlikku rahuldust valada oma viha välja vaenlase kuritegusid needes ja paljastades. Ent Tiibeti poeedid on sellest rõõmust ilma jäetud. Ma arvan, et Tiibeti ajaloos kogeivad tiibeti õpetlased niisugust meeltäitvat kannatust esmakordselt. Materiaalne heaolu suudab

vaid osaliselt leevendada kannatust õpetlaste meeltes. Kannatuse kõrvaldamiseks on vaja õpetust, mis annaks aluse uskuda ja loota.

Tiibeti õpetlastel on valida kahe enamlevinud õpetuse vahel. Esimene on marksism-leninism. See õpetus, ükskõik kui hea või halb tegelikkuses, toodi Tiibetisse relva jõul. Niisugust õpetust kardavad inimesed paratamatult. Paraku on selle õpetuse levitamiseks Tiibetis valatud ookean verd ja kuhjatud laibamägesid. Õpetuse kindlustamiseks Tiibetis on hiina kommunistid kasutanud teooriat, et ilma hävinguta ei saagi midagi rajada. Kaasaegsed kirjanikud Tiibetis mäletavad detailideni kogu hävingut, mis langetas osaks klassikalisele tiibeti kultuurile — õpetlaste piinamist jm. Lühidalt, see õpetus on kõigi tiibetlaste meeltes seotud hävingu, piinamise, vaesuse ja näljaga. Hirmuäratav õpetus ei saa kuidagi aidata meelekannatust leevendada.

Teine õpetus on budism. See on Tiibeti ajaloo seotud rohkem kui tuhande aasta vältel. Raske on hinnata, kui palju inimesi ja ainelisi hüvesid on tiibeti rahvas selle heaks ohverdanud. Ehk küll ka see õpetus on endaga kaasa toonud nii mõnegi rahutuse ja sõja, pole ta samas tiibetlaste meelele andnud sugugi vähe õnne ja lootust. Kahjuks on tiibeti rahva elu ja surma küsimus ka budismi elu või surma küsimus. Heitke kõrvale mõte, et budism päästab tiibeti rahva — budism ei saa päästa ennastki. Vastupidi, kõigile on niigi selge, et religiooni päästmiseks on tiibeti rahvas ohverdanud palju elusid ja materiaalseid väärtusi. Kui meeleteitel inimesed küsivad abi religioonilt, saavad nad vastuseks: "Teie kogemus on teie enda tegude vili." Tiibeti luuletajad teavad, milliseid raskusi nende esivanemad ületasid selleks, et tuua budism Tiibetisse ning kuidas nad põlvest põlve austasid ja teenisid religiooni. Rõivastudes lambanahka, tõid nende esivanemad ohvriks peene siidi, juues paljast teed, andsid nad ära või ja piima. Elades jakivillast telkides, ehitasid nad loendamatu templeid. Ja nüüd vastab budism üksnes niiviisi. Nad on pettunud ja mõtlevad esmakordselt: "Hästi, aga mis kasu on siis budismist? Siin maailmas ei ole muud lootust varjupaika leida kui iseeneses."

Luuletajate meeled on külmad ja tühjad. Kuigi nad kogesid kaotust, saavutasid nad ka võidu. Kaotus on selles: ilma meeletoe ja varjupaigata¹⁰ on nad kui tühjale väljale maha jäetud vaskkad. Võit on selles: ilma mingite meeleepiiranguteta on nad kui

puurist vabaks lastud linnud. Rääkides luuletajate pettumusest nii marksismis kui budismis:

*Tarkpead, teie sügavad süsteemid avasid minu meele ukse.
Tänan. Tuleviku ennustaja,
teie suurejoonelised ettekuulutused,
teie raevukad kõrgid meeled
on toonud mulle virgutust.
Tänan. Saatuse vägevad jumalad,
millist nalja te minu üle heitsite. Tänan.**

Selle põlvkonna luuletajatele ei ole lahkumine eelnimetatud "tarkpeadest", "prohvetitest" jne ajutine. Nad ei pöördu kindlasti enam nende juurde tagasi. Nad ennustavad ise oma tulevikku, neid juhib nende oma saatus.

3

Millal iganes lugeja kätte satub kirjandusteos (*rtsom rig*) või õpetuse kommentaar (*bstan bcos*), seostub sellega pealkiri. Millised on õpetuse kommentaaride ja kirjandusteoste pealkirjad, mida lugeja kohtab? Muistsed tiibetlased omistasid pealkirjadele suurt tähtsust. Kui Atiša (982–1054) Tiibetisse tuli, tundis ta huvi, kuidas pandi õpetuse kommentaaridele pealkirjad. Tiibetlased vastasid mitmeti. Sel ajal lähtus nii küsimus kui vastus religioosete kommentaaride teooriast. Seepärast ei ole need võrreldavad kujundite ja tunnete iseärasustega luuleloomes jm. Ka ei ole tavaks panna pealkirju harvaesinevale lühiluulele, mis ei vasta *Luulepeegli* teooria kohaselt suure *sarga* (*sarga chen po 'peatüki'*)¹¹ määratlusele. Samuti ei ole tavaks panna pealkirju joogide lauludele (*mgur*), mida *Luulepeegel* ei mõjutanud. Näiteks Milarepa (Mi-la Ras-pa) (1040–1123) ja Drukpa Künleki ('Brug-pa Kun Legs) (1455–1529) lauludekogus jm, ehkki kogumik kannab üldpealkirja, pannakse harva pealkiri üksikule laulule.

Tiibeti kirjandusteoste pealkirjad on *Luulepeegli* mõjul muutunud. Enamik kirjandusteoste pealkirju koosneb minu arvates

*Džangbu (Ijang Bu). "Punase vere laul" (*dmar po khrag gi glu*). — *Kerge vihm*, nr 3, 1987, lk 72. Qinghai Vähemusrahvuste Kirjastus.

kahest osast — “alusest” (*khyad gzhi*) ja “täiendist” (*khyad chos*). Näiteks on *Kevadkuninganna laulude annaalides* (*deb ther dpyid kyi rgyal mo'i glu byangs*) aluskomponent “annaalid” (*deb ther*) ning täiendkomponent “kevadkuninganna laulud” (*dpyid kyi rgyal mo'i glu dbyangs*). Kõikides seda liiki pealkirjades peetakse täiendit tähtsamaks kui alust. Näiteks: kuigi *Mõtteteterade kuldkee* (*legs bshad gser 'phreng*) pealkiri koosneb üksnes täiendiosast, on see õpetuse kommentaar tuntud niisuguse pealkirja all. Aluskomponent näitab, milline on kirjandusteose sisu ning täiendkomponent osutab tavaliselt sellele, kuidas töö sisu ja väljendusviisi lugeja meelele kasuks tulevad. Sellist pealkirja kohates meenub paratamatult tarbekaupade reklaam tänapäeva ajalehtedes ja ajakirjades. Lugejat kõrvale jättes, on kirjandusteoste autorid oma töö väärtuse juba ette kindlaks määranud. Tänapäeval on menetlus vastupidine. Kaasaegse kirjandusteose suhtelise väärtuse üle otsustab lugeja ise. Lugejad hindavad kirjandusteoste väärtust tunde järgi, mis tekib meeles pärast lugemist, ning eripära järgi võrreldes teiste kirjandusteostega. Ent neid hinnatavaid väärtusi ei kajastata kunagi kirjandusteose tiitelhel. Enne kui teos lugejani jõuab, on hinnang autori loomingule juba antud. See hindamisviis annab tunnistust *Luulepeegli* mõjust ka tänapäeval.

Üldiselt on pealkirjade panemine kogu kaasaegsel kirjandusmaastikul muutumas. Uues luules on see täiesti muutunud. Koos uue luulega on tekkinud ka uus pealkirjastamise viis. Uue luule autorid ei samasta oma luulet *Kevadkuninganna lauludega* ega kavatse jäljendada *kõrvaehete* (*rna rgyan*) asjatundjaid jne. Nende teoste tiitelheit ei lähtu niisugustest allikatest. Nende teoste pealkirjadel on kolm allikat:

(1) erilised tunded, tajud ja mõtted, mida nad kirjandusteoses kajastavad, ning kuidas need ilmuvad nende meeltes;

(2) kuidas tunded, tajud ja mõtted kinnistatakse või omistatakse välistele objektidele; ehk teisisõnu:

(3) kuidas tundeid, tajusid ja mõtteid on võimalik selgesti ja jõuliselt kirjandusteoses või selle pealkirjas mõne fraasiga väljendada. Ükskõik milline neist kolmest toimib, kirjandusteoses kajastatavad erilised tunded, tajud ja mõtted on pealkirja panemise aluseks. Jõudnud siamaani, võime välja tuua uue luule ja traditsiooniliste kirjandusteoste pealkirjastamise põhierinevu-

se. Traditsiooniliste kirjandusteoste autorid panevad pealkirja, aimates ette tundeid, mida lugeja kogeb. Uues luules lähtuvad luuletajad pealkirja panekul oma meeleolust. Esimesel juhul lähutatakse mõttest, kuidas äratada lugeja tähelepanu; teisel juhul lähtub pealkiri sellest, kuidas kirjaniku enda mõtted meeles ilmuvad. Traditsiooniliste kirjandusteoste pealkirjad vajavad pikka sõnastust, uute luuleteoste pealkirjaks kõlbavad üksikud sõnad. See ongi põhierinevus. Varem oli pealkirja täiendosa tähtsam kui alus; ühel alusel võis olla mitu täiendit. Samuti polnud võimalik väljendada üht omadust, kasutamata palju sõnu. Hiljem hakati pealkirja alust pidama tähtsamaks kui täiendit — isegi niivõrd, et täiendile ei anta enam pealkirja staatust. Et pealkirjas peale aluse muud ei olegi, pole palju sõnu tarvis.

4

Sellest, kui võtsime omaks võrdse ridade arvu (*tshig gi rkang pa mnyam pa*) ja ühtse värsimõoduga (*tshig gi gcod mtshams mnyam pa*) värsisüsteemi, on möödas mitusada aastat. Ootamatult on nüüd aastasade värsiloometavad uues luulestiilis täiesti vastandatud. Me näeme, kuidas rea pikkus ja värsimõõt vabalt ilma distsipliinita avarduvad; me ei tea, kuidas lugeda neid luuletusi ja kuidas hinnata nende omapära. Tegelikult pole selline värsstiibeti kirjanduses tundmatu. Tunhuangi varamulauludes (*gter mgur*) ja varajastes joogide lauludes (*mgur*) näeme samuti ebavõrdset ridade ja silpide arvu ning ebavõrdset värsimõõtu. Kuid vanaaja ja kaasaegsel värsiloomel on oluline erinevus. Muistne värsiloomet ei koosnenud üksnes sõnadest, vaid ka seda saatvast viisist (*dbyangs rta*). Kui me nüüd räägime *lu* (*glu*), *gur* (*mgur*) ja *že* (*gzhes*)¹², siis on need tegelikult iidse värsi kauged järeltulijad. Kindlas värsimõõdus luulel ei ole erilist vabadust viisiga sobivate sõnade valikul. Sõnad peavad kooskõlas olema *lu*-, *gur*- jne meloodia, rütmi, pauside, hingamissagedusega jne. Seetõttu on võimalik värsi mõõtu ja pikkust tuletada kooskõlas saateviisi mõõdu ja pikkusega. Peale selle on tõenäoline, et meloodiaid *lu* ja *gur* esitati tol ajal ühtlasi tantsuna (*bro*). Siis polnud värsiloomel teist võimalust kui kooskõlastada meloodia, tants ja sõna. Tänapäeva luuleloomingus selline vastavus puudub, mis johtub eelkõige muutustest meeles. Meil kõigil on samalaadseid kogemusi. Mee-

le rütmilised muutused ja lainepikkused on erineva kestvuse ja jõuga. Me ei saa neid kohelda samamoodi nagu loomingut. Kui me tahame meelega kookõlastada loomingut rütmiga, peame seda suuresti piirama ja muutma. Loomingule keskendudes eirab traditsiooniline kirjanik kaunikesti oma meelega tõelust; selleks et saaksime seda kirjandust lugeda ja seda tõelust vaimselt kogeda, peame omaks võtma samuti kirjaniku puuduliku psühholoogia.

Kaasaegse luule kirjutajad usuvad, et tunded meeles on tähtsamad kui sõnade ühendus luuleloomes. Looming on elava meelega selgitamise või väljendamise vahend; seepärast peab looming järgima meeles olevaid tundeid. Tunnete pinged ja jõud meeles on sõltumatud, seetõttu ei saa neid värsimõõdule vastavalt korrastada nagu meie traditsioonilises luules. Niisiis, kui loome luuletuse, mille ülesehitus vastab algusest peale tunnete rütmile meeles, on meie luulevaist ammendamatu. Või teistpidi, kui me laseme end tunnetel juhtida läbi isikliku loominguga, siis pole võimalik, et luuletus väljendaks kunstlikku targutust või ülespuhutud kangelaslikkust.

Kaasaegsed luuletajad usuvad, et luulesõnad järgivad tunnete järjepidevust meeles, avanedes ja arenedes täielikult. Tunnete rütmi jõul on nad võimelised tundeid väheste sõnadega tervikuna väljendama. Varasemate lausete väel järgneb hilisemate tähendus iseenesest. Seepärast, kui uue luule esimesed read on pikad, on viimased lühemad või kui esimesed read on lühikesed, siis viimased on pikad jne. Seda illustreerib Döndrupgjal (Don Grub rGyal) "Nooruse koses" juhtides lugeja tähelepanu kosele järsul kaljurinnatisel.

Vaata:

*puhtad valged vahulained,
valgustilgad, paabulinnusule silm.*

Papagoi tiivasuled.

Siidimaal

Vikerkaar.*

---

*Rangdröl (Rang Grol; Döndrupgjal'i pseudonüüm). "Nooruse kosk" (*lang tsho'i rbab chu*). — *Kerge Vihm*, nr 2, 1983, lk 56. Qinghai Vähemusrahvuste Kirjastus.

Kas me mõtleme siin, et kuna nende nappide luulesõnade kaks esimest rida on pikemad ja kolm viimast lühemad, puudub luuletuses poeesiavaist? Võimalik, et kui me oleksime traditsioonilised poeedid, kaunistaksime kolm viimast rida üleliigsete ilusõnadega, et viia neid kahe esimese reaga vastavusse. Kas see on vajalik? Kui lühike rida suudab täielikult väljendada sama, mis on öeldud pikema reaga, on ta oma eesmärgi täitnud. Sõnade seisukohalt on võltsimata luule tunnus: mitte ühtki sõna liiga, mitte ühtki sõna vähem. Siin on tahetud öelda, et kui me lisame olemasolevatele sõnadele veel midagi, läheb see omadus kaotsi.

Gedün Tšöpheli (dGe 'Dun Chos 'Phel) (1903–1951) eluloos tsiteerib Ragra Rinpotše tema seisukohta, et kui osata ühe rahva kirjakeelt, kõnekeelt mõistmata, ei ole võimalik hinnata luulet.* Siin vihjatakse sellele, et isegi kui luules kõnekeelt ei tarvitata, pole seda vaja põlata. Peamine põhjus, miks Gedün Tšöpheli luule paljudele meeldib, on see, et ta on mingil moel kooskõlas kõnekeelega. Kui me igapäevaelus kõneleme päeva päikesesoojusest ja öö kuuvalgusest, väljendame päikese ja kuu elavat nägemust. Koolis aga õpime ütleva päikese kohta “taeva kalliskivi” (*nam mkha'i nor bu*) ja kuu kohta “täheisand” (*rgyu skar bdag po*) — ning kasutame üht teise asemel. Esimesel juhul kohtub inim-subjekt objektiga ning omandab keha ja meele¹³ aistingute kaudu kogemuse, seejärel seostatakse meele ja keha tundmused nimega. Teisel juhul, kui nimetust õpitakse isoleeritult, ei ole meil võimalik kogeda meele ja keha tundmusi. Seepärast on väga tähtis kasutada nimesid ja sõnu, mis suudavad edasi anda keha ja meele kogemusi luuleloomingu kujutluses, väärtustades kujundeid ja tundeid. Ent *Luulepeegli* mõju all oli raske tuua tiibeti enda kõnekeelt luulesse. Nüüd on see uue luule mõjul muutunud. Uues luules kasutatakse edasi *Luulepeegli* põhimõtteid (*tshig 'gros*) ja väljendeid (*mngon brjod*); kuid selle kõrval on kõnekeel palju silmatorkavam.

Rahva loomulikku kõnekeelt ei saa õppida raamatutest. Loomulikku kõnekeelt õpitakse otse loodusest ja inimühiskonnast. Rahva looduse ja ühiskonna taju on imbutunud kõnmesse ja kir-

---

*Träthong Thuptän Tšödar (bKras mThong Thub bsTan Chos Dar). *Gedün Tšöpheli elulugu* (dge 'dun chos 'phel gyi lo rgyus). Dharamsala: Library of Tibetan Works and Archives, 1980, lk 19.

ja; kõne ja kirjanduse abil tunneme ära lõbu, kannatuse, vihkamise, masenduse jt vaimsed kogemused, mis esinevad looduses ja inimühiskonnas. Seega läbib loomulikku kõnet väline kujundlikkus ja sisemine elav meel. See on rahva kirjandusliku loomingu alus. Ja kui kirjanduslooming on lähedane rahva loomulikule kõnele ning kannab rahva elu ja kogemust, on ta kergesti mõistetav; kui aga kirjanduslooming on kaugel rahva tegelikust kõnest ning rahva elus ja kogemuses nõrk, on seda raske mõista. Ehkki *Luulepeegli* tõlkimisest tiibeti keelde on möödunud 800 aastat, ei ole luule suutnud tungida väljapoole väheste asjatundjate ja kloostrite ringi. Ja ehkki uue luule leviku algusest pole möödus kümnetki aastat, tunnevad selle kirjutamisest rõõmu haritlased ja harimatud, üliõpilased ja kooliõpilased.

5

Teises osas kirjeldatakse, kuidas noorte luuletajate mõtlemine Tiibetis on vabanenud poliitilisest ja religioosest ideoloogiast. Uue mõtteviisi eripära avaldub loomingu või esituse järjestuses — ning eriti luule ainekute valikus.

Enne kui hiina kommunistid Tiibeti ümber kujundasid, oli enamik traditsioonilisi poeete budistid. Kui nad vaatasid maailma ja oma elu, ei suutnud nad näha oma loomulike inimsilmadega. Nad ei näinud justkui läbi kollase klaasi (s.o kloostrivärvi) mitte ainult välismaailma, vaid ka oma meelt. Et silmad olid alati kollast värvi, muutus ka iga loomingu aine kollaseks. Nad nägid loodust, inimühiskonda ja oma meelt läbi psühholoogia, mis oli koormatud budistliku teooria ja õpetusega ning see oli nende loomingu temaatika valiku alus. Nende poeesia ei ole muud kui kolme kalliskivi¹⁴ ülistus, selgitus, kuidas pälvimusi¹⁵ koguda, ning budistlik teooria. Et nende psühholoogia on seotud budismiga, lähtub nende luulelooming samuti budistlikust teooriast. Luule ise ei ole suuteline iseseisvat seisundit saavutama.

Tänapäeva luuletajate esmane pingutus oli vabastada end religioosest poeesiast. Nad näevad tervet luulevalda oma missioonina ning neil on oma nägemus maailmast, ühiskonnast ja inimelust. Luulemaailma ei ole võimalik näha ususilmadega; kõik, mida näha võib, on targutlevasse meelde kätketud määratlused, mitte

aga otsese kogemuse elavate kujundite rikkus. Nõnda kirjutab Džukälzang ('Ju sKal bZang):

Pole ülemat nõuandjat kui vanemad.

Pole paremat tõenäitajat kui laama.

Üksnes sõbrale võib saladust usaldada.

Kuid otsige mujalt luuletajat.*

Sellisena on uue luule liikumine revolutsioon, mis püüdleb vabadusele teadvusevallas.

Niipea kui poeedid vabanevad religioosse ja poliitilise ideoloogia vangistusest, kogevad nad tundeid, mis väljuvad vana maailma piirest ning neil tuleb jätta see uue ees. Luules väljendatuna:

Oi, sõber!

Luulelembene sõber,

kus on luule?

Ära otsi luulet raamatutest.

See on elu mõõtmatuses.

Raamatute jäljendamine —

ära arva, et see on tegelikult luule.**

Me peame mõistma "elu" nelja dimensiooni, millest siin kõneldakse: (1) konkreetse isiku meele dimensioon¹⁶, (2) inimsuhete dimensioon, (3) isiku ja ühiskonna suhte dimensioon ja (4) inimese ja looduse vahelise suhte dimensioon. Poesiasilma võime peab hõlmama kõiki neid dimensioone; poeesia elujõudu ja füüsilist vitaalsust tuleb otsida sealt. Seda tehes ongi nüüdisluuletajad psühholoogiliselt nii meele kui välisilma piire avardanud. Kui need luuletajad uurivad psüühikat, on meel vaba religioosse või poliitilise õpetuse õhemastki kihist. Nad on tunginud inimmeele tegelikku sisimasse kihistusse. Nõnda pakutakse lugejale tänapäeva poetide luules ilustamata meele rõõme ja kurbusi nende

*'Ju sKal bZang. "Koidik, mis hajutab eksiarvamuse pimeduse: Lühike sissejuhatus tänapäeva luulesse." — *Tibeti Kunst ja Kirjandus (bod kyi rtsom rig sgyu rtsal)*, nr 1, 1991, lk 15. Lhasa: TAP Rahvakirjastus.

**Norte (Nor sTe). "Kus on luule?" (*snyan ngag de gang na 'dug shes sam*) — *Kerge Vihm*, nr 4, 1986, lk 72. Qinghai Vähemusrahvuste Kirjastus.

mitmekesisuses käegakatsutaval kujul, mida sümboliseerib mehe ja naise armastus. Siinkohal ei söanda traditsiooniline poeet kunagi öelda:

*Paljastada oma sisemus
laiale ilmale. Kui kurb!**

Seda laadi kurtmine illustreerib selgelt vanade ja uute luuletajate erinevat psühholoogiat. Traditsiooniliste poetide luules ei leidu selle jaoks kohta. Neil ja nende eelkäijatel on õnnestunud viimase tuhande aasta jooksul pingutusega kujundada usu-, ajaloo- ja luuleteadvust, rüütades tiibetlaste tõelise meeleloomuse kollasesse. Nüüd, kus nende pingutus on mõneks ajaks katkenud, saabub uus kirjandus ja rebib katte eest. Ta otsib üles meele sisemise kihistuse olemuse ja näitab seda teistele ning kurtmine tõuseb iseenesest.

Kaasaegsete luuletajate luule ei ole ka poliitiline platvorm kommunistliku partei ja selle poliitika, partei või rahva sünnipäeva jms pühitsemiseks. Samuti ei ole see usuvahend elukiindumuse taunimiseks ja õndsate taevariikide ülistamiseks. Uute luuletajate jaoks, kes on vabanenud poliitikast ja religioonist, on meeleväljenduse ulatus avaram, ning palju avaram on ka väliste esemete maailma ulatus. Traditsiooniliste poetide luule on kindlasti piiratum, sest nende teadvust kujundab religioon ning seega on neil ühesugused vaated loodusele, ühiskonnale ja elule ning nende loomemeetodil on ühine allikas — *Luulepeegel*. Välja arvatud üksikud kaunistused, pole traditsiooniliste poetide vaatekohtades ega teataval teemal luuletamises suurt erinevust. Uues luules on teisiti. Et uute luuletajate vaade ei rajane religioonil ega poliitikal, võib ühel ja samal ainestikul, sõltuvalt luuletaja tunnetest, olla erinev tähendus ja sümboolika. Näiteks Döndrupgjäli (Don Grub rGyal) “Nooruse kosk” ja Rintšen Taši (Rin Chen bKra Shis) “Kosk”*** on kose teema kaks variatsiooni. Kuid kahe luuletuse

---

*Džigme Thegtšok (Jigs Med Theg mChog). “Peegel, mis selgelt näitab oma nägu.” (Kommentaar “Gongihelile”, Šardong (Shar gDong) Rinpotše luuletusele, mis kritiseerib tiibeti noorsoo häbitust; *cong sgra'i 'grel ba rang ngo gsal pa'i me long*.) — *Kerge Vihm*, nr 1, 1987, lk 94. Qinghai Vähemusrahvuste Kirjastus.

**Rin Chen bKra Shis. “Kosk” (*rbab chu*). — *Kerge Vihm*, nr 1, 1987, lk 94. Qinghai Vähemusrahvuste Kirjastus.

tegelik tähendus ja "kose" sümboolika erinevad. Esimeses luuletuses väljendab kose loomus noorte tiibetlaste noorust; teine luuletus näitab, kuidas poet kuristikku langeva kose hetkelisust adudes mõistab, et peab kogema surmahirmu, kui tahab leida elus teed edasi.

Seega võib üks teema anda elust lähtudes mitmesuguseid tähendusi, ning teine luuletaja teises ajas ja kohas võib sama ainet seirates tuletada veelgi uusi vorme. See on ka põhjus, miks nüüdisluuletajad kasutavad laiaulatuslikku temaatikat. Näiteks kui me võtame luuletuse teemaks "lumemäe", siis traditsioonilised poeedid teevad vaevalt midagi muud, kui kiikavad lumemäe jalamilt üles tippu. Tänapäeva poeedid suudavad aga tajuda lumemäe mitmesuguseid kujundeid, arvestades koha ja aja eripära. Näiteks kujutleb Döndrup Vangbum (Don Grub dBang 'Bum) oma luuletuses "Tähevalgus paistab maa padjale" lendamist üle taevalaotuse; taevast alla vaadates omandavad mäed uue kuju. Seega:

Oh, oo! See on mäelill.

Nii suur, nii kaunis.

Hurmas lõhn ja sire kaju.

Pehme valge õiekobar.

Sinu vars on lakkamatu puhas selge vesi.

Haljendavad rohuvaibad on sinu lehed.

Sügav maa kaitsmas sinu juuri.

Taevasinine ookean niisutamas sinu südant.*

Osalt on uue luule temaatika avardunud ka sellepärast, et uued luuletajad ei tegele ülistamisega, vaid kirjeldavad oma kogemusi. Välja arvatud vähene kaunistus, käsitleb traditsiooniliste poetide luule ühtesid ja samu teemasid ühtemoodi. Nende ülistuskõned objektidele ei sõltu sellest, kas nende tundlikkuse on kujundanud tõepoolest kogemused; vastupidi, nende poetilised ülistussõnad on koostatud raamatute või heakskiidetud tava põhjal. Ehkki te ei kohta kunagi traditsiooniliste poetide luules kasulikku ja vä-

---

*Don Grub dBang 'Bum. "Tähevalgus paistab maa padjale" (sa sgang snags su byuas pa'i skar ma 'od chen). — Tiibeti Kunst ja Kirjandus, nr 2, 1986, lk 12. Lhasa: TAP Rahvakirjastus.

ga kodust jakki, seavad nad kokku rohkeid kiidusõnu tundmatule india elevandile. Kaasaegsed luuletajad on teistsugused. Nemand ei juhindu heakskiidetud tavast, vaid oma kogemusest ja kujutlusest. Seepärast kohtame nende luules jakki. Ja mitte ainult — nende luules leiame ka jakisõnnikut. Et neile on otseste, elavate kogemuste küllus tähtsam kui heakskiidetud tava, siis on nende luule haare kindlasti laiem.

MÄRKUSED

1. Tunhuangi käsikirjad. 1907. aastal avastati Tunhuangi linna lähedal Sise-Aasias (praegusel Hiina RV territooriumil) kõrbeliiva alla mattunud koobastemplit 11. sajandil kinni müüritud arhiivraamatukogu. Umbes 3 meetri kõrguses vrnas lebanud sanskriti-, hiina-, khotaani-, sogdi-, uiguuri- ja tiibetikeelsete käsikirjade ja dokumentide seast leiti 7.–9. saj. Tiibeti suurriigi aegseid õukonnakroonikaid, rahvaluule-, mütoloogia-, kosmoloogia-, buda- ja böni-usu tekste jm, suur osa neist luulevormis.

2. Peidetud aarded — *terma* (*gter-ma*), 8. saj. Padmasambhava ja tema õpilaste ruumis, ajas ja meeles peidetud õpetustekstid, rituaalsemed jm. Tulevastele põlvedele hoitud sügavad õpetused tulid päevavalgele teatud tingimustes. *Tertön'*id (*gter-ston-pa*) ehk peidetud aarete avastajad hakkasid neid peidetud õpetusi Tiibetis leidma 11. sajandil, suurimad leiud tehti 12.–15. sajandil. *Terma'*sid avastatakse ka tänapäeval.

3. Joogide religioossed laulud — *sunggur* (*gsung-mgur*), India *mahāsiddhade*, jooga eesmärgi saavutanute spontaanse virgumislaulu *dohā* ja *tšāryagīti* eeskujul 11.–14. saj. Tiibetis tekkinud religioosse laulu traditsioon. Selle traditsiooni tõi Tiibetisse tõlkija Marpa (1012–1097). Traditsiooni kuulsaim esindaja oli erakpoeet Milarepa (1040–1123), kes kasutas virgumiskogemuse väljendamiseks tiibeti rahvalaulu vormi.

4. Luulepeegel — 7. saj. India poeedi, kirjaniku ja õpetlase Daṇḍini poetikatraktaat *Kāvya-darśa*, mis tõlgiti 13. sajandil tervikuna tiibeti keelde. Avaldas suurt mõju tiibeti traditsioonilise luule kujunemisele.

5. Döndrupgjal (Don Grub rGyal) (1953–1985), Tiibeti kultuurirevolutsioonijärgse perioodi luuletaja, kirjanik ja õpetlane, uue kirjanduse mõjukamaid esindajaid. Alates 1978. aastast avaldas varjunimede Raadio Võiit (rLung 'Phrin rGyal) ja Isevabanemine (Rang Grol) all luuletusi ja proosapalu. Lõpetas Pekingi Keskse Rahvuste Instituudi, kaitses magistritööd tiibeti luule ajaloost ja vormidest. Töötas Ziningi rahvusraadios, Kagu Vähemusrahvuste Instituudis jm. Kirjutas luulet spontaanselt, ilma ühegi paranduseta, sageli sõpradega veini juues. Oma väljakutsuva käitumise, naiste- ja veiniarmastuse ning tiibeti rahvusluse esiletõstmise tõttu sattus konflikti Hiina võimudega ja ka Tiibeti ühiskonnaga, sest kritiseeris budismi negatiivseid aspekte ja mõju tiibetlaste meelelaadile. Peresisese konflikti süvenedes sooritas 29. novembril 1985 enesetapu. Testamendis sõpradele kirjutas, et tegi seda "vana vastu ning et äratada tiibeti rahvas". On avaldanud mitu raamatut, luuletusi, lühijutte, artikkelid.

6. Kerge Vihm. 1980. ja 1981. a asutati Tiibetis kaks kirjandusaja-kirja: *Tiibeti Kunst ja Kirjandus (bod kyi rtsom rig sgyu rtsal)* Lhasas ning *Kerge Vihm (sbrang char)* Xiningis. Nende ajakirjade ilmumine märkis uue tiibeti kirjanduse sünni. See on vormilt tiibeti traditsioonilise kirjanduse ja maailmakirjanduse süntees ega kuulu ei religiooni ega poliitika valdkonda.

7. Sanskriti ilukõne — paljude poeetiliste kujunditega (sanskriti keeles *alamkāra* 'kaunistus'), metafooride, epiteetide, võrdluste ja korduste- ja ilustatud klassikaline sanskriti luule (sanskriti *kāvya*).

8. sNyan-ngag — kunstluule, tiibeti klassikaline poeesia, mille kujunemist mõjutas *Kāvya-darśa*.

9. Meel. Budistliku õpetuse järgi koosneb inimene kolmest aspektist — keha, kõne ja meel. Keha on isiku materiaalne dimensioon, kõne on energia, mille ringlemine on seotud hingamisega ning meel tähistab nii meelemõistust kui meele loomust. Meele loomus on algselt tühi, puhas ja selge — vahetu teadmuse lakkamatu kohalolek. Meeleprotsesside paljusus on meele loomuse väljendus.

10. Meele tugi ja varjupaik — budistlik varjupaik, ka kolm kalliskivi: Buddha, dharm ja sangha, s.o virgunu või budistlik õpetaja, budismi õpetus ning õpetuse järgijad. Budistlik varjupaik ei paku kaitset üksnes hetkemurede vastu, vaid vabastab ka kannatuse tegelikust põhjusest, milleks peetakse dualistlikku maailmavaadet.

11. Suur sarga (sanskriti *sargabandha*) — mitmest laulust (*sarga* 'looming, laul') koosnev pikk poem klassikalises sanskriti luules.

12. Lu (glu), gur (mgur) ja že (gzhes) — kõigi tähendus on laul, kusjuures *lu* on ilmalik, *gur* religioosne laul.

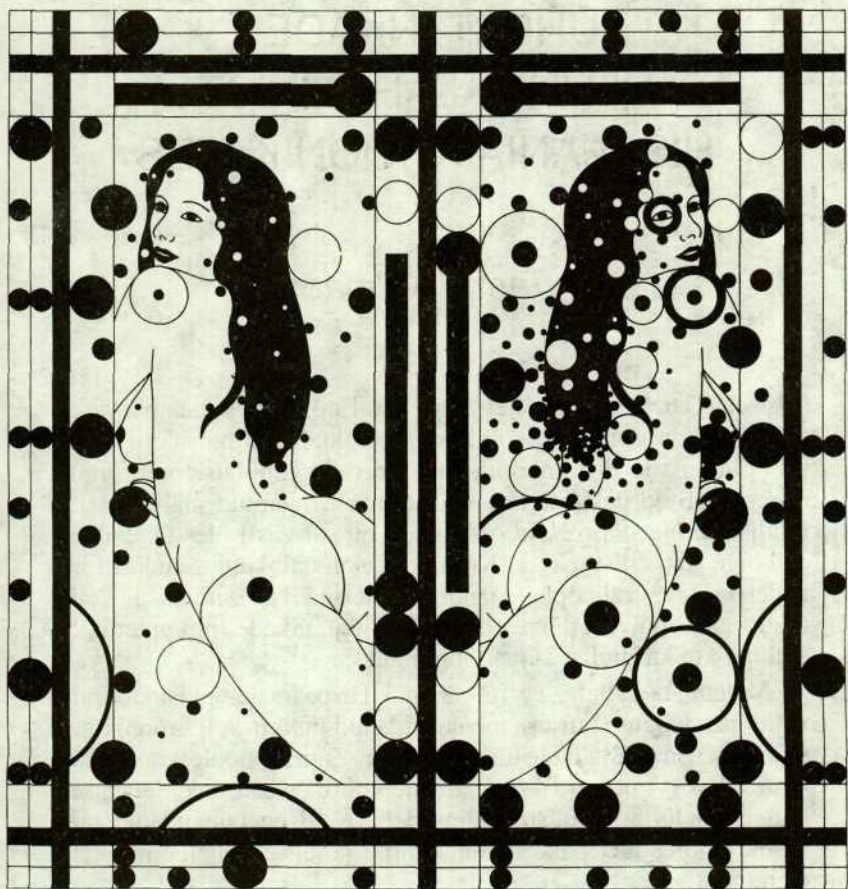
13. Keha, kõne, meel — vt meel.

14. Kolm kalliskivi — vt meele varjupaik.

15. Pälvimus — positiivsed teod ja meeseisundid. Pälvimusi kogutakse budistlikul teel ületava andmise, kõlbelisuse, kannatlikkuse, püüdluse, mõtluse ja mõistmise arendamise ja elluviimisega.

16. Meelevõimed — viis meelte võimet: kuulmis-, nägemis-, maitsmis-, haistmis-, kompamisvõime, ning sageli lisatakse veel kuues — meelemõistus.

(Järgneb)

LEONHARD LAPIN. Naine – masin XXIII b

ÜHEST INKADE ÜLIJUMALAHÜMNIST HISPAANIA KROONIKATES

Tarmo Kulmar

Tõsiseltvõetavatel andmetel ei tundnud inkad kirja tänapäevases mõttes. Seda asendas nn sõlmkiri *quipu*, kus informatsiooni kandjaks olid erivärviliste nõõride ja sõlmede kombinatsioonid, mida olid suutelised dešifreerima vaid eriliselt treenitud mäluga asjatundjad *quipucamayok'*id. Mõistagi sai sel viisil üles tähendada eelkõige statistilist teavet. Kirjalikke ajalooallikaid asendasid inkadel vastava väljaõppe saanud meelespidajad *amauta'*d, kelle mälus kanti põlvest põlve edasi nii müüte, inkade riigi ametlikku ajalugu kui ka suulist kunstiloomingut.

Vaatamata sellele, et 16. sajandi Hispaania konkistadooride vallutuste käigus suur osa meelespidajaid hukkus, oli kroonikutel võimalik üsna palju laule üles kirjutada. Žanride poolest on ketšua luule rikas (vt nt Lara *s.a.*). Eriline koht ketšuate inkade-aegses luulepärandis on usulistel hümnidel. Neid on pühendatud taevasele üliolendile, päikesejumal Intile ja teistele üleloomulikele olenditele.

Kroonik Inca Garcilaso de la Vega monumentaalses teoses *Los comentarios reales de los Incas* (esmatrükk 1609) leidub ainuke säilinud versioon mütoloogilise sisuga hümnist, mida järgnevalt käsitleme. Laulu sisu ja vormi analüüsid vaatleme selle müüditäusta ja usundiloolist sisu ning üritame kindlaks määrata võimaliku vanuse.

Nagu kirjutab Garcilaso, olevat need värsid loonud üks inkast poeet ja astroloog. Garcilaso, kelle ema oli inkade valitsejasoo printsess ja kes oli vaid isa poolt hispaania verd, oli seda laulu

kuulnud juba lapsena. Hiljem leidis ta ketšuaakeelse teksti dominiikaani munga Fra Blas Valera järelejäänud paberitest. Blas Valera olevat ise taastanud teksti sõlmkirjalise annaali põhjal (Vega 1959: 204). Vaevalt muidugi sõlmkirja luule ülestähendamiseks kasutati — pigem on võimalik, et sõlmmälu abil tähistati vajalikus järjekorras hümnid võtmesõnu, mis hõlbustas meenutamist. Oli kuidas oli, igal juhul veendus Garcilaso, et kirjapandu kattus sellega, mida ta lapsena oli kuulnud. Samuti avastas Garcilaso, et Blas Valera oli teinud võrdlemisi täpse ladinakeelse tõlke (Vega 1959: 204).

Toome siin ära hümnid ketšuaakeelse algteksti, Blas Valera ladinakeelse tõlke, J. J. von Tschudi tõlke saksa keelde ja siinkirjutaja tõlke ketšua keelest eesti keelde. A. Zubritski venekeelsest tõlkevõrsioonist tuli kahjuks loobuda selle katkendlikkuse tõttu. Eesti tõlkes¹ on kasutatud eelmise sajandi peruanisti, Wiener Keiserlik-Kuningliku Ülikooli professori Joachim Jakob von Tschudi klassikalist sõnaraamatut (vt Tschudi 1853).

1. Sumak ñusta	Pulchra nympha	Schöne Fürstin,	Ilus neitsi,
2. Torallaykim	Frater tuus	Schlägt dein	Sinu vend on
		Bruder	
3. Puyñuy kicta	Urnam tuam	Deine Urne	Sinu kannu
4. Pakir cayan	Nunc infringit	Jetzt in Stücke,	puruks lõõnud.
5. Hina mantarak	Cuius ictus	Von dem Schlage	Ja seetõttu
6. Cunūñunum	Tonat, fulget	Donnert's,	kärgib, sähvib,
		blitz't's und	
7. Illapantak	Fulminatque:	Wetterleuchtet's,	Lõõvad välgud.
8. Camri ñusta	Sed tu nympha	Doch, du Fürstin,	Nii sa, neitsi,
9. Unuycicta	Tuam Limpham	Dein Gewässer	Oma veega

¹Tundub, et eestikeelne tõlge tuli algtekstile veelgi lähedasem kui Blas Valera ladinakeelne, sest ka 15. ja 16. stroof leidsid üsna täpse vaste. Ometi oleks Blas Valera võinud need tõlkida vastavalt *animator* ja *generator*, sest *pacharurak* on tal ju täpselt edasi antud. Paistab siiski, et vähemalt *viracocha* vastet ei suutnud ta leida, sest alles 19. sajandi lõpul leidis H. Cunow selle tähenduse hoopis aimaraa keelest (vt ka allpool).

Inkade ülijumalahümnist

10. Paramunki	Fundens pluis:	Giessend, regnest	Kingid vihma,
11. Mayñinpiri	Interdumque	Und mitunter	Ent ka vahel
12. Chichimunki	Grandinem, feu	Hagel oder	Saadad rahet
13. Ritimunki	Nivem mittis	Schnee entsendest,	Nagu lundki.
14. Pacha rurak	Mundi factor	Weltenbauer,	Ilmalooja,
15. Pachacamak	Pachacamak	Welterleber,	Eluandja,
16. Uiracocha	Viracocha	Viracocha	Käivitaja
17. Cay hinapak	Ad hoc munus	Zu dem Amte	Sulle selleks
18. Churasunki	Te suffecit	Dich bestimmte	Ülesande
19. Camasunki	Ac praefecit	Und dich weihte.	Kätte andis.

Allikad: Vega 1959, 205–206; Tschudi 1853, II, 69.

Hümn koosneb seega 19 värsireast, igas reas neli silpi. Inkade poeedid (*harahuyka*; hisp. *inventador* — luulelooja) pidasid loomulikult silmas, et luuletust (*harahuy*; hisp. *canción* — laul) oleks võimalik flöödimängu saatel rütmiliselt esitada. Sageli kaasnes lauluga ka rituaalne tants.

Garcilaso toob ära ka olulisemate sõnade tähendusi (Vega 1959: 205):

ñusta — kuninglikust soost neiu

illapantak — verb, mis tähistab äikesega seotud tegevusi: kõmistama, välku lööma, välguga pihta lööma

cunuñunum — müristama

unu — vesi

para — sajab vihma

chichi — sajab rahet

riti — sajab lund

chura — võim, vägi

pacha — maailm

cama — elu andma

Jumaluste nimed vajavad täpsemat uurimist ja sellel me peatume allpool.

Hümni on võimalik jagada nelja ossa, mil igaühel on oma iseseisev mõte:

Stroofid 1 – 4: ilusa suursuguse neitsi vend purustab kannu.

Stroofid 5 – 7: sellest sündmusest tekib äike.

Stroofid 8 – 13: purunenud kannust tuleb sademeid.

Stroofid 14 – 19: Loojajumal on neitsi sellesse ametisse määranud.

Võiksime anda nendele struktuuriosadele ka pealkirjad: Sündmus – Tulemus – Eesmärk – Algpõhjus.

Struktuuri lähem vaatlus näitab, et tegemist on loodusmüüdiga. Loodusmüüdid on üldjuhul väga vanad ja ulatuvad kaugesse minevikku, antud juhul inkade-eelsesse aega. See on ootuspärane, sest ketšuaad, kelle hõimu ülikonnaks inkad olid, jõudsid Cusco orgu, tulevase inkade riigi Tahuantinsuyu tsentrumisse, alles 12. sajandil. Nad rajasid sinna linnriigi, impeeriumi hakati looma aga alles 15. sajandi algupoolel. Enne inkasid oli Peruu mitme tuhande aasta vältel tõusnud ja langenud mitu tsivilisatsiooni.

Garcilaso pakub meile ka müüdi põgusa ümberjutustuse. Loojajumal oli taevasse paigutanud kõrgestisündinud tütarlapse — taevaneitsi. Tema kätte usaldati veega täidetud kann, millest maa pidi niiskust saama, kui seda vajas. Neitsil oli taevas ka ulakas vend, kes lõi vallatust tehes anuma puruks. Sellest tekkis kohutav mürin, välk ja pikselööök, kannust voolas vesi aga jugadena maa peale. Inkade preestrid leidsid, kirjutab Garcilaso, et äikese tekitamine sobiks rohkem mehele kui õrnale neiule. Viimane pidi seevastu esile kutsuma sademeid, sest need tulevad kõikidele kasuks nagu naiste hoolitsev tegevus ikka (Vega 1959: 204).

Võime järeldada, et müüt on viljakuskultuslik nagu suur osa äikesemüüte mujalgi maailmas. Sellised müüdid jagunevad kaheks: esiteks — äikesejumal võitleb kurja olendiga, ja teiseks — äike annab maale viljastavat niiskust. Kummalgi on omakorda hulganisti variante. Käesoleval juhul on võtmekujuks taevaneitsi.

Samas tuleb nentida, et taevaneitsi kuju seostamine äikesejumala funktsioonidega ei ole väga levinud.²

Kas terve hümn pärineb inkade-eelsest ajast või leidub temas ka hilisemaid kihte?

Tõenäoliselt on otstarbekas uurida inkade usundi tähtsamaid üleloomulikke olendeid. Nendeks on kõrgeimad jumalad Pachacamac ja Wiracocha, kes mõlemad pretendeerivad Looja nimetu-sele, seejärel Inti kui päikesejumal ja panteoni pea, ent ka äikesejumal Illapa.

Suhteliselt lihtne on Inti ja Illapa omavahelise suhte küsimuse lahendamine. Äikesejumal Illapa esineb hümnis taevaneitsi vennana, kes kutsub oma tegevusega esile müristamist, välku ja pikselööke. Temale on pühendatud hümnis kolm esimest struktuuriosa, seega stroofid 1–13. Seega võib väita, et hümn on loodud just äikesejumala auks.

Juba William Prescott on eelmisel sajandil näidanud, et välk ja kõu on p ä i k e s e j u m a l a austatud ja kardetud teen-rid (Prescott 1975: 58). Nagu jutustab inkade pärimus, olevat aegade alguses allilma veteallikatest siirdunud taevasse madu Yacu Mama (Ema Vesi), kes taevas muutunud Illapaks. See-pärast on Illapa ka vihma ja viljakuse andja (Kelm 1990: 522). Seega saab selgeks, et ü l e s a n d e on Illapale andnud Looja, nagu nähtub ka stroofidest 14–19. Nüüd tuleb selgitada, kelle t e e n i s t u s e s Illapa õieti on. Siin aitab meid kõige paremini edasi kroonik José de Acosta, kes kirjutab täiesti ühemõt-teliselt (Acosta 1991: 14): “Inkakuningate juures kuulus kolmas koht pärast Wiracochat ja Päikest Äikesele”. Järgnevalt saab lu-geja teada, et äikesejumalal on kolm nime — Chuquilla, Catuilla ja *Intiilapa* (minu kursiiv — T.K.) ja et teda kujutatakse taevas istuva mehena, kel käes sau. *Intiilapa* on Acosta kirjaviisi ket-šua nimekujust *Inti-Illapa* või *Ynti-Yllapa*, mis tähendab otseselt *Päikese Äike* (Acosta 1991: 367).

Niisiis näeme ilma kahtluseta, et Illapa on päikesejumala tee-ner — üks peajumala Inti aspektidest või hüpostaasidest. Ühtlasi selgub, et W. Prescottil oli õigus.

---

²On huvitav märkida, et üksikuid teateid taevaneitsi ja äikese seos-
test on olemas ka eesti folklooris, eriti Kagu-Eesti aineses.

Küid amerikanist ja antropoloog Arthur Demarest väidab, et Illapa on üks Peruu taevase üliolendi (s.t Pachacamaki või Wiracocha — T. K.) aspekte (Demarest 1981: 36 jj). Kas päikesejumal Inti on siis ka taevane üliolend, Looja? Siin puutumegi kokku teise, tunduvalt keerukama probleemiga. Selleks on Inti, Pachacamaki ja Wiracocha omavaheline suhe.

Inti oli päikesejumal ja panteoni pea. Teised jumalad moodustasid tema õukonna. Inkade valitseja, kes kandis tiitlit *Sapa Inca* — Ainus (Tõeline) Inka, oli päikesejumala asemik maa peal. Tänapäeval ollakse seisukohal, et Inti oli algselt hõimu kaitsejumalaks nendel ketšuatel, kes olid asunud elama Cusco orgu (Kelm 1990: 527).

Universumi ja inimese loojaks peeti jumalust nimega Con Illa Ticsi Wiracocha. Teda kujutleti vähemalt kahesugusena: esiteks valge naha ja habemega mehena, teiseks nähtamatu ja kehatu vaimuna. Esimene ettekujutus on Wiracochast kui kultuuriheerossest (seda kujutlusvälja me antud juhul ei vaatle), teine seevastu temast kui Loojast, taevasest üliolendist.

Sõna *Wiracocha* on püütud tõlkida ketšua keele baasil 'rasvamereks'. See on nonsens, sest tegemist ei ole ketšua, vaid aimaraa keelega. *Wira* tähendab aimaraa keeles 'maapind', *cocha* tuleb aga verbist *cachay*, mis tähendab 'tegemea'. Niisiis on selle sõna tõeline tähendus lihtsalt 'maailma valmistegija' (hisp. *Dios hacedor del mundo*). Jõuame järeldusele, et tegemist on Titicaca järve ümbruses paiknenud, aimaraa keelt kõnelnud inkade-eelse Tiahuanaco kultuuri muistse jumalaga, kes pärineb ajastust umbes 100–1100 pKr. Nii Tiahuanacos kui ka selle kultuuri baasil võrsunud Colla riigis oli Wiracocha taevajumalana väga austatud (Meyers 1990: 435; Kelm 1990: 526).

Nimi *Wiracocha* annab tema kandjast tunnistust kui Loojast. Aja jooksul lisandus talle tema kujutluse levimisel ketšuate seas lisanimesid. Con oli Peruu ranniku keskosa hõimude vana valgusejumal, keda Kesk-Peruu Huarochiri provintsis kummardati Coniraya nime all. Kroonik Francisco de Avila on, nagu allpool näeme, kasutanud Conirayat Wiracocha lisanimena. *Illá* tähendab ketšua keeles aga 'hiilgav, särav', sellest sõnast on tuletatud ka äikesejumala Illapa nimi. *Ticsi* tähendab ketšua keeles 'pind, millel keegi puhkab' (Cunow 1937: 179).

Seega on Wiracocha olnud aimaraade üliolend, kelle ketšuaad inkade usundisse üle võtsid. Ajapikku liitus tema nimega inkade poolt alistatud kohalike rahvaste üliolendeid või kaitsejumalaid.

Aga kes oli Pachacamak? Teda esitleb taevase üliolendina eriti Garcilaso de la Vega (1959: 133jj) ja ka Cieza de León mainib teda (1980: 372jj). Pachacamakit kujutleti kehatu ja nähtamatu vaimolendina ja teda austati inkade poolt kõrgeima jumalana.

Kõige tõenäolisemalt oli Pachacamak Cusco piirkonna ketšuaate endi taevane üliolend, kelle nimi tähendab tõlkes 'maailma elustaja'. Garcilaso on teda iseloomustanud väga tabavalt: Pachacamak on see, kes teeb maailmaga sedasama, mida hing teeb kehaga (Vega 1959: 205). Teda on ilmselt nimetatud ka teisi: Pacharurak — Maailma Tegija, ja Pachayachik — Maailma Õpetaja, seda eriti hümnides (Cunow 1937: 179).

Nii ongi loomulik arvata, et Wiracochat ja Pachacamakit peeti identseks. Seda tõestab veenvalt Avila kroonika tekst, kus kirjeldatakse põhjalikult Wiracocha ehk Pachacamaki poole palvetamist ja ohverdamist juba mainitud Huarochiri provintsis: "Ja saadab meile Pachacamak: lase maa peale vihma sadada. Sest kui sellest järvest vesi ei voola, näevad inimesed häda. Saja ometi, selleks me tuleme!" (Avila 1939: 116).³ Ja teisel seisab: "Coniraya Huiracocha, inimeste looja, maa looja, mida sa ka iganes anda tahaksid, on sinu. Sinu on põllud ja sinu jaoks on ka inimesed seal" (Avila 1939: 77).⁴

Tundub, et Pachacamak–Wiracocha on nüüd identifitseeritud taevase üliolendina, kes ajapikku muutus *deus otiosus*'eks, puhkavaks jumaluseks, peajumalaks sai aga Inti kui teise põlvkonna aktiivne jumalus. Kuid A. Demarest tuleb välja ootamatu väite-

---

³Ketšua keeles: *yaya pachacamacmi cachamuan cammi pachacata tamyachinqui mana cay cochamanta yaco riptintacmi runacunapas yacomanta muchuyco tamyaicuytac caypacmi amuyco* (Acosta 1939: 56).

⁴Ketšua keeles: *coniraya viracocha runacamac pachacamac yma aycayuc cammi canqui campam chacraiqui campac runayqui* (Acosta 1939: 20). Siin on *runacamak* 'inimeste looja' ja *pachacamak* 'maa looja' — kõnekas kirjakoht, kus üliolendi neli nimekuju esinevad koos.

ga: Inti ja Wiracocha on põhiliselt identsed kui üliolend (Demarest 1981: 26jj).

Ameerika strukturalistliku koolkonna teeneka esindaja väitega ei saa kuidagi nõustuda. Esiteks räägib selle vastu kultuste erinevus: Pachacamak–Wiracochat kummardati ja austati, kuid ei teenitud; seevastu Inti auks toimusid paljudes templites rohkearvulised ja hiilgavad riitused ja pidustused. Teiseks aga laseme kõnelda kroonik Acosta tekstil — 16. sajandil oli inkade usund veel elav ja autoril oli võimalik sellega vahetult kokku puutuda: “Teisel kohal pärast Viracochat, nende loojajumalat, on Lääne-India paganad reeglipäraselt **päikest** (minu rõhutus — T. K.) austanud ja kummardanud” (Acosta 1991: 14).

Sellest tundub piisavat põhjenduseks, et Wiracocha ja Inti puhul on tegu kahe eri jumalusega. Pealegi arvab ka saksa ameerikanist Udo Oberem, et Wiracocha tõrjuti päikese kultuse poolt tagaplaanile ilmselt 15. sajandi esimesel poolel (Oberem 1990: 486).

Lõpuks saame ligikaudse täpsusega määrata vaatluse all oleva hümni loomise aja.

Stroofid 1–13 on vanemad ja ulatuvad inkade-eelsesesse aega, ilmselt Tiahuanaco kultuuri, kus äikesekultus oli väga oluline ja äikesejumal ilmselt teise generatsiooni jumalana peajumalaks. Kindlasti ei saa need stroofid olla loodud inkade riigi ajal, sest hümnis ei ole nimetatud päikesejumal Intit, kellest eelkirjeldatud põhjustel oleks olnud võimatu mööda minna.

Stroofid 14–19 seevastu on tõenäoliselt hilisemad ja kuuluvad inkade aega. Selle poolt kõnelevad stroofid 14–16: Pachacamak ja Pacharurak on juba muutunud identseteks Wiracochaga. Kui hümni lõpuosa oleks vanem, siis ei saaks Pachacamak selles kontekstis Wiracochaga koos esineda.

Selliseid suhteliselt uuemaageid, ilmselt 15. sajandisse kuuluvaid hümnis on ketšua folklooris teisigi (vt Choy 1961: 99–100), kus ülijumalat vaheldumisi Wiracochaks ja Pachacamakiks hüütakse.

Nõnda oleme jõudnud järeldusele, et hümn *Sumak ñusta...* on tekkinud aimaraakeelse Tiahuanaco kultuuri rüpes ja hiljem ketšuate poolt täiendatuna inkade riigiusundisse üle võetud.

Kirjandus

- Acosta, José de 1991. Das Gold des Kondors. Berichte aus der Neuen Welt 1590 und Atlas zur Geschichte ihrer Entdeckung. [*Historia Natural y Moral de las Indias, 1590.*] Herausgegeben und übertragen von Rudolf Kroboth und Peter H. Meurer. Stuttgart—Wien: Edition Erdmann in K. Thienemanns Verlag
- Avila, Francisco de 1939. Dämonen und Zauber im Inkareich. [*Pre-faci6n al libro de los sermones, o homilias en la lengua castellana y la 6ndica general quechhua, 1608.*] Aus dem Khetschua 6bersetzt und eingeleitet von Hermann Trimborn. Leipzig: K. F. Koehler Verlag
- Choy, E. 1961. *Desarrollo del pensamiento esclavista en la sociedad de los Incas.* Lima
- Cunow, Heinrich 1937. *Geschichte und Kultur des Inkareiches.* Amsterdam: Elsevier
- Demarest, Arthur 1981. *Viracocha. The Nature and Antiquity of the Andean High God.* Peabody Museum Monographs, 6. Cambridge (Mass.)
- Kelm, Antje 1990. Grundz6ge der Religionen des zentralen Andenraumes. — *Altamerikanistik: Eine Einf6hrung in die Hochkulturen Mittel- und S6damerikas.* Herausgegeben von Ulrich K6hler. Berlin: Dietrich Reimer Verlag
- Lara, J6sus s. a. *La Literatura de los Quechuas.* La Paz.
- Le6n, Pedro de Cieza de 1980. *Segunda parte de la Cr6nica del Per6... , 1553.* Madrid: M. Jim6nez de la Espada
- Meyers, Albert 1990. Zenrales Andengebiet. — *Altamerikanistik: Eine Einf6hrung in die Hochkulturen Mittel- und S6damerikas.* Herausgegeben von Ulrich K6hler. Berlin: Dietrich Reimer Verlag
- Neumann, Peter 1975. Nachwort. — William Prescott. *Die Eroberung Perus.* Leipzig: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung
- Oberem, Udo 1990. Das Inkareich unter politischem, sozialem und wirtschaftlichem Aspekt. — *Altamerikanistik: Eine Einf6hrung in die Hochkulturen Mittel- und S6damerikas.* Herausgegeben von Ulrich K6hler. Berlin: Dietrich Reimer Verlag
- Prescott, William, 1975. *Die Eroberung Perus.* Leipzig: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung
- Tom6s, Domingo de Santo 1951. *Lexic6n o vocabulario de la lengua general... , 1560.* Lima: Universidad Nacional Mayor de San Marcos
- Tschudi, Joachim Jakob von 1853. *Die Kechua-Sprache.* Bd. II. Wien: Aus der Kaiserlich-k6niglichen Hof- und Staatsdruckerei
- Vega, Inca Garcilaso de la 1959. *Los comentarios reales de los Incas, 1609.* I. parte. Lima: Casa de la Cultura del Per6

INKADE RELIGIOONI KULTUURIHEEROSE PROBLEEMIST

Tarmo Kulmar

Mõtlemine ja müüt esiajaloolistes kultuurides. Mineviku suurte kultuuride juured peituvad arhailistes kihtides. Niisiis eelneb ka Peruu inkade kõrgkultuurile rida arenguastmeid, mida nimetatakse traditsionaalkultuurideks. Sellest võime omakorda järeldada, et arenenud kultuuride religioonidele omastel mõistetel, kultuuriheeros ja jumalus kaasa arvatud, on lähtekohad varasemates kihistustes — traditsionaalkultuurile omases mõtlemises.

Traditsionaalkultuuri mõtlemine erineb oluliselt, ilmselt kogu kvalitatiivselt nn tänapäeva kultuuride mõtlemisest. See on tingitud asjaolust, et tegevused ja lahendatavad ülesanded neis kultuurides on erinevad. Samal ajal leidub kõikide kultuuride ja ajastute mõtlemises teatud ühisjooni, mis aitavad muistse religiooni uurijat *tema* ülesannete lahendamisel — teatud religioonifenomenoloogilised reeglid ja üldprintsüübid. Kuigi nende olemasolus on aeg-ajalt kaheldud, on nad ilmselt siiski olemas (vt nt Widengren 1969). Ometi jääb küllalt palju ikkagi seletamata.

Me ei saa kunagi teada, mida mõtles muistne inimene. Ürgmõtlemine erines tänapäevasest teaduslikust mõtlemisest oma müüdilisuse poolest. Kuigi müüdile on antud väga palju erinevaid definitsioone — mida me siinkohal ei vaatle —, on oluline siiski keskenduda ühele aspektile, mida põhimõtteliselt ei vaidlustata ja mida vaid erinevalt sõnastatakse.

Nähtavasti tunnetas inimene end teatud ajastul looduse lahutamatu osana ja tegi mitmesuguseid katseid end selles kontekstis mõtestada (Campbell 1988: 470jj). Siit tulenebki müüdi kui selektusviisi roll. “Müüt on kultuuri eneseseletamise ja enesemääratlemise vahend” (Malinowski 1948: 146). Vahest veelgi täpsem on

sõnastus: “Müüt on loodusinimesele tõe allikaks” (Jensen 1991: 109), sest loodusinimese puhul ei pruugi tegu olla ju ainult eneseletusega — veelgi olulisem pidi olema maailma seletamine.

Mütoloogiliste teemade allikad on kogu maailmas üpriski sarnased — domineerivad teatud teemad, vaid variatsioonid on erinevad. Siit tulenevadki ühisjooned muistse inimese mõtlemises. Erinevustest hoolimata on inimkonna kultuurilugu ühtne ja erinevused esinevad ainult kombinatsioonides.

Kultuuriheeros. Vastavalt nendele ühisjoontele muistse inimese mõtlemises ja müüdi loomes on peaaegu kõikide rahvaste religiooniloos leida jälgi nii taevases üliolendist kui ka kultuuriheerosest. Taevase üliolendi ühe klassikalistest kirjeldustest on andnud Wilhelm Schmidt. Kuigi tema uurimuse eesmärgiks oli ürgmonoteismi põhjendamine — milline kontseptsioon on enam kui vaieldav —, on tal siiski õigus selles, et taevane üliolend on sageli ka loomise jätkaja inimeste maailmas (Schmidt 1935: 355jj). Mida enam kultuur läheb üle viljelusmajandusele, seda suurema tähenduse omandab kultuuritooja, kes on seotud loodusetsükliga, seega ka atmosfäärinähtustega (Campbell 1988: 390). Siin näeme ilmset sidet taevase üliolendi ja kultuuriheerose kuju ja funktsioonide vahel. Loomulikult on õigus ka uurijatel, kes eristavad taevast üliolendit kui taevajumalust ja *trickster*'it kui totemistlikku kultuuriheerost (nt Durkheim 1965: 332), ainult et sel juhul on tegu maaviljeluse-eelsete kultuuridega.

Niisiis on mõistlik antud teema kontekstis lähtuda uurijatest, kelle järgi kultuuriheeros on seotud taevase üliolendiga või põlvneb temast (nt Widengren 1969: III ptk). Peame arvestama asjaolu, et eriti maaviljeluskultuurides on täheldatavad järgmised jooned: (1) taevane üliolend muutub *deus otiosus*'eks; (2) kultuuriheerose funktsioonid eristuvad taevase üliolendi funktsioonidest; (3) sellega seoses toimub kultuuriheerose iseseisvumine omaette olendiks; (4) kultuuriheerosest saab taevase üliolendi loomistöö jätkaja; (5) hierarhiliselt langeb kultuuriheeros ülijumalusest alla-poolle. Sidemele taevase üliolendiga viitab ka asjaolu, et maaviljeluskultuuri rahvaste müütide järgi lahkub kultuuriheeros mingil viisil pärast oma töö lõpetamist — ka taevast üliolendit iseloo-

mustab ju otiositeet. Teisalt on kultuuriheeros jällegi mingil moel seotud formeeruva polüteistliku panteoni peajumalusega.

Garcilaso de la Vega ja Peruu panteon. Olen varem juba käsitlenud põgusalt Pachacamaki, Wiracocha ja Inti vahekorra teatud aspekte, kuigi hoopis teises kontekstis (Kulmar 1996b; vt ka käesolevas numbris lk 1022–1030). Vaatlesin seal ka Pachacamaki ja Wiracocha päritolu ja nimede tähendusi ning jõudsin järeldusele, et mõlemad on inkade riigi ajal taevase üliolendina austusobjektideks olnud ja et neil on palju sarnaseid jooni.

Nüüd tuleb uurida, kas ja kui palju on neil kultuuriheerose jooni ja kuidas on neid inkade riigi ajal kultuuritoojatena austatud.

Levinud on arvamus, et Wiracochat tuleb Pachacamakiga samastada, sest nii arvavat ka kroonik Inca Garcilaso de la Vega. See on õige vaid teatud piirini, sest neil jumalustel on erinev päritolu ja lähtekoht.

Kui Garcilasot lähemalt uurida, siis selgub, et kroonik käsitleb neid kahe eri jumalusena. Pealegi esineb tema tekstis väiteid, mida on peetud üksteisele vasturääkivaks:

- (1) Ei olnud teisi jumalusi peale Päikese, keda kummardati ja kellele ehitati templeid (Vega 1974: 77).
- (2) Rohkem kui Päikest austati kujutat jumalat Pachacamakit, kellele aga ei toodud ohvreid, kelle auks ei ehitatud templeid, sest indiaanlased rääkisid, et nad ei tunne teda (Vega 1974: 77).
- (3) Wiracocha oli jumalus, kes esines vaimuna ja ilmus troonipärijale, teatades, et ta on Päikese poeg (Vega 1974: 78).
- (4) Inkad austasid jumal Ticsi Wiracochat, teise nimega Pachacamak, keda pidasid kõige vägevamaks jumalaks (Vega 1974: 294).
- (5) Vega kirjeldab, kuidas inimkujuline Wiracocha tõi inimestele kultuuri ja lahkus seejärel ookeanile. Ta rõhutab sealjuures, et väide, nagu oleksid indiaanlased Wiracochat austanud kõrgeima jumalana, on puhas pettus, sest tegelikult ei olnud neil kõrgemat jumalat kui Päike — välja arvatud nähtamatu jumal Pachacamak (Vega 1974: 318).

On teada, et Garcilaso oli usundi kirjeldamisel erapoolik, sest ta ise oli ju inkade soost ja püüdis oma rahvast kaitsta religioos-

se terrori eest (vt ka Kulmar 1996a). Seetõttu on teda süüdistatud ebatäpsustes ja rõhutatud monoteistlikkuses. Viimases on teda küll asjatu süüdistada — vastupidi, ta rõhutab pidevalt paljude eri jumaluste olemasolu, kuigi tõstab iseäranis esile ülijumalus Pachacamakit. Veelgi enam, Garcilaso “ebatäpsused” on väga hästi seletatavad religioonifenomenoloogia teooria abil: (1) Pachacamak on Garcilaso järgi kõrgeim ülijumal; (2) Inti on peajumal ja panteoni pea; (3) Wiracocha on Päikese poeg, inimeste õpetaja ja kultuuritooja. See ilmneb Garcilaso korduvatest väidetest. Tõesti, vaevalt on mõistlik Garcilasole ette heita seda, et ta kirjeldab oma rahva usundit oma ajastu arusaamade ja mõistete abil!

Pachacamak kultuuriheerosena. Vaatleme nüüd, kas Pachacamakil on märgata kultuuritooja jooni.

Kroonik Garcilaso kirjutab: peale Päikese kui nähtava jumala, kellele ohverdati ja kelle auks korraldati pidustusi, austasid inkade kuningad ja *amauta*’d (preestrid) maa ja taeva tõelist loojat, “meie Issandat”, keda nad nimetasid Pachacamakiks (Vega 1974: 72). Cieza de León täpsustab: tema nimi tähendab Maailma Loojat, sest *cama* on ‘looja’ ja *pacha* — ‘maailm’ (León 1980: 72. ptk). Inkade valitsejasoo rajaja Manco Capak, kes tõi rahvastele päikesejumala, kõneles, et Pachacamak seadis Päikese valitsejaks teiste taevakehade üle ja inimesed teda kummardama (Vega 1974: 68). Ja edasi: Päike rääkis neile, et ega asjata ole Pachacamak andnud just talle nii palju eeliseid teiste taevakehade ees, kes olid ta teenistuses (Vega 1974: 68).

Kroonikatekstidest ilmneb, et Pachacamakil olid tüüpilised taevase üliolendi tunnused, samuti avaldub tema otisiteet panteoni pea, Päikese suhtes.

Urijad on võrdlemisi üksmeelsed Pachacamaki inkade usundi-kihi-aegses rollis ja päritolus. L. Séjourné rõhutab, et Pachacamakil oli jumaluste seas eriasend; tal ei olnud kindlat kuju; talle ei püstitatud templeid, sest tema templiks peeti kogu taevast (antud juhul lõunapoolset taevapoolkera) (Séjourné 1992: 318). Nimeetatud autori hinnang peegeldab küll vaid Pachacamaki seisundit inkade religioonikihis, sest tegelikult on tegemist üpris vana ju-

malusega (see ei ole öeldud L. Séjourné'i kriitikaks, sest viidatud kontekst ainult inkade perioodi käsitlebki).

Luríni orus Peruu keskrannikul on asunud kuulus tempel ja oraaklipaik Pachacamak (Lurker 1989: 316), samanimelise jumaluse kultuse keskus. See kultuskeskus on olnud tuntud pika aja vältel ja on ilmselt tekkinud juba Chavíni perioodil (900–200 eKr) (Lanning 1967: 135). Hiljem, Tiahuanaco ja Huari riigi ajastutel on see paik korduvalt saanud religioosse eristaatuse. Ilmselt oli tegemist algselt kohaliku ülijumalusega, kelle kultus ajapikku levis ega kaotanud oma tähtsust ka inkade ajal. Seega jäi alles ja austatuks Pachacamaki iidne kultusepaik, uusi aga inkade ajal tõesti ei püstitatud.

Pachacamaki funktsioone uurides selgub, et tähelepandavaid kultuuriheerose tunnusjooni ei ole tema juures võimalik avastada. Tõenäoliselt olid need olemas kohalikus, Luríni kultuses, inkade religioonikihis neid aga ei ole leitud. Pachacamakil võib täheldada ainult ülijumala funktsiooni, nagu kinnitavad ka mitmed uurijad (nt Duviols 1987: 153). H. Trimbora rõhutab: Pachacamak oli algselt Luríni oru taevane üliolend, kes liideti inkade panteoniga, nagu inkad seda teistegi alistatud rahvaste jumalatega tegid; Pachacamak on sellise protsessi ilmekaimaks näiteks. Osa Pachacamaki ja Wiracocha funktsioone on sarnased, kuid samastada ei ole neid võimalik (Trimbora 1961: 144). Niisiis võib järeldada, et Pachacamakist kujunes küll inkade religiooni taevane üliolend, kuid mitte nende kultuuriheeros.

Wiracocha kultuuriheerosena. Enamik kroonikuid ja nende põhjal ka uurijaid on ühel meelel, et peajumal Inti kõrval, kes oli inkade (ketšuate ülemkihi) hõimujumalus, oli inkade panteonis väga tähtsal kohal vana Andide ülijumal Wiracocha (Kelm 1990: 527). Ta on oluline kui loojajumalus, kuid samavõrra rõhutatakse tema kultuuriheeroslikke jooni (Kelm 1990: 523).

Tõesti on tähelepandav, et Wiracocha puhul rõhutatakse tema mõlemat funktsiooni. Ta on valge habeme, heleda naha ja valgete riietega vanamees (Vega 1974: 238) — seega antropomorfne; teisel mainitakse, et Wiracocha ilmunud inkade printsi juurde vaimuna ja teatanud, et on Päikese poeg (Vega 1974: 78). Ühelt poolt on Vega sunnitud möönma, et on indiaanlasi, kes Pachaca-

makit Wiracochaga samastavad, teiselt poolt eitab ta Wiracocha erilist rolli Pachacamaki ja Inti kõrval (Vega 1974: 311). Bernabé Cobo täpsustab, et Wiracocha on üks kolmest habemikust kultuuritoojast, kes on lähtunud Tiahuanacost; ta on aga ka määratlematu jumalus, kelle ilmumisvorm olevat Päike (Cobo 1956: 12. rmt, 3. ptk; 13. rmt, 2. ptk). Tal oli nii looja kui ka hävitaja, nii ülijumala kui ka päikese- ja tormijumala jooni (Campbell 1988: 146). Teisalt on ta seotud paljude müütidega, ta olevat õpetanud rahvaid ja vahendanud neile kultuuri (Mason 1978: 217–218, 236–237), pärast oma õpetustööd olevat ta mingisuguse täpsemalt kirjeldamata reptiili seljas ookeanile lahkunud ja lubanud tagasi tulla (Séjourné 1992: 258). J. A. Mason näitab, et Wiracocha erandlik positsioon panteonis ja tema ilmne võõras päritolu soodustasid tema kultust esmajoones inkade kui riigi ülemkihi seas, sest laiadele rahvahulkadele oli hoopis mõistetavam päikese kultus (Mason 1978: 207). Ka A. Demarest rõhutab Wiracocha mõlemat funktsiooni (vt Demarest 1981).

Niisiis on selge, et Wiracocha oli üheaegselt väliskujult hooamatu ja antropomorfne, nii taevane üliolend kui ka inimlik õpetaja.

Kust Wiracocha pärineb? Inkade puhul on teada, et nad saabusid Cuzco orgu kaugelt lõunast, väga tõenäoliselt Tiahuanaco kultuuri alalt. Seega tõid nad kindlasti kaasa kultusi, mis olid ülejäänud ketšuatele võõrad. On tähelepanekuid, mis näitavad, et Wiracocha pidi pärinema Tiahuanaco kultuurist. (Muu hulgas ilmneb see inkade hümnis *Sumak nusta...* analüüsi käigus (vt Kulmar 1996b v käesoleva numbri lk 1022–1030)). Seda kinnitab mitme tuntud uurija arvamus. J. Knorozov on veendunud, et Wiracocha oli algselt aimaraade vulkaanijumalus, kes sai hiljem Andide mägihõimude taevaseks üliolendiks (Knorozov 1974: 715). C. A. Burlandi arvates oli Wiracocha koduks Tiahuanaco, seega muistne linnakultuur (Burland 1974: 243). Teisalt on Wiracocha kultus seotud iidvana nn sauadega jumalusega (Lanning 1967: 132), kelle kultus pärineb juba Chavíni ajast ja levis Huari tsivilisatsiooni vallutustega (Mason 1978: 96–97).

Võib oletada, et pärast seda, kui inkad olid Wiracocha kui Tiahuanaco taevase üliolendi austamise kaasa toonud, hakkas see kokku sulama inkade endi dünastia müütilise esiisa ja kultuuriheerose Manco Capaki kultusega. Wiracocha omandas aina

rohkem kultuuriheerose jooni, Manco Capakist sai aga dünastia esiisa, Päikese poeg, valitsejanimistu esimene inka, kelle kultus seondus üha enam päikesejumala Inti kultusega. Peruu keskosas kohtasid inkad aga sealset üliolendit Pachacamakit, ning nüüd hakkasid omakorda kokku sulama Pachacamaki ja Wiracocha üliolendijooned, mis tingis Pachacamaki muutumise inkade taevaseks üliolendiks.

Niisiis on Wiracocha lähtekoht Tiahuanaco kultuuris (vt ka Benson 1987: 272), ta oli sealne ülijumal, kel olid ka kultuuriheerose funktsioonid (Duviols 1987: 153). Hiljem kandus ta üle inkade panteoni ja sel ajajärgul said tema kultuuriheeroslikud jooned üha ilmsemaks. Selle poolt räägib ka asjaolu, et Cuzcost on leitud tema kultuse jälgi — Cacha tempel ja seal asetsenud Wiracocha kuldkuju (Trimborn 1961: 142).

Järeldused:

1. Pachacamak oli algselt Peruu ranniku keskosa, täpsemalt Luríni oru hõimude taevane üliolend ja ilmselt ka kohalik kultuuriheeros, kuigi viimasest otsesid jälgi ei ole. Inkade panteonisse ülevõtmise järel sai Pachacamak nähtavasti Tahuantinsuyu religiooni ametlikuks taevaseks üliolendiks, numinosseks otiositeediks. Inkade religioonikihis ta ilmselt kultuuriheeros ei olnud.
2. Wiracocha oli algselt Tiahuanaco kultuuri taevane üliolend ja kindlasti ka kultuuriheeros. Inkade poolt ülevõetuna omandas Wiracocha üha enam ametliku kultuuriheerose jooni, kuigi mingil määral säilisid ilmselt ka taevase üliolendi jooned. Inkade endi müütiline esiisa Manco Capak seevastu kaotas jumaliku kultuuriheerose jooned ja liitus Päikese pojana ametliku päikese kultusega.
3. Uurijail, kes Pachacamakit ja Wiracochat samastavad, on õigus vaid sedavõrd, et mõlemal olid taevase üliolendi funktsioonid. Inkade religiooni kultuuriheerosena neid samastada ei saa. Ammugi mitte ei ole Pachacamakit ja Wiracochat võimalik pidada üheks ja samaks jumaluseks, sest algselt kuuluvad nad eri kultuuridesse, erinevatesse religioonidesse ja võimalik, et tekkeajalt ka eri ajastutesse.
4. Ülaltoodu näitab, et Garcilaso de la Vega nn. vasturääkivused selle probleemi osas ei ole sugugi vasturääkivused, sest tegelikult kirjutab Garcilaso erinevatest jumalustest ja annab Pachacamaki

ja Wiracocha funktsioonide erinevuse edasi oma maailmapildi ja oma arusaamade järgi.

5. Peruu usundite taevase üliolendi ja kultuuriheerose kujunemislugu annab veel ühe kinnituse religioonifenomenoloogilisele skeemile, mis kajastab taevase üliolendi ja kultuuriheerose vahetkorda varajastes maaviiljeluskultuurides.

6. Sellest leiab omakorda järjekordselt kinnitust tees ühisjoontest muistse inimese mõtlemises ja inimkonna kultuuriloo põhimõttest ühtsusest.

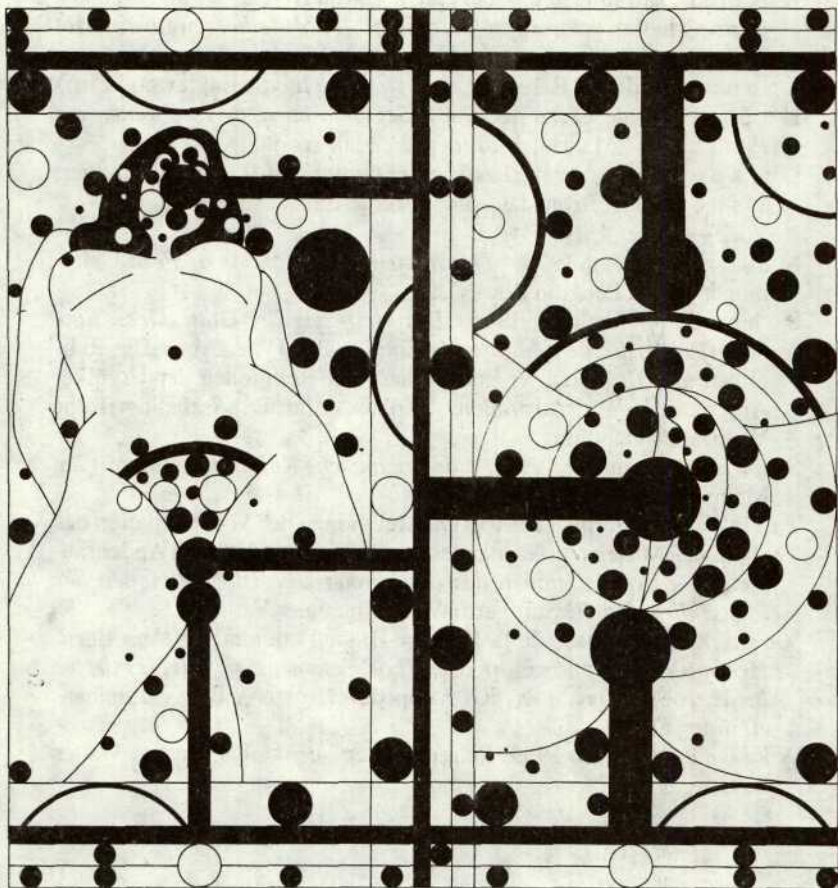
Kirjandus

- Benson, Elizabeth P. 1987. Viracocha. — *The Encyclopedia of Religion*. Editor in Chief Mircea Eliade. Vol. 15, p. 272. Macmillan Publishing Company
- Burland, C. A. 1974. *Myths of Life and Death*. London
- Campbell, Joseph 1988. *The Hero with a Thousand Faces*. London: Hammersmith
- Cobo, Bernabé 1956. *Historia del Nuevo Mundo (1653)*. Cuzco
- Demarest, Arthur 1981. *Viracocha: The Nature and Antiquity of the Andean High God*. Peabody Museum Monographs, 6. Cambridge (Mass.)
- Durkheim, Emile 1965. *The Elementary Forms of Religious Life*. New York
- Duviols, Pierre 1987. Inca Religion. — *The Encyclopedia of Religion*. Editor in Chief Mircea Eliade. Vol. 7, pp. 152–156. Macmillan Publishing Company
- Jensen, Adolf E. 1991. *Mythos und Kult bei Naturvölkern*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag
- Kelm, Antje 1990. Grundzüge der Religionen des zentralen Andenraumes. — *Altamerikanistik: Eine Einführung in die Hochkulturen Mittel- und Südamerikas*. Herausgegeben von Ulrich Köhler. Berlin: Dietrich Reimer Verlag
- Кнорозов 1974 = Кнорозов Ю. Примечания. — Инка Гарсиласо де ла Вера. *История государства инков*. [Los Comentarios Reales de los Incas, 1609.] Отв. ред. Ю. Кнорозов, перевод В. Кузмищева. Ленинград, сс. 712–716
- Kulmar, Tarmo 1996a. Die dämonische Gestalt *supay* in der Inka-Religion. — *Forschungen zur Anthropologie und Religionsgeschichte*, Bd. 29. Münster: Ugarit-Verlag

- Kulmar, Tarmo 1996b. Über eine religiöse Hymne der Inkas (*sumak nusta...*) in den spanischen Chroniken. — *Mitteilungen für Anthropologie und Religionsgeschichte*, Bd. 11. Münster: Ugarit-Verlag
- Lanning, Edward P. 1967. *Peru before the Incas*. Englewood Cliffs
- León, Pedro de Cieza de 1980. *Segunda parte de la Crónica del Perú..., 1553*. Madrid: M. Jiménez de la Espada
- Lurker, Manfred 1989. *Lexikon der Götter und Dämonen*. Stuttgart
- Malinowski, Bronislaw 1948. *Magic, Science and Religion*. New York—Garden City
- Mason, J. Alden 1978. *The Ancient Civilizations of Peru*. Harmondsworth: Penguin Books Ltd.
- Schmidt, Wilhelm P. 1935. *Der Ursprung der Gottesidee: Eine historisch-kritische und positive Studie*. Bd. IV, 2. Abt.: Die Religionen der Urvölker, V: Endsynthese der Religionen der Urvölker Amerikas, Asiens, Australiens, Afrikas. Münster: Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung
- Séjourné, Laurette 1992. *Altamerikanische Kulturen*. Frankfurt am Main: Fischer Verlag
- Trimborn, Hermann 1961. Die Religionen der Völkerschaften des südlichen Mittelamerika und des nördlichen und mittleren Andenraumes. — *Die Religionen des alten Amerika. Die Religionen der Menschheit*. Bd. 7. Stuttgart: W. Kohlhammer Verlag
- Vega, Inca Garcilaso de la 1974. = Инка Гарсиласо де ла Вега. *История государства инков*. [Los Commentarios Reales de los Incas, 1609.] Отв. ред. Ю. Кнорозов, перевод В. Кузмищева. Ленинград
- Widengren, Geo 1969. *Religionsphänomenologie*. Berlin: Walter de Gruyter

TARMO KULMAR (sünd. 1950), lõpetanud Tartu Ülikooli ajalooteaduskonna arheoloogia erialal 1975. a ja psühholoogia osakonna 1991. a. Filosoofiamagister eesti filoloogia alal (1991) ja *Dr. theol.* võrdleva usuteaduse alal (1994). Praegu Tartu Ülikooli usuteaduskonna võrdleva usuteaduse õppetooli dotsent. Saksamaa Religiooniloo Uurimisseltsi tegevliige. *Akadeemias* avaldanud artikli "Eesti muinasusundi hingefenomenoloogias" (1992, nr 7: lk 1379–1392, nr 8: lk 1601–1620, nr 9: lk 1870–1887).

LEONHARD LAPIN. Naine – masin XXXV

LOODUS, MAASTIK JA ARHITEKTUUR “SINUHE JUTUSTUSES”

Sergei Stadnikov

Muistse Lähis-Ida inimeste meelelaadile oli iseloomulik enda tunnetamine looduse lahutamatu osana. See aga sõltus otseselt loodusjõududest. Ilmselt seetõttu ilmus loodus tolle aja inimeste kujutlustes sinavormis. Kui loodusfenomene hoomatakse “sinana”, siis see tähendab, et neist ei olda veel otsustavalt eemaldunud.¹

Niisuguse inimese ja looduse lahutamatu seose üheks tõendiks on iseseisvate kultiveerimata maastiku kujutuste puudumine Vana-Idamaa kolmanda Kristuse-eelse aastatuhande kujutavas kunstis. Inimesed, loomad ja taimed esinevad ikka ühtses kompositsioonis või ornamendis.² Ka Vana-Idamaa kirjavaras ei esine põhjalikke looduskirjeldusi.³ Looduse kaasaegne esteetiline perseptsioon mõistab viimast kui välist objekti, inimese lisandust. Vastandina sellele valitses veel kolmanda aastatuhande lõpul looduse ja inimese vahel suhteline tasakaal.⁴ Iseseisvate maastikupiltide ilmumine vanaegiptuse kunsti peegeldab egiptlaste järkjärgulist emantsipeerumist loodusest.

Sedasama protsessi võib jälgida ka muistse Lähis-Ida kirjanuduses. Näiteks tolle aja Egiptuse tekstides looduskirjeldusi õieti ei kohta; neid ei ole isegi seal, kus nad loogiliselt võiksid olla. Nii ei viita 6. dünastia (umbes 2325–2155 eKr) ülik Herhuf ühegi sõnaga Aafrika maastikule (tänapäeva Etioopias), kus ta vaarao ülesandel viibis. Kogu tähelepanu on koondatud saadud käsu eeskujulikule täitmisele.

Vana-Ida inimese lähedane, intiimne suhe loodusega ilmneb ka loomismüütides. Kolmanda aastatuhande Sumeri ning Egiptuse pärimustes on taeva, maa, päikese, kuu ja inimese loomine

võrdväärset riitused. Hoopis teistmoodi on see kajastatud eksiilijärgses Vanas Testamendis: inimese loomine Jahve poolt kroonib seal kogu olevat.⁵

Esimesed arvestatavad loodus- ja maastikukirjeldused ilmuvad egiptuse kirjandusse alates teisest aastatuhandest. Esmajärjekorras nimetatagu "Muinasjuttu merehädalisest" ning "Sinuhe jutustust". Mõlemas teoses jutustatakse peategelase saatusest ühel võõral maal.

Vastavalt egiptlaste arusaamadele ümbritsevad rahvad ja hõimud korrapärastatud ja mõõdetavat lõplikku maailma, s.o Egiptust (*km.t; t3; t3.wj*) ning tema elanikke (egiptlasi = inimesi; *rmt*), amorfse ähvardava massina.⁶ Egiptlaste jaoks tähistas seda eelkõige mingi konkreetne naabermaa (*h3s.t*), mil kaose jätkuna ei olnud aimugi tsivilisatsiooni peamisest tunnusest — looduslikku ja sotsiaalset maailmakorda Maat (*m3^c.t*) tagavast jumaliku vaarao institutsioonist.⁷ Seepärast tähistati muulasi sageli sõnaga "arg; hale" (*hsj*). Väljaspool Egiptust valitses ebaloomulikkus (näiteks sadas vihma korrapäraste üleujutuste asemel), inimesed ja jumalad olid metsikud ning kasvatamatud.⁸

Sellisesse ohtlikku, võõraste ja sellest johtuvalt mittesakraalsetesse sfääri põgenes "Sinuhe jutustuse" protagonist pärast kuninga Amenemhet I surma asjaolude juhuslikku pealtkuulmist. Sinuhe kuulis valitseva 12. dünastia saladusest, mille teadmine oli talle kui pühendamatuks karistatav. Potentsiaalselt võisid talle ohtlikuks saada nii uus vaarao Senusert I kui ka tema konkurendid. Ja õukondlane tegi egiptlase jaoks üsna ebahariliku, lausa eksistentsiaalse otsuse: Egiptuse ühiskonna korrastatusest ja teatud stabiilsusest põgenes ta välismaale, tundmatusse tulevikku.⁹

Põgenemise esimest osa kirjeldab kangelane järgmiselt: "Tegin minekut lõuna poole, kuid ei kavatsenud ilmuda sellesse pealinna, sest arvasin, et algab mäss ja ma ei saanud endale öelda, et ma selle üle elaksin.

Ma ületasin Maati järve Neheti lähedal ja jõudsin Snofru saarele. Ma veetsin päeva põllu ääres, hommikul jätkasin teed" (B5–1). "Tuli õhtusöögiaeg, saabusin Gausse. Ületasin jõe roolita paadis läänetuules ja tulin välja ida pool kivimurde, ülalpool "Punase Mäe Emandat" (B 13–16)."

See pikk tekstilõik väärrib muidugi eraldi tõlgendust. Kõigepealt Maati järvest. Tõenäoliselt tähendab see väljend “Kahe Tõe Järve”. Enamik egiptoloog selle asukohta ei määratle. Arvatavasti asus see kusagil kaasaegse Giza lähedal.¹⁰

Nehet märgib “sükomoori” (B9). See oli jumalannade Nuti ja Hathori püha puu. Ilmselt on tegemist neile pühendatud sükomooripühamuga, mis asus Giza piirkonnas. Egiptlased istutasid sükomoore oma hauakambrite ümbrusse. Gizas aga kõrguvad tänapäevalgi IV dünastia (2575–2465 eKr) valitsejate püramiidid. Võib-olla Neheti (*nh.t*) järel maja kujutav determinatiiv viitab omalt poolt kultushoonele.¹¹

Ka “Snofru saart” (*iw snfrw*) ei saa kahjuks täpselt lokaliseerida. Oletan, et IV dünastia kuulsa kuninga nimi osutab tema hauakompleksile või surnukultuse pühitsemise kohale.¹²

Gau tõlgitsetakse mõnikord nagu Negau (*ngꜥw*). See oli arvatavasti loomade jootmise ning üleviimise koht (viimasele vihjavad härja- ja irrigatsioonikanalit kujutavad sõnamääratlejad).¹³ Suure tõenäosusega asus paikkond Kairost lõunas.¹⁴

“Punase Mäe Emanda” all on arvatavasti peetud silmas jumalanna Hathori templit. Veel sajandivahetusel oli teada vastav kohanimi.

Minu meelest on ülimalt tähenduslik järgmine aspekt. Sinuhe ei maini kordagi püramiide, kuigi tema põgenemistee pidi nendest mööda kulgema. Egiptuse tekstides mainitakse neid suhteliselt harva. Herodotos on teadaolevalt esimene antiikautor, kes püramiide hämmastunult imetleb ja kirjeldab.¹⁵

Edasi teatab Sinuhe oma põgenemise kohta: “Tegin minekut ööajal; kui maa läks valgeks, jõudsin välja Peteni.¹⁶ Kui ma viibisin Kemueri saarel,¹⁷ nõrkesin mind tabanud janu kätte, ma lämbusin, mu kurk põles. Ma ütlesin: “See on surma maik”” (B21–24). See halamine kajastab üldjoontes õigesti Siinai poolsaare looduslikke olusid ning kliimat.

Vahepeatuses Foiniikias pajatab põgenik ülinapilt: “Üks maa andis mind teisele üle.¹⁸ Ma jätsin Kepni¹⁹ ja liikusin tagasi Kedemisse.²⁰ Ma olin seal poolteist aastat” (B28–30).²¹

Oma uuest kodumaast, mis asus vahest Damaskusest edelas, annab Sinuhe niisuguse pildi: “See [oli] kaunis maa, Iaa oli tema

nimi. Temas oli viigi- ja viinamarju, veini oli rohkem kui vett. Seal oli külluses mett, lugematult palju oli igasuguseid vilju ta puudel. Seal oli nii otra kui nisu. Ei olnud lõppu kõikvõimalikel kariloomadel" (B82–85).²²

Seda tekstilõiku võib vaadelda (loomulikult mõningal määral tinglikult) kui esimest detailset looduskirjeldust vanaegiptuse kirjanduses. See on ka ainus oluline näide, kus võõrast Aasia loodust on kirjeldatud lausa liigutavalt.²³ Kuid kokkuvõttes sai teose lugeja (või kaasakuulaja) veel kord kinnitust ammutuntud tõsiasjale — et Egiptuse kombat ja loodustingimused on paremad kui võõrsil (eriti semiidi hõimudel). Nii rõhutab peategelane jutustuse lõpus: "Ma heitsin aastad oma turjalt. Mul aeti habet, mu juukseid kammiti. Raskus anti tagasi kõrbele, riided liivaelanikele. Mind riietati parimasse linasest rüüsse ja võiti suurepärase õliga. Magasin voodis. Ma jätsin liivaluited neile, kes endid sellega hõõruvad" (B291–295).

Hooneid mainitakse enamasti seoses kuningaga, tõsi küll, laskumata kirjeldustes üksikasjadesse. Näiteks teatatakse teksti alguses seoses vaarao Amenemhet I surmaga: "Pealinn vaikis, südamed olid leinas, suured kaksikväravad riivis" (R9–10).

Pögenemise käigus jõudis Sinuhe "Valitseja Müürideni", mis olid püstitatud aasialaste tagasilöömiseks, liivarändajate purustamiseks (B16–18). Palju aastaid hiljem koju tulles peatub ta "Horose Teede" nimelises piirikindluses (B246). Objekte ainult nimetatakse, ei mingeid detaile.

Veidi täielikuma ettekujutuse kunagises kuningaresidentsis It-tauis (kaasaegne Lišt) asunud kuningapaleede ehitusest saab järgmisest lõigust:²⁴ "Kui varahommikul maa läks valgeks, tuldi mind kutsuma. Kümme meest läks [ees] ja kümme meest järgnes, juhtides mind kuningakotta. Puudutasin otsaesisega maapinda sfinkside vahel. Kuningalapsed seisid värvate juures ning võtsid mind vastu. [Mind] vastuvõtusaali²⁵ saatvad õukondlased näitasid mulle teed [kuninga] ruumidesse. Nägin Tema Majesteeti suurel helekuldsel troonil seinakorvas" (B247–254).

Pidagem silmas, et isegi säärane informatsioon oli tolleaegsele egiptlasele küllaldane valdjakojust rahuldava pildi saamiseks.

Sinuhe jutustab edasi: “Tulin vastuvõtusaalist välja ja kunin-galapsed ulatasid mulle käed. Me läksime suurte kaksikväravate poole. Mind majutati ühe kuningapoja juurde; tore [oli] seal tema juures. Jahe kümblustuba oli seal ja horisoni kujutis” (B285–287).²⁶

Teose lõpus kirjeldab protagonist elumaja ja hauakambri ehi-tamist. Mõistagi on peatähelepanu pööratud hauakambri-le, sest see oli otseselt seotud iga egiptlase jaoks tähtsaima sfääriga — teispoelse eksistentsiga: “Mulle ehitati kivipüramiid [teiste] püra-miidide keskele. Püramiidi ehitavate kiviraidurite ülem ise mõõtis maa selle jaoks, kunstnike ülem maalis selles. Töömeeste ülem, kes [töötas] nekropolis, vaatas tema järele [---] Mulle eraldati sur-numaatükk. Põllud olid seal niisugused nagu kõige kõrgema järgu ülilikul” (B302–306).

Kokkuvõtvalt nentigem, et egiptlase ja kosmose vahel ei olnud kindlasti piire, seega puudus ka opositsioon nende vahel. Tõsi küll, see kehtis ainult oma kultuuri ja looduse suhtes. Ja “Sinuhe jutustus” on esimene vanaegiptuse kirjandusteos, kus seda teemat nii mitmekülgsest kajastatakse.

Märkused ja kommentaarid

- ¹ Lähemalt vt G. Франкфорт, Г. А. Франкфорт, Дж. Уилсон, Т. Якобсен, *В преддверии философии*. Москва, 1984, с. 53; П. П. Вайнберг, *Человек в культуре Древнего Ближнего Востока*. Москва, 1986, сс. 53–54.
  - ² Naramsini steelil on kompositsiooni ülesehitusse kaasatud kohalik maastik; kujutatakse sõjakäiku lullubei-nimeliste mägihõimude vastu (täiendavalt vt *Kulturgeschichte des Alten Vorderasien* (Hrsg. H. Klengel). Berlin, 1989, S. 89, ill. 44. Samuti vrd A. Л. Оппенхейм, *Древняя Месопотамия: Портрет погибшей цивилизации*. Москва, 1990, с. 263).
  - ³ Vt K. Sethe, *Urkunden des Alten Reichs*. Bd. II. Leipzig, 1932; E. Edel, "Inschriften des Alten Reichs. Teil V: Die Reiseberichte des *Hrw-hwif* (Herchuf)." — *Ägyptologische Studien*, Berlin, 1955, S. 51–55; W. Wolf, *Das alte Ägypten*. Darmstadt, 1971, S. 189; E. Hornung, "Von zweierlei Grenzen im alten Ägypten." — *Eranos-Jahrbuch*, Bd. 49, 1980, S. 397; M. Lichtheim, *Ancient Egyptian autobiographies, chiefly of the Middle Kingdom*. Göttingen, 1988, pp. 5–21.
  - ⁴ W. Schenkel rõhutab, et esteetilised elemendid mängisid marginaalset rolli egiptlase loodustunnetuses. Need ilmuvad esmakordselt alates Uuest riigist. Looduse tundmine ei läinud eriti kaugele praktilisest rakendusteadmisest, kuigi mõnedes sfäärides olid egiptlaste võimed väga tähelepanuväärsed. Eriti kujutava kunsti detaililembus tõendab keskendunud loodusvaatlust (W. Schenkel, "Natur, Stellung zur". — *Lexikon der Ägyptologie* (Hrsg. W. Helck, W. Westendorf). Bd. 4. Wiesbaden, 1982, S. 359).
- Vene medievist M. Steblin-Kamenski osutab maastikukujutuste ja looduskirjelduste peaaegu täielikule puudumisele islandi saagades. Niisugused ebatüüpilised juhtumid torkavad kohe silma. Varakeskaegsele inimesele oli esteetiline loodustunnetus tundmatu (põhjalkumalt vt M. Стеблин-Каменский, *Мир саги*. Ленинград, 1971, сс. 61–62; А. Гуревич, *Категории средневековой культуры*. Москва, 1972, сс. 49–52).
- J. Assmann iseloomustab egiptlaste loodushoiakut nii: "Kujutatakse seda, mis on tähtis inimeste elatamiseks. Nõnda ei oska keegi hauareljeefide, ka väga looduslähedaste puhul, puudust tunda zoologia-käsiraamatu vaatenurga järele." (J. Assmann, *Ägypten:*

Theologie und Frömmigkeit einer frühen Hochkultur. Stuttgart, 1984, S. 69).

Vt ka H. Schäfer, *Von ägyptischer Kunst.* Wiesbaden, 1963.

- ⁵ Esimese Vaheperioodi (2240–2040 eKr) ajast on täheldatav looduse rudimentaarne järjestus: alamal astmel seisab hingestamata loodus (taimed kaasa arvatud); sellele järgnevad loomad; kõrgeimal tasandil on inimene (jumalatest siiski allpool). Vt W. Schenkel, "Natur, Stellung zur". — *Lexikon der Ägyptologie* (Hrsg. W. Helck, W. Westendorf). Bd. 4. Wiesbaden, 1982, S. 359).

Samuti vrd: "Alles herakleopolislaste ajal ilmuvad loomisõpetused, mis keskmesse asetavad inimese kui loomise eesmärgi. Nende pärast on jumal-looja (Atum või Re-Atum) loonud maailma, nende toiduks loomad, nende kaitseks kuningriigi. Säilinud on need loomise ideed eeskätt õpetuskirjanduses (nt "Õpetuses Merikarele")." (W. Helck, E. Otto, *Kleines Wörterbuch der Aegyptologie.* Wiesbaden, 1970, S. 413.) Lisaks vt J. Assmann, "Schöpfung". — *Lexikon der Ägyptologie.* Bd. 5. Wiesbaden, 1984, S. 681; H. Bonnet, *Reallexikon der ägyptischen Religionsgeschichte.* Berlin—New York, 1971, S. 867; W. Beyerlin (Hrsg.), *Religionsgeschichtliches Textbuch zum Alten Testament.* Göttingen, 1974, S. 31–34, 101–106; H. Ringgren, *Die Religionen des Alten Orients.* Göttingen, 1979, S. 30–34, 50–59, 105–110; K. Koch, *Geschichte der ägyptischen Religion: Von den Pyramiden bis zu den Mysterien der Isis.* Stuttgart, 1993, S. 203–207; M. Eliade (Hrsg.), *Die Schöpfungsmythen.* Zürich, 1964, S. 95–98, 129–130; E. Otto, *Wesen und Wandel der ägyptischen Kultur.* Heidelberg, 1969, S. 84–85.

- ⁶ Muistse Lähis-Ida inimese loodustunnetus piirneb sooviga eraldada oma ruum ümbritsevast maailmast. E. Haver arvab koguni, et põhimõtteliselt, loomuldasa orienteerub iga inimene piiritletule, mitte aga lõputule. Universumi ees tunneb ta end üksikuna ning kaotatuna (E. Ch. Haver, *Der geographische Raum in der Vorstellungswelt des Menschen.* München, 1975, S. 64). Säärane hoiak prevaleeris eriti Vanades Idamaades, sest juba maailma tekkimise protsess ise tähendas eristamatu (kaose) jaotust ja loomulike piiride märkimist. — Teema kohta vt И. П. Валнберг, *Человек в культуре...*, сс. 60–61; *Антология мировой философии*, т. 1. Москва, 1969, с. 265; М. Д. Ахундов, *Концепции пространства и времени: истоки, эволюция, перспективы.* Москва, 1982, сс. 48–50; Е. М. Мелетинский, *Поэтика мифа.* Москва, 1976; В. Hellwig, *Raum und Zeit im homerischen Epos.* Hildesheim, 1964; А. Лосев,

- "Хаос". — *Философская энциклопедия*, т. 5. Москва, 1970, с. 430.
- ⁷ Vt H. Müller, *Die formale Entwicklung der Titulatur der ägyptischen Könige*. Glückstadt—Hamburg, 1938, S. 29–30; H. Schmid, *Wesen und Geschichte der Weisheit*. Berlin, 1966, S. 17–27; G. Lanczkowski, "Numinose Ordnungsbegriffe und ethische Normen." — *Begegnung und Wandel der Religionen*. Düsseldorf—Köln, 1971, S. 148–154; S. Morenz, *Gott und Mensch im alten Ägypten*. Leipzig, 1984, S. 157–177; R. Anthes, *Die Maat des Echnaton von Amarna*. Baltimore, 1952; A. Moret, "La doctrine de Maat." — *Revue d'égyptologie*, t. 4, 1940, p. 1–14; E. Hornung, "Maat — Gerechtigkeit für alle?" — *Eranos-Jahrbuch*, Bd. 56, 1987, S. 386–387, 400; J. Assmann, *Maat-Gerechtigkeit und Unsterblichkeit im Alten Ägypten*. München, 1990; J. Leclant, "Espace et temps, ordre et chaos dans l'Égypte pharaonique." — *Revue de synthèse*, t. XC, 1969, p. 217–239; O. Keel, *Die Weisheit spielt vor Gott*. Göttingen, 1974, S. 31–68.
- ⁸ Lähemalt vt *Lexikon der Ägyptologie* (Hrsg. W. Helck, W. Westendorf). Bd. 2. Wiesbaden, 1977, S. 311–312; W. Helck, "Die Ägypter und die Fremden." — *Saeculum*, Bd. 15, 1964, S. 103–114; A. Loprieno, *Topos und Mimesis: Zum Ausländer in der ägyptischen Literatur*. Wiesbaden, 1988; J. Vercoutter, *Les égyptiens et Neuf Arcs*. Paris, 1991; D. Valbelle, *Les neuf arcs: L'égyptien et les étrangers de la préhistoire à la conquête d'Alexandre*. Paris, 1990.
- ⁹ "Sinuhe jutustuse" kohta vt *Hieratische Papyrus aus den königlichen Museen zu Berlin*. Bd. 5: *Literarische Texte des Mittleren Reiches*. Herausgegeben von A. Erman. II: *Die Erzählungen des Sinuhe und die Hirtengeschichte*. Bearb. von A. Gardiner. Leipzig, 1909; A. Blackman, *Middle-Egyptian stories*. Vol. II. Bruxelles, 1932; H. Grapow, *Der stilistische Bau der Geschichte des Sinuhe*. Berlin, 1952; R. Bullock, *The story of Sinuhe*. London, 1978; R. Koch, *Die Erzählung des Sinuhe*. Brüssel, 1990; J. Barns, *The Ashmolean ostrakon of Sinuhe*. London, 1952; K. Sethe, *Aegyptische Lesestücke zum Gebrauch im akademischen Unterricht: Texte des Mittleren Reiches*. Leipzig, 1924, S. 17–31.
- ¹⁰ Tekstis on Maati järel veekogu kujutav determinatiiv. Teema kohta vt W. Simpson, *The literature of ancient Egypt*. New Haven—London, 1976, p. 59; E. Hornung, *Meisterwerke altägyptischer Dichtung*. Zürich—München, 1978, S. 59; E. Edel, "Die Geschichte des Sinuhe." — *Textbuch zur Geschichte Israels* (Hrsg. K. Gallig). Tübingen, 1968, S. 2; R. Bullock, *The story...*, p. 11;

- E. Blumenthal, *Altägyptische Reiseerzählungen*. Leipzig, 1982, S. 6; Б. А. Тураев, *Рассказ египтянина Синухета и образцы документальных автобиографий*. Москва, 1915, с. 14; Н. Grarow, *Der stilistische Bau...*, S. 16; А. Ерман, *Die Literatur der Ägypter*. Leipzig, 1978, S. 42; И. Лившиц, *Сказки и повести Древнего Египта*. Ленинград, 1979, с. 180; И. Кацнельсон, "Повесть Синухета". — *Хрестоматия по истории Древнего Востока*. Москва, 1963, с. 45; G. Roeder, *Altägyptische Erzählungen und Märchen*. Jena, 1927, S. 25; H. Gressmann, *Altorientalische Texte zum Alten Testament*. Berlin, 1926, S. 56; A. Gardiner, *Notes on the Story of Sinuhe*. Paris, 1916, p. 165; G. Lefebvre, *Romans et contes égyptiens de l'époque pharaonique*, Paris, 1948, p. 7; H. Goedicke, "The route of Sinuhe's flight". — *Journal of Egyptian archaeology*, vol. 43, 1957, p. 85.
- ¹¹ Neheti (*nh.t*) kohta vt E. Blumenthal, *Altägyptische...*, S. 42; H. Goedicke, "The route...", p. 81; И. Лившиц, *Сказки...*, с. 180; W. Simpson, *The literature...*, p. 59.
- ¹² E. Blumenthal oletab, et "Snofru saar" (*iw snfrw*) võis tähistada Dahsuri, 4. dünastia esimese valitseja matusekohta (E. Blumenthal, *Altägyptische...*, S. 42). Ma ei välista niisugust tõlgendamisvõimalust. E. Edeli hüpotees on samuti huvitav: "Väljend "Insel" tähistab siin viljeldavat maad või ka asustatud liivaküngast, mida jõgi üle ei ujuta" (vt K. Galling, *Textbuch...*, S. 2).
- ¹³ Vrd G. Maspero, *Mémoires de Sinouhit*. Le Caire, 1908, p. XXXIX.
- ¹⁴ G. Lefebvre, *Romans...*, p. 7; E. Blumenthal, *Altägyptische...*, S. 42.
- ¹⁵ Vt W. Spiegelberg, *Die Glaubwürdigkeit von Herodots Bericht über Ägypten im Lichte der ägyptischen Denkmäler*. Heidelberg, 1926; A. Wiedemann, *Herodots zweites Buch mit sachlichen Erläuterungen*. Leipzig, 1890; W. Kaiser, "Zu den Quellen der ägyptischen Geschichte Herodots". — *Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde*, Bd. 94, 1967, S. 93–116; M. Kaiser, *Herodots Begegnung mit Ägypten*. Berlin, 1968; A. Lloyd, *Herodotus, Book II: Introduction*. Leiden, 1975; J. Kerchensteiner, *Platon und der Orient*. Stuttgart, 1975, S. 17–41; E. Lüddeckens, "Herodot und Ägypten". — *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, Bd. 104, 1954, S. 330–346; J. Vogt, *Herodot in Ägypten*. Stuttgart, 1929, S. 20; T. W. Africa, "Herodotus and Diodorus on Egypt." — *Journal of Near Eastern Studies*, vol. XXII, 1963, pp. 254–258; O. K. Armayor, "Did Herodotus ever go to Egypt?" — *Journal of the American Research Center in Egypt*, vol. 15, pp. 59–73.

- Ei ole sugugi välistatud, et juba Hekataios Mileetosest (elas 6. saj. eKr) kompileeris Egiptuse ja tema muististe kirjelduse, mis kahjuks ei ole meieni jõudnud. Vrd O. Murray, *Das frühe Griechenland*. München, 1995, S. 34–37.
- ¹⁶ Selle kohakese täpsed koordinaadid on teadmata. G. Lefebvre'i arvates asus Peten tänapäeva Wadi Tumilati piirkonnas (G. Lefebvre, *Romans...*, p. 8). Sõnamääratleja osutab ühele vöörle (mägis)maale. Tõenäoliselt oli Peten (*ptn*) väljaspool otsest Egiptuse sõjalist kontrolli (lisaks vt E. Blumenthal, *Altägyptische...*, S. 42; E. Bresciani, *Letteratura e poesia dell'antico Egitto*. Torino, 1969, P. 160).
- ¹⁷ Sõna-sõnalt "Suure Musta Saar" (*iw n km wr*), mis asus arvatavasti Suessi maakitsusel. Võib-olla on siin tegemist tänapäeva Mõrujärvedega, iseäranis Timsahi järvega (vt E. Bresciani, *Letteratura...*, P. 160; G. Lefebvre, *Romans...*, p. 8; R. Parant, *L'affaire Sinouhé*. Aurillac, 1982, p. 10; vrd samuti M. Lichtheim, *Ancient Egyptian literature: A book of reading*. Los Angeles, 1973, p. 233). A. Gardiner on oletanud, et siin ei ole juttu saarest ega poolsaarest, vaid hoopis vanast mahajäetud piiripostist. (A. Gardiner, *Notes...*, p. 166). H. Kees iseloomustab seda piirkonda nii: "Lõunasuunas pakkus end kasutamiseks Timsah' järve äärest Ismailiast hõreda asustusega Wadi Tumilat kui soodus tee. Muidugi oli Timsah' järve ümbrus maakitsuse keskel idast ligipääsetav jällegi ainult raskeid kõrberadu kasutades või Palestiina Negebi kõrbe kaudu tulles, ja vähesed allikakohad kergesti märgatavad. Missugune Keskmise riigi alguses sinne ümbrus oli, saame teada Sinuhe põgenemise loost." (H. Kees, *Das Alte Ägypten: Eine kleine Landeskunde*. Berlin, 1977, S. 63). Kohanimi "Suur Must" (*km wr*) esineb juba Vana riigi aegsetes püramiiditekstides. Algselt tähistas ta veekogu, hiljem laienes ka järve ääres olevale kindlusele (muuseas, nime järel oli kindlust kujutav determinatiiv, mis jutustuses puudub). Vt A. Erman, H. Grapow, *Wörterbuch der ägyptischen Sprache*. Bd. V. Berlin, 1970, S. 126; K. Zibelius, "Zu Form und Inhalt der Ortsnamen des Alten Reiches." — *Festschrift Elmar Edel*. Bamberg, 1979, S. 463. Kaunis huvitav on märkida, et "Mõrujärvede" nimi esineb veel sargatekstides (vt R. O. Faulkner, *The ancient Egyptian coffin texts*. Vol. III. Warminster, 1978, p. 19).
- ¹⁸ Reaalselt väljendus see Sinuhe rändamises ühe hõimu juurest teise juurde. Teose autor on väga napisõnaline nende maade ja juhtumiste kirjeldamisel, mida ta ei pea kangelase elukäigu kujutamise seisukohalt oluliseks (vrd A. Erman, *Die Literatur...*, S. 43).

B. Turajev seletab lauset Keskmise riigi ajajärgule iseloomuliku valitud stiiliga. (Б. Тураев, Рассказ..., с. 17). Asi ei ole siiski ainult stiilis: teose eesmärkidest tulenevalt ei olnud kujuteldav aeg ja ruum võrdväärse kvaliteediga.

A. Alt toob ära ühe sarnase tsitaadi pärsia ajast, milles ülemarst ja jumalanna Neiti preester kirjeldab oma teenistussõitu järgmiste sõnadega: "Aasialased saatsid mind edasi maalt maale, kuni juhtisid mu Egiptusesse." (A. Alt, "Zwei Vermutungen zur Geschichte des Sinuhe." — *Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde*, Bd. 58, 1923, S. 49). Vrd E. Otto tõlget: "Die Fremdländer trugen mich von Land zu Land und liessen mich wohlbehalten nach Ägypten kommen auf Befehl des Herrn der beiden Länder." (E. Otto, *Die biographischen Inschriften der ägyptischen Spätzeit: Ihre geistesgeschichtliche und literarische Bedeutung*. Leiden, 1954, S. 172). Võib-olla on tegemist omapärase erinevaid aegu läbiva kirjandusliku reministsentsiga, kus "Sinuhe jutustuse" fraseoloogia on eeskujuks hilisemale autorile.

- 19 Kuulus kaubalinn Byblos (egiptuse keeles *kpnj*), kus II aastatuhandel eKr elasid peaaesjalikult kaananlased. (Lähemalt Foiniikia ajaloo kohta vt K.-H. Bernhardt, *Der alte Libanon*. Leipzig, 1976).
- 20 *Kedem* (*kdmj*) on semiidi päritoluga sõna. Laiemas mõistes tähistasid egiptlased selle sõnaga Aasiat, s.t Egiptusest ida poole jäävat ala (H. Grapow, *Der stilistische Bau...*, S. 22). Võib-olla on siin silmas peetud maad, mis esineb ka Vanas Testamendis selle nime all (1 Mo 29,1). Teema kohta vt A. Jirku, *Die altägyptischen Listen palästinischer und syrischer Ortsnamen*. Leipzig, 1937, S. 24; K. Galling, *Textbuch...*, S. 3; W. Helck, *Die Beziehungen Ägyptens und Vorderasien zur Ägais bis ins 7. Jahrhundert v. Chr.* Darmstadt, 1979, S. 160.
- 21 Egiptlaste aeg ei olnud võrdväärne. Eriti selgelt ilmneb see kuningaraidkirjades, näiteks Thutmosis III ja Amenhotep II võiduteadetes. "Tõeline aeg" peab olema täidetud tegude ja sündmustega. — Teema kohta vt И. С. Ключков, *Духовная культура Вавилонии: человек, судьба, время*. Москва, 1983, cc. 13–21, 29; И. П. Вайнберг, *Человек в культуре...*, cc. 59–60; М. Гийо, *Происхождение идеи времени*. Санкт-Петербург, 1899.
- 22 Iaa kirjeldus sarnaneb mõnevõrra Vana Testamendi tõotatud maaga (5 Mo 8,8). Ta ei ole eesmärgivaba, vaid vihjab Sinuhe headele elamistingimustele.
- 23 Huvitav on ka H. Pitschi arvamus: "Üldist mõistet maastiku tähenduses egiptlastel ei olnud. Osutati, kirjeldati ja kujutati maas-

tikuvorme (viljapõlde, aedu, vesistuid, kõrbeid jne), kuid mitte meeleoluliste motiividena, vaid sündmuste taustana ja intensiivistajana [---] Maastikukirjeldused luules (jutustustes, muinasjuttudes, hümnides, lauludes, õpetustes) on lühikesed, ebamäärased ja üldised. Üht sõiduteed ("Talupojaloo") on kirjeldatud ainult lõppsihi pärast. Pikemad passused teateis (kirjades) tulenevad eesmärgist, nt ühe Süürias viibiva, koduigatsusevalus ametniku kaebuses. Aasiat iseloomustatakse tendentslikult negatiivse maastikukujutusega ka "Õpetuses Merikarele". Maastikupilte kasutati võrdluseks. Eesmärgivaba maastikukirjeldus ilmub alles hiljem (Wenamunil ja ühes kirjas); vt H. Pitsch "Landschaft". — *Lexikon der Ägyptologie* (Hrsg. W. Helck, W. Westendorf). Bd. 3, 1980, S. 923; S. Karig, *Die Landschaftsdarstellungen in den Privatgräbern des Alten Reiches* (Diss.). Göttingen, 1962.

- ²⁴ D. Arnold konstateerib, et Keskmise riigi aegsed kuningapaleede varemed ei ole veel küllaldaselt läbi uuritud: Amenemhet I ja Senusert I ehitised Tell el-Quirkafas ning Esbet Rušdi lähedal, samuti Amenemhet III residents Bubastises. Lisaks vt D. Arnold, "Palast". — *Lexikon der Ägyptologie* (Hrsg. W. Helck, W. Westendorf). Bd. 3. Wiesbaden, 1980, S. 645.
- ²⁵ Väärtuslik on ka R. Stadelmanni märkus: "[---] audientsisaali nimetatakse *w3hj*, sõna-sõnalt 'üleujutusesaal', vastavalt taimsammastele, mis kannavad lage. *Sinuhe* 251 järgi oli Keskmise riigi palee audientsisaalil lai nišikujuline portaal (*wmt*), ees kuningasfinksid." (R. Stadelmann, "Audienzhalle." — *Lexikon der Ägyptologie* (Hrsg. E. Otto, W. Helck). Bd. 1. Wiesbaden, 1975, S. 554). Täiendavalt vrd L. Borchhardt, *Ägyptische Pflanzensäule*. Berlin, 1897.
- ²⁶ Tõenäoliselt on peetud silmas seinamaalinguid.

SERGEI STADNIKOV (sünd. 1956) lõpetas Tartu ülikooli ajalooteaduskonna 1982. aastal. Praegu ajaloolektor Tallinna Kunstiülikoolis ja Humanitaarinstituudis. *Akadeemias* avaldanud artikli "Jumalkuningas ja välissfäär: Vana riigi aegsete vaaraode universalistlikud väljendid ja pöördumised püramiidetekstides" (1996, nr 6, lk 1274–1296).

ARUTLUS MÜÜDIST

Tagasivaatavalt Uku Masinguni

Heino Eelsalu

Järgnev arutus on oluliselt ajendatud mõttevahetusest folklorist Udo Kolgiga. Tema arvates on meie müütilised rahvalaulud sisuliselt uuritavad üksnes interdistsiplinaarselt, sest ta möönab neis astraalse ainese leidumise võimalust. Ka on ta osutanud, et seejuures pole vajadust alustada lausa tühjalt kohalt, kui pöörduda Uku Masingu poolsajanditaguse pioneerliku kirjutise poole “Risitud mets”, mis sisaldab niisuguse lähenemisviisi algeid.

1. Müüdi entsüklopeedilisest määratlusest. Arutus müüdist peab paratamatult algama müüdi mõiste määratlemisega. *Eesti Entsüklopeedia* 6. köite (1992) järgi on müüt “pärimuslik mõtlemise vorm ja maailmanägemise viis. Müüdid esinevad kultuuris lugudena (*narratiiv), mis erinevad muudest rahvaluulevormidest pms selle poolest, et neis käsitletakse maailmapildi olulisimaid osi — maailma, inimese, ühiskonna ja kultuuri tekkimist ning ehitust (*maailmapuu) [---] Müüti usutakse, seda ei tõestata.”

Niisiis alustab entsüklopeedia müüdi määratlemist teatamisega, et müüt on midagi pärimuslikku, s.t midagi mingi kindla kultuuri mõtteviisi juurde kuuluvat selle kultuuri ajalises jätkuvuses. Määratluse esimene lause üritab defineerida müüdi loomise toimingut, pidades selleks maailmanägemist, s.t ümbruse tunnetamise protsessi väljendatuna vastavale kultuurile omastes mõtlemise kategooriates. Folkloristika osaks on uurida eeskätt juba kirjasõnas jäädvustatud müüti kui teatud kindlal viisil mõtestatud maailmanägemise protokoll.

Müüdi kuuluvus rahvaluule vormide hulka ilmneb tsiteeritud määratluse teise lause teisest poolest ja on selles sõnastatud definitsioonile üldiselt mitteomasel implitsiitsel viisil (fraasina “mis erinevad...”). Sellele eelnev fraas “müüdid esinevad kultuuris lugudena [---], neis käsitletakse [seda ja seda]” defineerib müüdi ainevalla ja ta koha kultuuriloos. Viimase puhul peetakse siiski

vajalikuks otsida abi ka märksõnalt “narratiiv”, mis määratletakse omakorda kui “sündmuste esitus [---] teksti kujul müüdina, ilukirjandusteosena, ajalooramatuna” (EE, 1992, 6. kd).¹

Nagu näeme, ei kasuta narratiivi seletus mitte sõna “lugu”, vaid asjakohasemat terminit “tekst”. Narratiivi määratlusest võib tuletada järelduse, et müüt on niisugune eriliik tekste sündmuste kirjeldamiseks, milles on midagi väga erinevat nii ilukirjandusteose kui ajalooramatu tekstist. See definitsioon jätab müüdi määratluse ilmselt poolikuks, kuid viib siiski sammu võrra lähemale müütide spetsiifika avamisele.

Niisiis võiks ehk müüdi kompaktne ja liiasusevaba (s.t lakooniline) määratlus alata näiteks järgmiselt:

MÜÜT ON MAAILMANÄGEMIST MÕTESTAV RAHVALLUULE TEKST...

Edasi paneme tähele märksõna “müüt” seletuse viimast, mõistukõnelist lauset: “Müüti usutakse, seda ei tõestata”. Järelikult peab entsüklopeedia implitsiitselt müüdile iseloomulikuks mingi väite olemasolu tema tekstis (kuigi loogilise tõestamisega müüdis ei tegelda). Seega võime pikendada müüdi määratlust järgmiselt:

...MIS TEATAB VÕI VÄIDAB MIDAGI...

Kuna märksõna “müüt” seletuses öeldakse, et see — erinevalt muust rahvapärимusest — “käsitleb maailmapildi olulisemaid osi”, tuleb müüdi määratlusse lisada veel järgmine tingimus:

...OLULIST MAAILMAPILDI KOHTA...

Seda sõnastust tasuks võrrelda müüdi lakoonilise määratlusega *Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu* III köite 4. vihikus (1994), kus öeldakse, et “müüt [on] pärimuslik kujutelm maailma ja ühiskonna nähtuste tekkimisest ning seda põhjustanud üleloomulikest olenditest”.

Seletussõnaraamat kasutab niisiis mõistet “pärimuslik kujutelm”. Kujutelm iseenesest ei tarvitse piirduda tekstiga — põlvest põlve sõnades edastatavate “lugudega”, vaid võib avalduda

---

¹Narratiivi mõistet oleme üritanud laiendada reaalteadustele (vt Eel-salu 1980 ja 1985a). Tõepoolest, need reaalteadused, mis erinevalt niihästi “puhtast” matemaatikast kui ka tõenäosus- ja informatsiooniteooriast ei suuda end üles ehitada aksiomaatilisel, peavad alustama mingist jutustusest selle kohta, kuidas nad oma objekte ette kujutavad ja milliseid omadusi neile omistavad. Vastavalt seesugusele jutustusele — mida võib kutsuda teadusala narratiiviks — valivad nad oma aparadi.

ka sõnu toetavates kujundites ja esemetes. Tähtsam on siiski seletussõnaraamatu nõue, et müüdis esinegu üleloomulikud olendid. Seda silmas pidades võime maailmapildi kujundamises osalevate müütide puhul lisada senisele määratlusele fraasi:

...KUSJUURES MÜÜTIDES SELETATAKSE MAAILMA ILMINGUID ISIKUSTATULT.

Viimane oleks piisavalt üldine juhul, kui (kõrgkultuuride loogika eelne) algeline põhjuslikkuse käsitlus (müütiline mõtteviis) seletanuks maailmas toimuvat üksnes inimese lihasjõu toimega. Tegelikult võib leida veenval hulgal näiteid (kasvõi *Kalevipoja* koostamisel kasutatud müütilistest lauludest ja lugudest), kus ilmingute tekitajana esineb lihasjõu kõrval ka hobu- ja tuulejõud.

Entsüklopeedia ei võta müüdiainese isikustatuse või üleloomulikkuse asjus seisukohta, millega on ta võib-olla kaotanud silmist olulise osise müüdi spetsiifika iseloomustusest.

2. Maailmapildi mõistmisest ja müütide universaalidest. Tees, et müüt väidab midagi maailmapildi kohta, tekitab küsimuse, mida pidada maailmapilti kuuluvaks või mida maailmapilt üldse tähendab. Eelneva arutlusega kooskõlas võime öelda, et maailmapildis märkame pärimusliku maailmanägemise mingit püsivat tulemust.

Maailmanägemist tuleks mõista sõna-sõnalt kui tegelikkuse nägemise akte, s.t meelelise kaemusena. Vajadus eristada maailmapilti maailmanägemisest tekib siis, kui tõuseb küsimus, kas piltidele vahetust tegelikkusest on vahest midagi juurde filosoferitud. Maailma ilmingute personifitseerimine müütides, s.t looduse hingestamine lähtudes analoogiast inimolendiga, on loogiline ekstrapolatsioon. Kus lõpeb algeline ekstrapolatsioon ja algab abstraktne filosoofia, on omaette probleem. Kaemuslikus maailmapildis määravad dünaamilise komponendi sellised vahetult tunnetatavad jõud nagu olendite lihasjõud või tuule tõukejõud.

Kui entsüklopeedia eristab müütilise maailmapildi käsitluses maailma, inimese, ühiskonna ja kultuuri tekkimist ning ehitust, siis ei saa vähemalt maailma tekkimise osas olla tegemist tegelikkuse vahetu kaemisega. Teisalt lähtub seletussõnaraamat oma müüdimääratluses hoopis kitsamast sõnastusest, väites, et müüt tegeleb ainult mingi n ä h t u s e tekke seletamisega. Seletussõnaraamat tõstab seoses müütidega maailma nähtuste seast eriliselt esile ühiskonna omad, kuigi ka ühiskonna toimingud on nii või teisiti loodusega seotud.

Kultuuriloo seisukohalt on primaarsed need müüdid, mis on oletatavasti pärit kõrgkultuurile eelnenud aegadest, s.t kaemusliku maailmanägemisega piirdunud "primitiivsetest" ühiskondadest. Oma müütilise rahvaluulepärandi võime ilmselt lugeda niisuguseks (vt allpool nn staatilise maailmapildi kohta öeldut).

Vältimaks arutluse ainevalla muutumist liig laialivalguvaks, ongi otstarbekas keskenduda kaemuslikule maailmapildile. Arutus müüdist lihtsustuks veelgi, kui oleks võimalik keskenduda müütide võimalikult invariantsetele elementidele — eeldusel, et niisuguseid leidub. Teiste sõnadega: on oluline teada, kas müütides — või pigemini mütoloogemides kui nende ainese primaarsetes kontsentraatides — esineb nn u n i v e r s a a l e . Müütide universaalide all tuleks mõelda eelkõige mütoloogemi tüpifitseerivaid võtmesõnu. Entsüklopeediline müüdi määratlus tõstab nende hulgast eriti esile nn maailmapuud.

Universaalil pidi olema mingi selline omadus, mis tagas ta kestmise primitiivses kultuuris ja tihti ka edasiarendamise mõnes kõrgkultuuris. Maist loodust kirjeldanud müütidel on olnud suhteliselt vähe lootust püsida üle aegade müüdi kandjate migratsioonide ja looduse enese muutlikkuse tingimustes, kus nii nende püsimise võimalused kui ka nende säilitamise vajadused olid napid. Tõsi, säärased atmosfääri nähtused nagu äike, tuulispask või Maa õhkkonda eksinud meteoor (lendtähe sähvatuse) esinevad peaaegu kõikjal, kuid need nähtused on sporaadilised ega ole oletatavasti saanud oma kirjeldustes elukorraldusse tuua midagi oluliselt korrastavat — erinevalt taeva loomade nähtustest, mis enamikus toetavad oma äärmise regulaarsusega kalendrirütme.²

3. Maailmapuust ja astralistikast. Entsüklopeedia leiab müütidele olevat iseloomuliku neis nn maailmapuu esiletuleku, kuigi erilisest puust siiski teatavasti kaugeltki mitte kõikides müütides ei räägita. Maailmapuu määratlus sõnastatakse järgnevalt:

---

²See arutus pole siiski piisavalt üldine. Ühelt poolt leidub ka atmosfääri ilmingute seas rangelt perioodilisi nähtusi, näiteks tähesajud (millest vähemalt üks, igal aastal augusti keskel Maa atmosfääris toimuv öine tulevärk, on võimaldanud kalendrikorralduses kinnistada vastava tähtpäeva — lauritsapäeva, mida teatavasti iseloomustab rikkalik tulekultuslik uskumustik). Teiselt poolt on komeedid taeva loomade nähtuste hulgas juhuslikud ilmingud. Kuna nad on aga igal pool kaua jälgitavad, siis tõenäoliselt on just nende ilmumistele taandatav suur osa müütide fantastikast.

“Maailmapuu [on] pärimuslikku mütoloogilist maailmakäsitlust ja kosmogooniast kujundlikult üldistav sümbol. [...] Ka inime-
ne kui *mikrokosmos ja makrokosmose analoog on samastatav
maailmapuuga”.³

Arutluse mõistliku kitsendamise huvides võime Maailmapuu
määratluses inimese kui oletatava “kosmose analoogi” kohta käi-
va uduse väite kõrvale jätta ja piirduda küsimusega, mida mõista
primaarse, makrokosmilise Maailmapuu all. Jätame kõrvale ka
küsimuse Maailmapuu samastatavusest Ilmasambaga.

Kas tõesti on Maailmapuu midagi abstraktset ja muinasaja
mõtteviisi (nn müütiline mõtlemine) seega midagi filosoofilist?
Maailmapuu kui termin on küll üldistus, kuid selle üldistuse
on teinud pigem tänapäeva folkloristid. Müütides enestes esi-
neb puu harilikult konkreetse taimeliigina (nt tamm, kiikajon või
liian) vastavalt müüdi geograafilisele levialale. Rääkimata hi-
lisematest uurijatest, märkasid mõned folkloristid (A. Jeremias,
U. Holmberg-Harva) Maailmapuu esinemise kontekstist juba am-
mu, et oma konkreetsetes avaldusvormides esindab see Linnutee
ilminguid.

Kui katsume tihendada Maailmapuu entsüklopeedilist defi-
nitsiooni, võime sealt võtta edasise arutluse lähtekohaks teesi:
entsüklopeedia järgi on Maailmapuu müütides esinevat maailma-
käsitlust (“mõtestatud maailmanägemist”) ja kosmogooniast üld-
distav kujund. Siiski ka selliselt lihtsustatud määratluses jääb
asja olu veel vägagi segaseks. Torkab silma, et müütide loojatele
on kategooriliselt omistatud üldistustahet ja -võimet ning et seda
loetakse mingil moel välja müütidest enestest. Missugusel mää-
ral väljuvad kõrgkultuuri-eelsed müüdid tegelikult nähtava taeva-
laotuse kirjeldamisest ning laskuvad kosmogooniasse kui selle
ekstrapolatsiooni? — Vähemalt eesti rahvaluulele ei ole kosmo-
goonia harrastamine omane, nagu on selgitanud juba O. Loorits
selle najal, mida ta nimetas meie rahvaluule staatiliseks maailma-
pildiks.⁴

Kui aktsepteerime käsitluse Maailmapuust kui astraalsete mü-
tologemide peamisest (kuid ilmselt mitte ainsast) universaalist,

³Kahe silma vahele on jäetud see, et tegelikult on entsüklopeedia sa-
mas köites märksõnaks “mikrokosmos ja makrokosmos”, s.t mõlemaid
määratletakse koos, mitte kumbagi eraldi.

⁴O. Looritsa staatilise maailmapildi kontseptsiooni oleme juba va-
rem püüdnud avada ja väärtustada (Eelsalu 1993b).

mööname *eo ipso*, et astraalne aines on müüdirepertuaaris valdav. Astralistika all tuleks seejuures mõista nii astraalmüütide kui ka muu oletatava astraalse traditsiooni (näiteks petroglüüfide sümboolika) käsitlemist ja nende sisu avamist.

4. Müütide sõnumi taastamisest. Kõrgkultuuri-eelsete müütiliste laulude algsisu (mütologeemi mõte) on tõlgendatav sõnumina ja müüdi teksti käsitlemise eesmärk on saada teada midagi sellest sõnumist. Sõnumi rekonstruktsioon ("müüdi demütologiseerimine") võiks lähtuda eelkõige järgmistest postulaatidest:

1. sõnumi olemasolu eeldus (müüdi informatiivsus)
2. sõnumi suunatus selle koostaja kaasajale (aktuaalsus)
3. sõnumi algne vastavus vahetule tegelikkusele (kosmagoonia või kosmoloogia primaarsuse välistamine)
4. sõnumi ajalise püsivuse põhjendatavus (invariantse universaali sisalduvus).

Sedavõrd, kui on tekst käsitletav sõnumi kandjana, allub tema käsitlus informatsiooniõpetuse põhimõistetele. Võime kõnelda tekstis sisalduvast teabest (informatsioonist) ja mürast, teksti kodeerimisest ja dekodeerimisest ning selle liiasusest (redundantsist). Müra mõistesse mahub ainult sõnumi elementide kaootiline (statistiliselt kirjeldatav) hajutamine. Müra kõrval töötab teabele vastu mitmesugune desinformatsioon müütide kontaminatsioonini välja. Teabe ja müra vahekorra peensuste üle arutlemine pole müütide sisu avamiseks ilmselt oluline. Meie müütilistele sõnumitele on omane rikkalik liiasus rahvalaulu paralleelvärsside näol, mis on kasulik tõlgendamise määramatuse astet vähendava vahendina. Näiteks setu värsside "meie vasitse vasika // hõbe'etse õhvakese" puhul saab alles paralleelvärsi arvesse võtmisel õigus-tatuks oletus, et tõenäoliselt nähti mingit helkivat objekti, mitte tegelikku looma.

Müüdi tekst võib osutada meie ajastu suhtes rohkem või vähem kodeerituks. Esimese põhjuse selleks annab terminoloogia arhailisus. Tuleb eristada meie jaoks kodeerimata, s.t teksti sõnasõnalt arusaadavaid elemente (näiteks setu müütilistes lauludes "enne vara valget", "päivä", "kuu", "tähti") kodeerituks osutunud elementidest ("neiu", "pada", "kike", "magatamine", "tapmi-

ne").⁵ Kodeeritus võib esile tulla ka universaalide tasandil (näiteks Linnutee puhul terminitega "maailmapuu", "ilmasammas", "tulesammas", aga ka "sild" või "tee"). Müüdi arhailiste terminite dekodeerimist tuleb mõista järkjärgulise tegevusena kultuuriloolise teabe, eelkõige eelnevalt lahtimõtestatud universaalide taustal. Astraalmüütide üldtausta moodustab Vahemeremaade ja Idamaade kultuuriloo vastav pärand ning lähitausta eeskätt balti või soomeugri folklooris kodeerimata kujul esinev või varem usaldusväärset dekodeeritud astralistika.⁶ Dekodeerimistulemuste usaldatavuse astme määrab ühelt poolt saavutatud kooskõla taustaga (väline kooskõla) ja teisalt müütide erinevate teisendite tõlgitustulemuste vastastikune sobivus (sisemine kooskõla). Oluline on tausta ajadimensiooni arvestamine, vähemalt astraalmüütide puhul. Kuna viimaste sisus kätkeb nende koostamise ajastu tavapilt nähtuna koostamise geograafilisel laiusel, siis võib (astraal)müüdis peituda teavet nii koostamise geograafilise vöö kui ka koostamise aja või vähemalt ajastu kohta.

Müütide puhul on kodeerimine olnud jätkuv protsess. Arhailiste terminite suvaline uuendamine on saanud võimalikuks hilisemal ajajärgul, kui sõnumist arusaamine hakkas tuhmuma, mis omakorda pidi olema tingitud sõnumi aktuaalsuse, s.t tema väidete kehtivuse minetamisest. Need muutused ilmnevad eelkõige teisendite omavahelisel võrdlemisel. Meie müüdivarumus on kodeerimine esindatud silmatorkavalt eelkõige kahel tasandil: 1) personifikatsiooni taandamine katoliku või (setu osas) õigeusu pühakute tasemele ("Maarja", "Peeteri ja Paavali", "Jesu") ja 2) topoloogiliste universaalide asendamine koduümbruse kohanimedega. Nõnda muudetud tekste on Uku Masing nimeetanud "notoorselt hilisteks teisenditeks" (vt allpool). Pühakute esiletulek osutab sellele, et juba meie esivanemate ristiusustamise algsajandeil pidi müütide enamik olema minetanud aktuaalsuse. Vähem silmatorkavalt ilmneb muutuste kolmas (eelmistest vististi veelgi hilisem) liik, mis seisneb mõne isikustatud tegelase asendamises jutustaja "minaga" (s.t kodeerimises).

5. Uku Masingu müüdikäsitlusest. Kui Jakob Hurt avaldas meie sajandi algul *Setukeste laulud*, pani ta nende mahukale esimesele

⁵"Tapmine" tõusu ja loojangu opositsiooni terminina on tegelikult universaal, mis läbib kogu klassikalist antiikmütoloogiat.

⁶Balti tausta kasutamisele saab rajada mitme setu müütilise laulu tõlgitsemist (vt Eelsalu 1996).

kõitele pealkirjaks *Müütilised laulud*. Selles polnud tollal midagi erilist, sest oli ju 19. sajandi teisel poolel folkloristikas tooni andnud (germaani) mütoloogiline suund, mis lähtus eeldusest, et põlisfolkloori teke on ajendatud loodusnähtustest. Olukord oli täielikult muutunud 1934. aastaks. Siis pidi Uku Masing oma traktaati “Ristitud mets” alustama tõdemusega, et “levinud on arvamus, et eestlasil tõepoolest kunagi pole olnud ainust müütilist laulu...” (Masing 1993). Sellise hoiaku põhjus on tagasivaates ka aimatav. Nimelt oli mütoloogilise suuna asemel saanud vahepeal valdavaks geograafilis-ajalooline suund, mis — vastupidiselt eelmisele — keskendus võrdleval meetodil rahvalaulude (tagantjärele otsustades) suhteliselt hiliste siirete ja muutuste avastamisele. Need ei avaldunud niivõrd mütologeemide ürgsisu kui laulude vormi teisendustes, mida too koolkond eriti tähtsustas kui oma peamist uurimisvalda.

Masingu intuitsioon tungib aga sügavamale. Tema mütoloogiline käsitlusviis (millele vastandlikku käsitlust nimetab ta “moraalseks”) lähtub sõnumi olemasolu eeldusest. Arhailise terminoloogia minetamist käsitleb Masing olulise tegurina. Selle tunnusel tunnistab ta ilma pikemata “Ristitud metsa” kuus teisendit kolmekümnest “notoorselt hilisteks”. Neid ei diskvalifitseeri ta aga tervikuna, vaid ignoreerib üksnes ilmselt hiliseid elemente.

“Ristitud mets” kirjeldab ilmingut, kus lendav või hulkuv maskuliinne tegelane tekitab metsasalu olekus muutusi kellegi magatamisega. Masing peab müütilisuse seisukohalt üheks põhiküsimuseks seda, kas “süüdlane mees on maine või astraalne olend”. Sama küsib ta ka laulus esinenud naiste kohta, kuid jätab küsimata, kas kirjeldatav mets võiks samuti olla ebamaine. Eksplitsiitselt ei tõstata ta ka küsimust sellest, kas laul kirjeldab päevast või öist sündmust, kuid kogu Masingu arutlus keerleb eeldatavalt öiste nähtuste ümber maga(ta)misest meteoori ilmumiseni.

Masing registreerib metoodilise järjekindlusega kõikides teisendites kasutatud terminid taotlusega neist kontaminatsioonide ja müra elimineerimise kaudu jõuda autentselt reliktsede elementideni. Maskuliinse tegelase epiteetide seast leiabki ta kaks niisugust. Mõlema, nii “kuusulase” kui “päevapoja” puhul tuleb ta otsusele, et need on igatahes astraalsed terminid. Selle tegelase nime (V)udres v. Kudres seostab ta muu hulgas leedu sõnaga *gudrūs*,

'tark'.⁷ Naistegelaste napist ja ebamääraseks jäävast iseloomustusest peab ta võimalikuks siiski järeldada kaht tähelepanuväärset asjaolu, nimelt et neid oli mitu ja neil oli ema. Seega jõuab Uku Masing oma mõttekäikudes laulu mütologeemi universaalide avamisele üsna lähedale.

Pidades tekstis esinevat metsa maiseks, hingestatud tegelasi samal ajal aga astraalseks, ei jää Masingul muud üle kui püstitada hüpotees, et tegemist oli n-õ astraal-terrestrilise sündmusega — meteoriidi langemisega kuhugi metsa. Seda lahendit meenutas Uku Masing tõenäoliselt uuesti vestlustes Lennart Merega Kaali meteoriidi üle 1974. või 1975. aastal (vt Eelsalu 1993a). Võimaluse siduda Kaali meteoriiti meie rahvaluulega on nüüdseks suure tõenäosusega välistanud selle sündmuse uusim ja väga usaldusväärne radiokeemiline (süsiniku radioaktiivse isotoobi ¹⁴C lagunemisel põhinev) dateering. See kasutab meteoroidi plahvatusel mineraalitolmust kuumuses tekkinud ja kümnete kilomeetrite kaugusele paiskunud nn impaktiitainet ladestuskihi vanusemääranguid (vt Raukas 1995) ning pakub sündmuse vanuseks umbes kaheksa tuhat aastat.⁸ Tulemus langeb seega sinna kaugesse ajastusse, kui võis tekkida Sampo mütologeem (vt Eelsalu 1985b).

"Ristitud mets" kuulus kaheosalisse valimikku *Eesti rahvalaulud Dr. Jakob Hurda ja teiste kogudest* (avaldatud 1926 ja 1932). Tekib küsimus, miks valis Masing käsitlemiseks just selle rahvalaulu. Kui seda võrrelda teiste samas kogumikus toodud lauludega, saab Masingu valik kohe mõistetavaks, kuna "Ristitud mets" torkab silma suhteliselt suure reliiktsusega ja notoorselt hiliste ladestuse vähesusega, aga teisalt siiski ka väikese redundantsiga.

6. "Ristitud metsa" dekodeerimisest. See menetlus peaks algama laulu mütologeemi universaalide kindlakstegemisest. Vähe-malt balti ja läänemeresoome folkloori ulatuses on üheks selliseks "kuusulane". Kuusulase rollis võivad esineda kõik need tosin helledat tähte ja planeeti, mis jäävad Kuu teele, erakordselt ehk mõni

⁷Tähelepanuväärt on ka Masingu vihje samas kontekstis müütilisele Viruskundrale, kui peame silmas, et leedu sõna *vyras* tähendus on 'mees'! Ühes teises esineb ka "virsi tarka Virelemas".

⁸A. Raukas hindab Kaali kraatrisüsteemi vanuseks alla 8 aastatuhande. Nähtavasti on seejuures arvestamata jäetud ¹⁴C-vanuseastmiku parand vanusehinnangu taandamiseks astronoomilisse ajaastmikku. Parandite määramine toimub teatavasti puude aastaringide loendamisel põhineva dendrokronoloogia abil.

sabatahtki — mitte aga hetkeliselt vilksatav lendtäht (nagu kalduub arvama Masing). Kuigi Masing viitab Wiedemanni antud “kuusulase” definitsioonile, ei pööra ta selle avamisele kuigivõrd tähelepanu. “Sulane” on (Leedu täppisteadlasest kultuuriloolase L. Klimka kirjalikul teatel) esinenud mõnikord üldisemaltki mis tahes heleda taevakeha kaaslane mõistes.

Balti müüdi pärandis kuuluvad planeete tähistavate universaalide hulka “päevatütred”. Ema—tütarde vahekorra abil kirjeldatakse Päikese ja siseplaneetide (Veenuse ja Merkuuri) suhteid. Silmaga nähtavaid välisplaneete (Marss, Jupiter, Saturn) peetakse universaalselt maskuliinseteks.

Kuna piki ekliptikat liikudes mööduvad planeedid aeg-ajalt üksteisest, s.t toimuvad nende konjunktsioonid, siis on võimalik ka “magatamist” käsitleda maskuliinse ja feminiinse planeedi konjunktsioonina. “Magatamise” või “lebamise” dekodeerimine konjunktsiooni kaudu on õigustatud sedavõrd, kui muinasajast välja kasvanud klassikalises astroloogias on konjunktsiooni universaali tasemel tõlgitsetud kopulatsioonina (vt nt Eelsalu 1994). Kuna Masing rõhutab naistegelaste mitmust, ei tohi kõrvale heita võimalust, et planeet “magatas” kas mõlemat siseplaneeti või kogu ni mõnd ekliptikal lebavat tähekobarat (Sõelatahti, Kulditähti ehk Hüaade või Sõimetähti) — seda enam, et teisendites tuleb ette nii “neide”, “naisi” kui “leski”.

Mis puutub metsa, siis rõhutatakse üldiselt, et magatamine toimus metsasalus. See tähendab, et kui asjaosalised olid astralsed, pidi ka mets olema astraalne. Kummalisel kombel on öist metsa kirjeldatud värvilisena. Salu peamiseks epiteediks on “sinine”. See on aga just komeedi pead ja gaasilist sabakiirt iseloomustav värv. Öine mets leiab mainimist ka Setu astraal müütides. Võib-olla õnnestub kunagi seostada “mets” (Suure) Puu universaaliga?

Kuigi metsasalu ristijaiks selle taastamise sihiga on üldiselt nootoorselt hilised “papid Paidesta”, leidub siiski ka (Masingu poolt esile tõstmata jäänud) teisend, kus salu kastetakse “ühiksella poisidella” või “kümme naese poegidella”. Astralses tõlgitsuses viitaks see jälle täheparvele. Eesti Rahvaluule Arhiivis leidub lisaks muudele ka üks selline varasemast ajast pärit (saksakeelne) ümberjutustus, milles öeldakse, et pärast seda, kui Kuddres tüdruku rüvetas, hakkas see liikuma, ta vabastati patust ja pühitseti uuesti (ÖES, EK 62, 68). Kui nii, siis kasteti koguni (liikuma hakanud!) tüdrukut, mitte metsa.

“Ristitud mets” jätab tõlgitsemiseks niisiis mitu lahtist otsa, mis võib-olla väljuvad kaugele üle meie maa piiride. Arvestades Uku Masingu huvi taevalaotuse vastu,⁹ on mõneti imekspandav, et meteoriidi asemel või kõrval ei kaalunud ta võimalust mängu tuua sabatähte (komeeti) või koguni uue tähe (noova) loitmalöömist. Kui aga pidada silmas Masingu tollaseid kontakte astronoomi Ernst Öpikuga (H. Runneli tänuväärt suuline teade), kes 1930. aastatel oli saanud maailmas juhtivaks asjatundjaks meteoriteeride alal ja loonud Tartusse ka vastava uurimiskeskuse, siis muutub mõneti arusaadavaks Masingu eriline rõhuasetus lendtähtedele. Aga nii või teisiti — kogu see osa tema arutlusest, mis kätkeb tegelaste astraalseteks tunnistamise põhjendusi, on püsiva metodoloogilise väärtusega. Ka mõttekäik sellest, kuidas laulude algne müütiline sisu võis ajapikku muutuda moraliseerivaks, on igati loomulik. Veel arutleb Masing selle üle, kuidas võisid müütilised laulud taanduda lastelauludeks, sest peab neid algselt mitte lastele mõelduiks. Tundub siiski, et astraalmütoloogia oli juba algusest peale õppeotstarbelise suunilusega kui loodusliku kalendri tarkuste põlvest põlve edastamise viis.

Kirjandus

- E e l s a l u 1980 = Ээлсалу, Х. Т. К методологическому анализу общестатистического аппарата точных наук. — *Ученые записки ТГУ*: 520, сс. 54–59
- E e l s a l u 1985a = Ээлсалу, Х. О нарративе математической статистики. — *Теоретические и прикладные вопросы математики II*: Тезисы докладов конференции 26–27 сентября 1985 г. Тарту, сс. 174–176
- E e l s a l u, Heino 1985b. *Ajastult ajastule*. V pt. Tallinn: Valgus
- E e l s a l u, Heino 1993a. Sõnumilt sõnumile. — *Looming*, nr 12, lk 1687–1688
- E e l s a l u, Heino 1993b. Linnulennuliselt Linnuteest ja astraalfolkloorist. — *Keel ja Kirjandus*, nr 3, lk 165–170
- E e l s a l u, Heino 1994. Petlemma täht. — *Akadeemia*, nr 3, lk 630–633

⁹T. Pauli (1989) kirjutatust võib välja lugeda, et U. Masing oli enne kõrgstuumiumi alustamist kaalunud koguni võimalust pühenduda täheteadusele.

Arutus müüdist

- E e l s a l u , Heino 1996. Setu müütilised laulud ja "savaga tähed". — *Keel ja Kirjandus*, nr 12, lk 829–834
- M a s i n g , Uku 1993. Ristitud mets. — Uku Masing. *Vaatlusi maailmale teoloogi seisukohalt*. Tartu: Ilmamaa, lk 165–168
- P a u l , Toomas 1989. Juhatus Uku Masingu juurde. — *Akadeemia*, nr 5, lk 1006–1032
- R a u k a s , Anto 1995. Kaali meteoriidikraatrid on palju vanemad kui arvati. — *Eesti Loodus*, nr 11/12, lk 351–353

HEINO EELSALU (sünd. 1930) lõpetas Tartu ülikooli matemaatikateaduskonna 1954. aastal, füüsika-matemaatikakandidaat (1958). Aastatel 1957–1993 töötas teadurina Tartu Tähetornis ja Tõravere observatooriumis. *Akadeemias* avaldanud artiklid "Astroloogiakeskne tagasipilk kristlusekesksele teadusloole" (1992, nr 4, lk 703–712) ja "Protokultuuriloo rekonstruktsioonist" (1993, nr 11, lk 2425–2435), arvustuse Giorgio de Santillana, Hertha von Dechend, *Die Mühle des Hamlet: Eine Essay über Mythos und das Gerüst der Zeit* (Berlin, 1993) kohta ("Mida jahvatab Hamleti veski?", 1995, nr 6, lk 1300–1301) ning väidelnud Christoph Wrembekiga ("Petlemma täht: 13. novembril 1993 — 2000 aastat tagasi". — *Akadeemia*, 1993, nr 11, lk 2389–2404): "Petlemma täht" (1994, nr 3, lk 630–633).

RUSSIINID: AJALUGU JA TÄNAPÄEV

Indrek Jääts

SISSEJUHATUS

Russiinid ehk ruteenid on idaslaavi rahvas Euroopa südames; ta peamised asualad mõlemal pool Karpaadi mägesid on praegu jaotatud Ukraina, Slovakkia ja Poola vahel. Peale selle elab russiine ka Jugoslaavias, USAs ja mujal. Russiinide arv pole täpselt teada, sest neid pole kaua tunnustatud ja osalt ei tunnustata siiani omaette rahvusena ning seega pole nende üle rahvaloendustel arvestust peetud. Mõningatel hinnangutel on russiini päritolu inimesi praegu maailmas kokku umbes 1 547 500 (*Carpatho-Rusyns* 1995: 2). Järgnevas artiklis antakse ülevaade russiinide ajaloost alates VI–VII sajandist, mil esimesed slaavlased asusid russiinide asualale Karpaatide lõunanõlvul, kuni tänapäevani. Põhjalikumalt käsitletakse russiinide rahvuslikku liikumist alates XIX saj. keskpaigast. Artikli lõpuosas peatutakse pikemalt russiinide kaasajal, vaadeldakse nende rahvusliku identiteedi taassündi ja kirjakeele loomist. Peatähelepanu on pühendatud Taga-Karpaatiale (meie poolt vaadatuna). Peale selle, et on lihtsalt huvitav teada saada, kuidas inimesed laias ilmas elavad, leiame russiinide ajaloost ja tänapäevast huvitavaid paralleele ka siinsete oludega (näiteks võrokeste ja setode liikumine jms).

VI–VII SAJANDIST XIX SAJANDI KESKPAIGANI

Esimesed slaavlased asusid Kesk-Karpaatide edela- ja läänenõlvadele ilmselt tänapäeva Ukraina ja Poola aladelt ning neid tuntakse valgete horvaatidena. Tollane Taga-Karpaatia (sinna kuulusid nii praegune Kirde-Slovakkia kui ka Ukraina Taga-Karpaadi

oblast) oli hõredalt asustatud mägiuala, mis jäi regiooni ajaloo peateelt kõrvale. IX saj. II poolel, vürstide Rostislavi (846–870) ja Svatopluki (870–894) ajal, oli hilisema Slovakkia idaosa ilmselt Suur-Määri riigi ääreala. Sinna võis ulatuda ka 863. a valitseja kutsel riiki saabunud vendade Konstantinose (hiljem Kyrillos) ja Methodiose algatatud slaavikeelne misjonitegevus. Bütsantsist pärit slaavi valgustajatel oli ka paavsti õnnistus ja tugi, tollal polnud kirik veel lõhenenud. 885. a Methodios suri ja võistlevatel ladina-kristliku traditsiooniga frangi kirikutegelastel (Regensburgist, Passaust, Salzburgist) õnnestus ta õpilased kõrvale tõrjuda ja Suur-Määri vürstiriigis oma mõju maksma panna. Paljude patriotlikult meelestatud russiini ajaloolaste väitel eksisteeris Taga-Karpaatia idaosas IX saj. lõpul tugev slaavi riik legendaarse vürsti Laboretsi valitsuse all. IX saj. lõpul Doonau—Tisza steppidesse saabunud madjari rändkarjakasvatajad purustasid 907. a Suur-Määri riigi; Karpaatide regiooni tabas segaduste aeg ja võimuvaakum, mille pikapeale täitis loodav Ungari riik. Sellised ääremaad nagu hilisem russiinide asuala olid esialgu kindlasti üsna omapead jätud. X saj. II poolest kuni XI saj. alguseni sattus see ala ilmselt vähemalt ajuti Kiievi suurvürstide (Svjatoslav Igorevitš, Vladimir Svjatoslavitš) võimu alla. Varakeskaegsete riikide piirid pole täpselt teada, ilmselt väljendus võim eelkõige sõjaretkede, vaieldava maksukohustuse ja kaubandussidemete kaudu. 988. a sai Kiievi riigis ametlikuks usuks Bütsantsist toodud kristlus. Sel võis teatavat mõju olla ka Karpaatide-taguse ala suhtes. XI saj. alguseks oli Ungarist István I (997–1001 vürst, 1001–1038 kuningas) valitsuse all saanud tugev kuningriik, millega liideti kindlalt kõik maad kuni Karpaatide harjani. Hilisemast russiinide asualast sai osa Ülem-Ungarist. István I Püha ajal sai ka Ungaris riigiusuks kristlus, ent oma ladinlikul kujul. 1054. a Suure Kirikulõhega seega kinnistus lõhe ka *Slavia orthodoxia* ja *Slavia romana* vahel. Taga-Karpaatia jäi nende kahe slaavi maailma piirile.

Varasel keskajal jäi Ülem-Ungari kirdeosa asustus hõredaks. Ungari valitsus oli huvitatud ala tihedamast asustamisest nii kaitsetelisel kui majanduslikel eesmärkidel. Samas olid hilisema Ukraina alad XIII saj. keskpaiku sattunud Kuldhordi võimu alla ja ida poolt, Karpaatide tagant hakkas saabuma põgenikke. Talupoegade ja lihtrahva kõrval saabus Ungari valitsuse kutsel ka feodaale, kuulsaim neist oli vürst Fjodor Korjatovitš Podooliast, kellest 1396. a sai Munkácsi (Mukatševo) vürst ja Püha Nikolai

kloostri asutaja Munkade mäele. Idaslaavi kolonistide juurdevool praeguse Ukraina territooriumilt jätkus ka järgnevatel sajanditel. XV sajandist alates on kindlalt teada, et Ungari feodaalid lasid oma Ülem-Ungaris asuvatesse valdustesse värvata talupoegi Galiitsiast ja Podooliast, kes algul olid koormistest priid ja sellega neid kohale meelitatigi. Võimalik varasem idaslaavi ülemkiht Taga-Karpaatias oli tolleks ajaks ungaristunud (Pereni 1957: 9–10). Just need XIII–XVI sajandil Karpaatide tagant saabunud idaslaavi talupojad on tänaste russiinide peamised esiisad. Tollal ei olnud veel ukrainlasi, hilisema Ukraina maadelt tulijad nimetasid end kunagise Kiievi russide riigi (Kievski Rus) elanikena russiideks või rusnakkideks ja teiste samatüveliste etnonüümidega, mis viitas muuseas sellele, et nad on õigeusklikud. Peale selle olid kasutusel mitmesugused piirkondlikud nimed nagu galiitslased, podoolased jt. Katoliiklikus Euroopas tunti neid ruteenidena (keskaegsest ladinakeelsest terminist *Ruthenia*, mis tähistas russide riigi alasid). Need idaslaavi kolonistid tõid kaasa oma õigeusu. Õigeusku Ungaris ametlikult ei tunnistanud. Esimesed dokumentaalselt tõestatud õigeusklike kogudused Taga-Karpaatias eksisteerisid XIV sajandil ning allusid Przemysli piiskopkonnale. Umbes XV saj. keskel loodi aga Mukatševo piiskopkond (Magocsi 1993a: 11).

1526. a purustati Ungari riik Mohácsi lahingus. Enamik Ülem-Ungari alasid läks Habsburgide valdusesse. 1540. a loodi Transilvaania vürstiriik, mis oli vasallsõltuvuses Türgist. Selle vürstiriigi koosseisu kuulus ka Taga-Karpaatia ida- ja lõunaosa. XVI sajandi II poolt iseloomustab vastasseis Transilvaania protestantlike ja Habsburgidele toetuvate katoliiklike ungari aadlike vahel. Taga-Karpaatia russiinide alad jagati nende kahe jõu vahel. Samas toimus XVI sajandil feodaalse rõhumise tugevnemine russiinide aladel, millele talupojad vastasid pagemiste ja rahunustega. Tol perioodil kerkivad Taga-Karpaatias esile Robin Hoodi tüüpi legendaarsed röövlis rahvakangelased nagu Janošík slovakkidel, Oleksa Dovbuš Taga-Karpaatia idaosas ja Senko ning Bajus Prešovi rajooni russiinidel (Magocsi 1993a: 17). 1646. a sõlmiti võimude survele Užgorodi unioon, 63 õigeuspreestrit tunnistasid Rooma paavsti oma kirikupeana, säilitades õigeuskliku kombestikuga slaavikeelse kiriku. Habsburgidele alluvas Prešovi piirkonnas sai unioon täielikult kohe teoks, Transilvaaniale alluvas Taga-Karpaatias oli õigeusu kogudusi 1733. aastani (Magocsi

1993a: 18). Uniooni näol oli tegemist kompromissiga, mis tekitas pingeid. Katoliiklaste jaoks jäid uniaadid pooleusulisteks, õigeusklike meelest olid nad reeturid. Rahva seas oli unioon ebapopulaarne. Uniooniga liitunud vaimulike olukord paranes, nad said privileege. 1651. a loodi Mukatševos uniaatlik piiskopkond, ent Egeri peapiiskopkond takistas umbes sajandi vältel igati uue võistleva piiskopkonna rajamist. Mukatševos hakati koguma ajaloolisi materjale ja uurima kohalikku kirikulugu tõestamaks, et juba enne uniooni eksisteeris seal õigeusklik piiskopkond ja seega on loodud uniaadi piiskopkonnal selle õigusjärglasena täielik õigus iseseisvale eksistentsile. Tollased uurimused kirjutati kirikuslaavi keeles või kohalikus murdes, sellest sai alguse russiini kirikuajaloo traditsioon ja XIX sajandil kasutasid kogutud materjale ka esimesed rahvuslikud ajaloolased (Pereni 1957: 4). Umbes sada aastat käis ideoloogiline võitlus õigeusu ja uniaatluse vahel, mida kajastas hulk peamiselt usulist kirjandust. Uniaatlikud ringkonnad üllitasid rahvakeelseid teoseid, et inimesi kaasa tõmmata. Esimene Taga-Karpaatia uniaatlik piiskop Joseph de Camillis (1641–1706) andis välja rahvakeelse katekismuse (1698. a) ja aabitsa (1699. a). Rahvale arusaadav püüdis olla ka õigeusu kirik, mis traditsiooniliselt kasutas kirjakeelena kirikuslaavi keelt. Sündis nn slaveno-russiini keel — kirikuslaavi keele Taga-Karpaatia variant. XVIII sajandil usulise poleemika tulius vaibus, õigeusk Taga-Karpaatias hääbus. 1771. a loodi Austria keisrinna Maria Theresia toetusel katoliiklaste vastuseisust hoolimata iseseisev Mukatševo uniaadi piiskopkond, mille piiskopi asupaik on alates 1780. aastast Užgorodis. XVIII sajandi vaimulikonna seas levis vastumeelsus madala vulgaarse rahvakeele vastu, Venemaalt ja Ukrainast hakati sisse tooma kirikuslaavikeelset kirjandust. Taas hakkas vaimulikelt kohaliku (s.o slaveno-russiini) keele oskust nõudma Taga-Karpaatia tollane mõjukas liider Andrei Batšinski (1732–1800), Mukatševo piiskop ja Užgorodi uniaatliku seminari rajaja 1778. a (Magocsi 1987: 5–6; *Carpatho-Rusyns* 1995: 15).

1699. a läks kogu Transilvaania vürstiriik Karlowitzi rahuga Habsburgide impeeriumi koosseisu. Aastail 1703–1711 toimus Transilvaania vürsti Ferenc Rákóczi II (1676–1735) juhtimisel Habsburgide-vastane ülestõus. Vürsti peamised toetajad olid algul ta Taga-Karpaatia mõisate russiini talupojad, kellele ta vabadusi lubas. Sõjas Habsburgidega laastati eriti põhjalikult Pre-

šovi piirkond (Magocsi 1993a: 20). XVIII saj. algupoolel käis seni peamiselt karjakasvatusele rajatud Taga-Karpaatia majandus alla, osalt sõjaraskuste, osalt aga selle pärast, et ei suudetud konkureerida Türgi ikkest vabanenud Ungari pustade karjandusega. Russiini talupojad olid sunnitud elama primitiivsest põlvundusest kehvadel maadel. See tõi kaasa vaesuse ja viletsuse. Valdav enamik russiine oli talupojad, XVIII–XIX sajandist on teada vähesel arvul russiini soost väikeaadlikke, kes olid jõukate, end teoorjusest vabaks ostnud ja mõisnike teenistuses aadliseisuse välja teeninud talupoegade järglased. Erilist rikkust ja mõju sellel väikeaadlil polnud, XIX sajandil ta enamasti madjariseerus. Russiini ühiskonna eliidiks oli uniaadi vaimulikkond, kes oli alates XVIII sajandi algusest kujunenud väikefeodaalide kihiks. Et uniaadi preestrid võivad abielluda, siis taastootis see vaimulikkond end ise ja kujunes üsna kinniseks kastiks. Kohalik väikesemahuline hulgikaubandus oli XVIII sajandil peamiselt armeenia ja kreeka kaupmeeste käes, Galiitsiast hakkas saabuma juute (Pereni 1957: 9, 11; Magocsi 1993a: 23, 25). 1745. a asustati osa Ida-Slovakkia russiine valitsuse poolt Türgi alt vabanenud Bačkasse ja Ida-Slavooniasse. Rajati Russki Kerestur. Nii sai alguse russiini asurkond Jugoslaavias.

XIX sajandi I poolel levis Kesk-Euroopas osalt Napoleoni sõdade mõjul uus ühiskonna organiseerumismudel — rahvuslus. Rahvuslik liikumine haaras ka Habsburgide impeeriumi eri keelte, kultuuride ja uskudega rahvastikurühmi. Tekkis terve rida slaavi natsionalisme, mis olid opositsioonis domineerivate austria (saksa) ja ungari rahvuslusega. Võitluses oma õiguste eest loodi kultuurilise rahvusluse faasis oma kirjakeeled ja rahvuslikud ajalookontseptsioonid, oma rahvuslikud ideoloogiad, mida sai edukalt kasutada 1840. aastail alanud poliitilises võitluses (vt Hroch 1968: 24–26). Taga-Karpaatia russiinid jäid oma ühiskondliku arengu poolest impeeriumi teistest slaavi rahvastest oluliselt maha. Neil puudus oma aadel ja kodanlus, oli vaid vaimulikkond. Näiteks Mukatševo (1846. a 6000 el.) ja Užgorod (8000 el.) olid kohalikele feodaalidele allutatud vähese autonoomiaga väikelinnad, russiine seal peaaegu ei elanud, v.a vaimulikud (Pereni 1957: 14). Vähesed haridust saanud russiinid töötasid võõrsil ning polnud oma rahvaga seotud. Nii mõnigi slaavlusest huvitatud russiini haritlane emigreerus tollal Venemaale. Seal etendasid nad küllalt olulist rolli. Näiteks Petro Lodi (1764–1829, Peterburi ülikooli

õigusteaduskonna dekaan), Mihai Baludjanski (1769–1821, Peterburi ülikooli esimene rektor), Ivan Orlai (1771–1829, Odessa Richelieu gümnaasiumi direktor, arstiteadlane), kes säilitas side-med kodumaaga ja kirjutas karpaadivenelaste ajaloo (Magocsi 1993a: 34). Selliste meeste olemasolu ja tegevus lõi pinna vene orientatsioonile russiini ühiskonnas.

Mahajäänum ja nõrgem kui teistel slaavi rahvastel oli ka Taga-Karpaatia russiinide rahvuslik liikumine. Keskne oli keeleküsimus. XIX sajandi alguses oli Ungari kuningriigi slaavi haritlastel levinud ühtse, kõigile haritud slaavlastele arusaadava kirjakeele idee. Hiljem, kui rahvuslik liikumine muutus massiliseks, loobuti sellest ideest ja pühenduti rahvale arusaadavate kohalike kirja-keelte loomisele. 1827. a leidis russiin Ivan Berežanin, et ühtseks slaavi kirjakeeleks sobib kõige paremini kirikuslaavi (slavenorussiini) keel. Tema arvates oli just kirikuslaavi keel ehtne ja puhas russide (русский) keel, mis kõlab haritud inimese suus nagu suurvene keel. Rahvakeele muutmist kirjakeeleks ta ei pooldanud. 1830. aastatel pooldas sama ideed Mihail Lutškai (1789–1843), kes arvas panslavismi isa Josef Dobrovský vaimus, et haritud inimeste ja lihtrahva keel pole kusagil ühesugune ega peagi olema. 1830. a ilmus tema *Grammatica Slavo-Ruthena*. Praktikas kasutasid tollased peamiselt vaimulikest haritlased enamasti ladina keelt, mis oli kuni 1844. aastani Ungari ametlik keel ja pealegi uniaadi kiriku administratiivkeel (Pereni 1957: 17–18; Magocsi 1987: 6–8). Tollal polnud veel selgelt väljendunud hilisem vene, ukraina ja russiini orientatsioon keele- ja kultuuriküsimustes. Kaasaegset vene ja ukraina kirjandust russiini haritlased ei tundnud, tegemist oli mingi üldise panslavismiga. Sel perioodil tehti ka esimesed sammud rahvusliku ajalookontseptsiooni loomisel. Uniaadi vaimulik Ioanniki Bazilovitš jätkab XVII sajandi keskel alguse saanud kirikuajaloo traditsiooni, ehkki ta töö on ladinakeelne. Bazilovitši järgi elasid russiinid Taga-Karpaatias juba Rooma ajal ning omandasid juba siis kristluse. Kyrillose ja Methodiose misjoni mõjul võtsid nad omaks slaaviliku idakristluse ja kirillitsa. Russiinide eesotsas on alati, ka Ungari valitsuse all, seisnud oma piiskopid. Bazilovitš kaitseb eelkõige uniaadi vaimulike huve, ta ei taotle russiinidele autonoomiat ega räägi slaavlaste ühtsusest. 1830. aastail kirjutas oma rahva ajaloo (*Historia Carpatho-Ruthenorum*) Mihail Lutškai. Kuigi teost ei trükitud, levis see käsikirjalisena ja ta mõju oli üsna suur, sh hilisematele rah-

vuslikele ajaloolastele. Ka Lutškai viib russiinide juured võimalikult kaugele ajalukku, tõestamaks nende põlisust oma kodumaal. Ent ta ei nõua veel autonoomiat ajaloolistele õigustele toetudes, nagu seda teevad teised slaavi rahvuslased. Lutškai rõhutab Taga-Karpaatia russiinide kokkukuuluvust Galiitsia ja Bukoviina slaavlastega. (Galiitsia ühendati Habsburgide riigiga Poola esimesel jagamisel 1772. a; Bukoviina saadi Türgilt 1775. a. Ka Galiitsia ja Bukoviina russiinid nimetasid end tollal sõnast "rus" tuletatud etnonüümidega, Kesk- ja Lääne-Euroopas tunti neid aga Habsburgide impeeriumi lagunemiseni ja osalt hiljemgi ruteenidena.) Lutškai rõhutab, et russiinid on osa russidest (русские), kelle hulka kuuluvad kõik idaslaavlaste (Pereni 1957: 18–19). Juba XIX saj. I poolel püüdsid Ungari võimud Ülem-Ungari kirdeosa madjariseerida ning kohtasid russiini vaimulike vastupanu. Viimaseid süüdistati siis panslavismis, riigireetmises ja Vene tsaari teenimises.

1848–1867

Aastail 1848–1849 oli Taga-Karpaatias üsna vaikne. Suur osa russiini eliiti eesotsas Mukatševo piiskopi Popovitšiga toetas passiivselt Ungari revolutsiooni, vaimulikud nõudsid vaid haridusolude parandamist. Prešovi piiskop Gaganets (Prešovi uniaatlik piiskopkond loodi 1818. a) ja tema ümber koondunud ring lootsid aga russiinide probleemid lahendada Habsburgide abil, kes lubasid järeleandmisi vähemusrahvustele, kuna Ungari revolutsioon hoidus mõõndustest slaavi rahvuslaste suhtes (Pereni 1957: 20). Just tollal kerkis Habsburgidele sõbraliku suuna kauaaegse juhina esile Adolf Dobrjanski. Dobrjanski pärines russiini väikeaadlist, ta sündis 1817. a Rudlovo külas Zempleni komitaadis. Isa oli tal uniaadi vaimulik. Alghariduse sai Dobrjanski Levoča gümnaasiumis, edasi õppis ta juurat ning filosoofiat Košice ja Egeri ülikoolis. Peale selle omandas ta ka mäeinseneri kutse. Aastail 1840–1848 mäeinsenerina Tšehhias, Moraavias ja Sileesias töötades tutvus ta tšehhi rahvusliku liikumise tegelastega (František Palacký jt) ning sai innustust nende austroslavismi ideest. Ta soovis russiini maade (Taga-Karpaatia, Galiitsia ja Bukoviina) ühendamist administratiivseks tervikuks Habsburgide föderatiivses riigis ning kultuurautonoomiat. Dobrjanski oli veendunud vene orientatsioo-

ni pooldaja, russiinide kirjakeeleks soovis ta suurvene kirjakeelt. 1849. a teenis Dobrjanski Austria võimude lähetusel Vene armees, mis saabus suvel Ungarisse revolutsiooni lämmatama (Kolomiets 1959: 140–142). Revolutsiooni mahasurumisel vangistati seda toetanud russiini tegelased ja maksvusele pääses Habsburgidele lojaalne suund. 1849. a saatis Dobrjanski grupp Viini oma nõudmised. Taotleti russiinidega asustatud maa-alade administratiivset ühendamist, õigust avada russiini (vene) õppekeelega gümnaasium, välja anda russiini- (vene-) keelset ajalehte. Nõuti, et russiinide asualal töötavad ametnikud valdaksid kohalikku keelt, et loodaks eraldi russiini väeosad russiini ohvitseride juhtimisel. Valitsus rahaldas need nõudmised osaliselt, mängides russiini rahvusluse välja ungarlaste vastu. 1849. a lõpul ühendati Taga-Karpaatia russiinide asuala põhiosa ühte ringkonda kesksuga Užgorodis (Ungvár). Ringkonna valitsemisse kaasati russiini ametnikke, teiste seas sai väärika ametikoha ka Dobrjanski. Tänavatele paigaldati kirillitsas kirjutatud sildid, Užgorodis avati vene õppekeelega gümnaasium, ilmusid esimesed russiinidele mõeldud nädalalehed ja ajakirjad. Sellega seoses kerkis taas teravalt päevakorda keeleküsimus. Domineeriv Dobrjanski grupp pooldas kirjakeelena suurvene keelt, see aga polnud ühelt poolt arusaadav rahvamassidele, teisalt vastuvõetav Austriale. Russiini eksperiment kestis vaid mõne kuu. 1850. a Austria poliitika muutus ja russiinid kaotasid enamiku saavutatust (Kolomiets 1959: 142–145; Magocsi 1993b: 811; Pereni 1957: 43–52). Dobrjanski ei kaotanud siiski lootust saavutada edu Habsburgidele toetudes, ta teenis järgnevatel aastatel mitmes kõrges riigiametis, jõudis õuenõuniku auastmeni ja sai mitmeid aumärke (Kolomiets 1959: 140). Habsburgid kasutasid Dobrjanski ära oma ungarlaste ohjeldamise poliitikas, Dobrjanski kauples aga Viinilt välja väikesi järeleandmisi russiinide kasuks. Ungarlased Dobrjanskiit muidugi ei sallinud, 1861. a ei lastud tal Ungari parlamendis oma mõõdukat rahvuslike nõudmiste programmi isegi ette kanda ja ta oli sunnitud selle avaldama saksa keeles Viinis (Pereni 1957: 58).

(Järgneb)

VÄITLUS

MÕTLEME VEEL

Feliks Kinkar:

Jaanus Arukaevu, “[Arvustus.] Feliks Kinkar. *Eesti hariduseltside ajaloo*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1996.” — *Akadeemia*, nr 2, 1997, lk 385–392.

Igal autoril on põhjust rõõmu tunda, kui tema töö hindajaks osutub asjatundlik inimene, kes ise pikki aastaid sama ainevallaga tegeleb.

Peab nõustuma, et mõningate hariduseltside (Hiiumaa, Madise-Risti, Viru-Jaagupi, Simuna, Lüganuse jmt) puhul on tõesti konstateeritud nende teatud kontakte kohalike mõisnikega, peaausjalikult küll majandusmurede lahendamisel, kokkuvõttev hinnang asja kohta aga puudub. Küllap oleks kasuks tulnud ka enne 1906. aastat seltsitegevust Venemaal sätestanud seadusandlike aktide ja nende eeloo täpsem arvestamine.

Kui aga lugupeetud Jaanus Arukaevu peab vajalikuks tituleerida kõne all olevat monograafiat “esimeseks ühe autori kirjutatud üldistavaks teoseks seltsiliikumisest”, peab siiski tõdema, et tegemist on tillukese ebatäpsusega, sest aastat kolm tagasi nägi ilmavalgust uurimus hariduslike seltside tegevusest sõjaeelses Eesti Vabariigis (Kinkar, F. *Vabaharidus Eestis (1918–1940)*. Tallinn: Koolibri, 1993. 175 lk). Mõni aeg hiljem jõudis lugejateni omaaegse Eesti Haridusliidu ühe juhttegelase sisutihe ülevaade selle organisatsiooni tööst (Laane, K. *Eesti Haridusliit 1924–1940*. Tallinn, 1994. 188 (+14) lk). Mõlemad on vaieldamatult seltsiliikumise ajaloole pühendatud ühe mehe tööd.

Peab rõhutama, et igasugune katse midagi kirjapandut kodu-uurimiseks “degradeerida” on kohatu. Patuteo mõõtu sellinegi tase mõistagi välja ei annaks, sest päris kindlasti kaalub ühe asjaliku ja rahva ette toodud kodu-uurimuse kasutegur üle nii mõnegi kappi suletud või muul viisil raskesti kättesaadava oopuse oma.

Kummaline tundub olevat J. Arukaevu süüdistus raamatusse kätke-
tud "liialt" rohke faktimaterjali osas. Teose sissejuhatuses on sõnasel-
gelt öeldud, et kõige väärtuslikumaks allikaks, millest pärineb valdav
osa teosesse kätkevad teabest, on arhiivides (esmalte Eesti Ajalooarhiiv-
vis) talletatav materjal. Selle kinnituseks on kasutatud allikate nimistu,
milles on ära toodud 150 säilikut 27 EAA fondist. Need on materjalid,
mida autor on otseselt kasutanud. Lisaks toimikud ja dokumendid, mis
said läbi uuritud, kuid jäid antud töös pruukimata.

Õeldu peaks olema ühtlasi piisav, kummutamaks J. Arukaevu ar-
vamust, nagu oleks kõnealune töö lausa J. Tõnissoni juubelikogumiku
alusel püsti pandud.

Töö viimistlemise käigus jäi detailne viiteaparaat (umbes 600 osun-
dust) küll välja, eeldades, et tavalugejale, kellele teos esmajoones suu-
natud, pole seda vahest vaja, asjatundja peaks aga käigult tabama, kus
ja millises ulatuses on tegemist originaalmaterjaliga. Aga võta näpust,
üksjagu arusaamatusi, nagu selgub, siit just alguse saigi.

Asja tagamaad on küll esmapilgul varjatud, lähemal vaatlusel aga
üpris mõistetavad. Olles järjepidevalt eesti kultuuri- ja haridusloo uurim-
misega tegeanud, jõudis autor aastat kaheksa-üheksa tagasi ka rahvuslike
haridusseltside juurde. Uurimistöö jätkudes EAAs koges allakirjutanu
oma suureks rõõmuks, ühtlasi ka üllatuseks, et haridusseltside tegevust
kajastavate ürikuteni oli kuni viimase ajani jõudnud üsna piiratud hulk
uurijaid. Nende väheste hulgas on mõned ajaloolaste küpse põlvkonna
esindajad, ka kodu-uurijad ja üksikuid pedagooge. Võimaliku eksituse
eest juba ette vabandust paludes julgeb aga allakirjutanu väita, et just
nooremate seltsielu uurijate vahetat kontakti asjakohaste dokumentide-
ga oli võimalik vaid harvadel juhtudel tuvastada. Kas mitte siin ei ole
möödarääkimiste üks peapõhjusti?

Ülalõeldud konkretiseerida püüdes peatugem näiteks raamatu ühel
kandval alajaotusel — Eesti Noor(e)soo Kasvatuse Seltsi tekke- ja aren-
gulool. Ka kõige erapooletum hindaja ei saa eitada selle organisat-
siooni väljapaistvat rolli eesti haridusseltside liikumises. Samas oli
see praktiliselt läbi uurimata teema, mis allakirjutanule rohkesti avas-
tamisrõõmu pakkus. Töö vastava osa aluseks on taas originaalmater-
jalid (eestseisuse koosolekute protokollid, peakoosolekute materjalid,
aruanded jmt). Kokku sai kirjutatud seni vajaka olnud, faktidele tugi-
nev ülevaade seltsist ja selle koolist, mis mõistagi pole ammendav.

Mis kohalike haridusseltside käsitlusse puutub, siis see, mahult kõi-
ge suurem osa tööst, on eelnevatega võrreldes tunduvalt soodsamas
olukorras — retsensent on pühendanud selle "hindamisele" tervelt seit-
se rida trükiteksti. Ja seda olukorras, kus raamatus on esmakordselt kirja

pandud, taas rangelt dokumentaalsel alusel, kolme Narvas tegutsenud, Narva-Jõesuu, Lüganuse, Jõhvi, Rakvere, Kadrina, veel enam Pärnu, Viljandi, Keila jmt haridus- või kooliseltsi tegevus sajandi algusküm-
nendil.

Kirjapanduga seoses on ilmne vajadus peatuda veel kord Jaan Tõnissoni ja tema mõttekaaslaste osal eesti haridusseltside liikumises, sest teos olla liialt J. Tõnissoni ja P. Põllu keskne. Igaüks, kes püüab Tõnissonimeeste juhtrolli eesti haridusseltside liikumises kahtluse alla võtta, seab end paratamatusse vastuollu ajaloolise tõega. Ega ometi keegi kavatses kummutama hakata tõde, et ERE algatusel loodud Eesti Noorsoo Kasvatuse Selts täitis aastate pikku üsna olulisel määral seda rolli, mida pidanuks täitma kõigi haridusseltside katusorganisatsioon? Vist ei kuulu ka vaidlusaluste hulka küsimus sellest, kes olid Peterburi Eesti Haridusseltsi alguspanijateks või millise organisatsiooniga oli kõige tihedamaid sidemeid Riia eestlaste haridusseltsil. Rääkimata Lõuna-Eesti haridusseltsidest, oli J. Tõnissoni poolehoidjatel väga kindel positsioon ka Põhja-Eestis, eriti Virumaal.

Oma käredulele vaatamata suutis Jaan Tõnisson (mida aeg edasi, seda enam) rahvahariduse edendamise nimel enda ümber koondada üsna erinevate ühiskonnajõudude esindajaid. Valdav enamus neist tunnustas Tõnissoni ausameelseid püüdeid, autoriteeti ja kogemusi, mis liitis ja innustas.

Kahetsusväärsetlõhkesti esineb arvamuses autori seisukohti, mille üldkohustuslikkuses nagu ei sobigi kahelda (eestlaste "kultuurireligioon"), häirib retsensendi kohati dotseeriv toon (lk 386–387). Täiesti arusaamatuks jääb mõistete "Eesti haridusliikumine" ja "Eesti haridusseltside ajalugu" samastamine ja sellest tulenev etteheide autori-
le (lk 387–388). On muudki, mille üle tuleks mõtteid vahetada.

EDITORIAL NOTE

Tiit-Rein Viitso, professor of Baltic-Finnic languages at Tartu university, polemises with Ago Künnap, professor of Uralic languages at the same university, while analysing the family tree concept in the relationship between the Finno-Ugric peoples and their languages.

From 1940–1944 Estonia survived three occupations and two periods of fierce and bloody battles. In the autumn of 1944 the legal government and the continuity of the state were restored. The French historian Bernard Le Calloc'h tells us about the events from 17 to 22 September 1944 and about the notes sent by Estonian nationalists to the German authorities from 1941–1944, where the German authorities were asked to grant Estonia's independence within its legal borders. Although the author feels sincere sympathy for the Estonian people and their history, his interpretation of facts is rather free. For example, there was no armed resistance to the Germans in Estonia, in 1941 Estonians were not arrested for nationalism yet, the foundation of the Estonian army in 1944 was unfortunately limited only to the appointment of the commander-in-chief and the commandant of Tallinn; the Estonian troops attempting to stop the advance of Russians still operated under the German command and mostly left Estonia together with the Germans.

The roots of societies and club life in Europe lie deep in the Middle Ages, in the professional and students' associations of these times and, why not, in religious sects. Yet, in their present-day form, societies are a modern phenomenon, dating back to the 18th century. The emergence of present-day society activities is probably a reaction of bourgeois and civil society to the class-conscious and corporate way of life; joining a society usually depends on people's own interests and free will, not on their trade or

descent. The Livonian Commonly Beneficial and Economic Society, founded in Riga in 1792, was the first of its kind in the Baltic provinces. In 1813 the Society moved to Tartu. Lauri Vahtre, historian and member of the Estonian Parliament, however, observes the role of temperance societies in the birth of Estonia's independence. The societies founded by Estonians were a step towards independence and also a school of independent statehood. From the mid-1880s the Russification policy of the tsarist government began to curb both the autonomy of Baltic Germans and the nationalist strivings of the Estonians. The founding of new societies was made extremely difficult, particularly when the draft statutes of the society included the smallest hint at nationalism. Under such circumstances a new phenomenon appeared on the social landscape of Estonia — the first temperance society. With a little exaggeration, the years 1889–1893 can be called the first boom of the temperance movement. Within five years 33 temperance societies were founded, mostly in rural localities (the number of other societies founded within the same period was 15). One of the hidden purposes behind the temperance movement of the late 19th and early 20th centuries was national independence.

The article by Jaan Lepajõe, professor emeritus of the Estonian Agricultural University, deals with flax cultivation in Estonia. The period of national awakening in Estonia during the second half of the 19th century — foundation of societies, choirs and brass bands, the first song festival, the *Sakala* newspaper, the attempt to establish the Estonian Alexander School and, first of all, buying of farmlands for perpetuity — has been closely connected with flax cultivation. All these enterprises needed money, and a great deal of money was obtained by selling flax. The peak of flax-growing in Estonia was in the 1880s when the area under flax in South Estonia was as much as 14.6% of the total arable land. The author claims that the fading of the enthusiasm of the awakening period was closely related to the fall in flax prices on the world market. During the establishment Estonia's independence, the role of flax became topical again. The hardest days of the War of Independence in the spring and summer of 1919 were overcome by buying ammunition for flax. Flax was also one of the chief sources of foreign currency which helped to get over the economic

depression of 1920. Nowadays the share of flax in Estonia's economy is insignificant.

Tartu Peace Treaty, concluded between Estonia and Russia in 1920, has retained its political topicality until the present day, and as one of the underlying documents of the Republic of Estonia, it will be continually important in the future as well. A number of articles in the peace treaty were certainly dictated from the positions of Estonia as the winning side. The Republic of Estonia existed within the borders fixed by the 1920 treaty for about twenty years, but the economic aspect of the treaty, particularly a number of items directed towards the future were not realised. Some articles of the peace treaty, which were believed to be feasible then, cause certain perplexity nowadays. This concerns, first of all, Article 3 of Appendix III to the peace treaty, where it is stated that "Russia will grant Estonia privileged concession rights to one million dessiatines of forest lands in the guberniyas of Petrograd, Pskov, Tver, Novgorod, Olonets, Vologda and Archangel on conditions fixed in a special agreement." The Tartu Peace Treaty was complemented by a sc. "secret protocol" where Russia granted Estonia until the conclusion of the concession agreement for five years the right to 50,000 dessiatines of forest concessions in the basins of Luga and Plyusa Rivers in Petrograd guberniya. Toivo Meikar discusses in his article the problems of forest concessions and what was achieved or not achieved at the corresponding negotiations between Estonia and Russia.

Pema Bhum, one of the founders of the Amnye Machen Centre for Tibetology and a visiting lecturer at the University of Indiana, acquaints us with new Tibetan poetry, with a style that began to spread only a little more than ten years ago. The present-day poets have taken an effort to rid themselves of the theory and teachings of Buddhism and of Marxist ideology. The titles of new poems differ considerably from those of the traditional works of literature. The authors of traditional works of literature, when giving titles to their poems, try to anticipate the feelings that the reader will experience. The new poets rely on their moods when giving the titles. The traditional titles require lengthy wording, whereas the titles of new poems may consist of single words. The authors of present-day poetry believe that expressing

one's feelings is more important than connecting words in poetic creation. Creation is a means of explaining or expressing the living mind, therefore it must follow the feelings in one's mind. Although new poetry makes use of the principles and expressions of *Mirror of Poetry*, a treatise on poetry, which was translated into Tibetan in the 13th century, the influence of the spoken language is much more obvious.

Although the 16th-century Spanish conquistadors killed a large number of *amautas* ("rememberers") who passed on from generation to generation myths, the official history of the Inca state and oral artistic creation, the chroniclers managed to write down a sizeable amount of songs. Quechua poetry comprises a multitude of genres. Religious anthems occupy a special place in the poetic heritage of the Quechuas of the Inca period. These are devoted to a celestial, God of the Sun Inti, as well as to other supernatural beings. The monumental work of the chronicler Inca Garcilaso de la Vega *Los comentarios reales de los Incas* (first published in 1609) includes the only preserved version of one of the mythological anthems. Tarmo Kulmar, associate professor of comparative theology at the University of Tartu, analyses its mythological background and religious content and makes an attempt to date it. The author reaches the conclusion that the anthem *Sumak ñusta...* has its origin in the Aymara-speaking Tiahuanaco culture. Later it has been complemented by the Quechuas and adopted by the official religion of the Incas. The celestials Pachacamak and Wiracocha were objects of worship during the Inca state and they have a number of common features. In his other article Tarmo Kulmar studies how many characteristics of cultural heroes they possessed and how they were honoured in the Inca state as harbingers of civilisation. He concludes that Pachacamak was originally a celestial of the central part of the coast of Peru, more exactly of the tribes inhabiting the valley of Lurín. Most probably he was also a local cultural hero, although direct proof of it is missing. After being admitted to the Inca pantheon, Pachacamak obviously became an official celestial of the Tahuantinsuyu religion, a numinous otiosity. In the Inca religion he was obviously not a cultural hero. Wiracocha was originally a celestial of the Tiahuanaco culture and certainly a cultural hero

as well. Taken over by the Incas, Wiracocha acquired more and more features of an official cultural hero, although some traits of a celestial also preserved. The scholars who identify Pachacamak with Wiracocha are right only to the extent that both had the functions of a celestial. As cultural heroes of the Inca religion, they cannot be equated with one another. By no means can Pachacamak and Wiracocha considered to be the same deity, because their origin lies in different cultures, different religions, and possibly in different epochs.

The first considerable descriptions of nature and landscape appear in Egyptian literature in the 2nd millennium B.C. First of all, *The Tale of a Castaway* and *Sinuhe's Tale* are worth mentioning. Both stories speak about the fate of the central character in a foreign country. Sergei Stadnikov, lecturer of history at Tallinn Art University and at the Institute of Humanities, describes how nature, landscape and architecture are depicted in *Sinuhe's Tale*. The author concludes that there were no fixed limits between the Egyptians and the cosmos, thus there was no opposition between them. This, however, was valid about one's own culture and nature only. And *Sinuhe's Tale* is the first work of Old Egyptian literature that deals so thoroughly with this theme.

In his reasoning about the myth Candidate of Physics and Mathematics Heino Eelsalu concentrates on its intuitive vision of the world and tries to explain the typified keywords of myths. His main interest lies in the astral qualities of the World Tree and hints at the possibilities of restoring the original message.

Russins or Ruthenes are an Eastern Slavonic people in the hart of Europe; nowadays their main territories on both sides of the Carpathian Mountains are divided between Ukraine, Slovakia and Poland. Some Russins also live in Yugoslavia, the USA and elsewhere. The exact number of Russins is not known because, for long, they have not been recognised, and partly are still not recognised as a separate ethnos, and no account has been kept about their number at censuses. According to some estimations the approximate total of people of Russin origin in the world is about 1,547,500. Indrek Jääts, a graduate student at Tartu University, discusses the history of the Russins from the 6th-7th centuries, when the first Slavs settled in the area of the Russins on

the southern slopes of the Carpathians, until the present day. The author deals in greater detail with the Russins' national movement since the mid-19th century.

In the section of discussions, Feliks Kinkar, the author of a book on the history of educational societies in Estonia, argues with Jaanus Arukaevu, who reviewed the book in *Akadeemia* No. 2.

The issue ends with Part 9 of Arvo Mägi's book *What has stuck in my mind*.

Language relationship and the Finno-Ugric family tree

Tiit-Rein Viitso

People speaking related languages need not be genetically related. The fact that in the USA English is spoken as a mother tongue, in addition to white people, also by millions of blacks means that a nation can be genetically heterogeneous. Languages are related only when they can be proved to stem from a common parent language called their protolanguage. Contrarily to some recent claims, the language relationship of a set of languages can be described, and can be best described, by means of a family tree.

When describing the linguistic relationship, there is little sense in trying to distinguish between a language and a dialect. As a rule, it is not enough to have barely a set of similar words or stems for proving the linguistic relationship of two or more languages. The existing (and non-existing) sounds in the similar words must create a regular set of general or positionally defined sound correspondences; these correspondences serve as a basis for a hypothesis of the structure of the sound system and the protoforms of the similar words in the former common protolanguage of the language set. Making a hypothesis of that kind is called reconstructing of the protolanguage.

A well-reconstructed protolanguage differs from any real language in not having internal variability, including dialects. In some cases a protolanguage can correctly capture a feature that occurred thousands of years ago, in other cases recent similar changes or losses in all related languages have changed the reality. Therefore a protolanguage cannot be equated with the actual parent language of a set of related languages even if it can be ascribed to an otherwise well identified historical or prehistoric population in a certain area.

In this article instead of the traditional family tree of Finno-Ugric languages, another tree is proposed (Figure 3). The new tree is based on innovations of initial and intervocalic consonants in different Finno-Ugric dialects (Figure 3). In addition to innovations of classificatory significance also the ones possibly defining Sprachbunds are taken into consideration. According to the new tree model the modern Finno-Ugric groups do not result from a simple gradual splitting of the Finno-Ugric stock from the east to the west but from a considerably more complicated pattern of splits. So Proto-Finno-Ugric has split into West Finno-Ugric (or Lappo-Finnic) and East Finno-Ugric. East Finno-Ugric has split into Hanti and Central Finno-Ugric. Central Finno-Ugric has split into Volgaic and Hungarian. Volgaic has split into Mari,

Mordvinic and Kamaic, Kamaic has split into Permian and Mansi.

There have been attempts to locate the primary homeland of the Uralians or Finno-Ugrians in the area between the Volga and the Irtysh Rivers on the basis of tree or fish names and the geographic distribution of the corresponding species. Still it is possible that the names of such species have been learned only in that area and not forgotten by speakers of the more western Uralic or Finno-Ugric languages. The Finno-Ugric languages offer no reliable data about their original homeland. One can only argue that the Finnic languages have been once spoken at least 500 kilometers farther in the south and that the predecessors of the Finno-Ugric inhabitants have entered the Finnic territories using the path later used by the Russian invaders.

A reasoning on myth in retrospect to Uku Masing

Heino Eelsalu

Underlying the reasoning is a condensed definition of the myth. According to that, the myth is such a folklore text that gives sense to a "weltanschauung" (vision of the world and stipulates something important about the respective "Weltbild" characterized by personification of nature's phenomena. The

reasoning is limited to primitive mythology exemplified by the Estonian lore. Typical to the latter is the so-called 'static "Weltbild"' (an expression introduced by the Estonian scholar Oskar Loo half a century ago). This notion can be understood so that in our myths we have to do with remnants of descriptions of unsophisticated astral and other visible phenomena and not with philosophical extrapolations or cosmological/cosmogonical speculations. However, the static "Weltbild" is non-static to the extent it uses personification in order to introduce actions caused by dynamic forces, i.e. forces produced by muscles.

Those of the myths which have survived ages must have possessed stabilising features. The latter can be revealed by looking for those elements which occur repeatedly and relate myths to each other. They can be termed as the universals. The World Tree represents a spectacular example of such universals. A number of other universals can be detected and made use of, too. If we assume the myths to be carriers of messages, a concept for decoding them is to be developed. Underlying the decoding procedure are the universals, provided they have been recognized as such against a wider cultural background. A typical example of the decoding procedure is presented by an Estonian myth called "The Christened Forest". This myth was analysed

Summaries

from an astral viewpoint already as early as in 1934 by the versatile scholar Uku Masing, who apparently was unaware of the existence of the universals in the above sense. He carried out his analysis in a methodologically innovative straightforward way and succeeded in directly revealing the astral nature of its heroes.

MIS MEELDE ON JÄÄNUD
Episoodid ja meeleolusid

Arvo Mägi

IX

Passiivses võitluses Saksa okupatsioonivõimude vastu juhtus eksitusi — nagu sellises “pimedas” peetud võitluses tihtipeale. Mõned vastupanugrupid hankisid materjali Saksa sõjapäevade paigutuse, relvade jne kohta ning andsid need üle lääneliitlastele. Ei teatud, et nood andsid valesti suunatud solidaarsustundest andmed üle venelastele. Seetõttu on nood grupid saanud etteheidete osalisteks meie sõjameeste poolt. Eksitusi juhtub! Meie informatsioon “suure poliitika” sektoris oli üsna puudulik.

Kodutalu saatuse kohta annan sõna Marta Paasi käsikirjalistele mälestustele. Marta Paasi isa Karla Savimaa jäi alates mu vanemate küüditamisest pidama Lõhmuse talu ja tegi seda kogu Saksa okupatsiooniaja vältel.

Sündmustest 1944. a augusti lõpus jutustab Marta Paas:

Kui venelased jõudsid Emajõe äärde, siis oli elu lausa võimatu. Linnulennult oli meie juurest rindeni üsna vähe maad (13 km) ja lennukid olid päeva läbi liikvel. Varakult enne päikesetõusu lüpsime lehmad ja ajasime kopolisse, kus oli rikkalikult puid ja lepavõsa loomadele varjuks. Hobused, neid oli neli, jäid talli, sest väljas oleksid hulkuvad (saksa) sõdurid võinud kiiremaks edasijõudmiseks lihtsalt hobuse või veel rohkemgi ära võtta.

Lennukid tulid tavaliselt juba hommikul ja nende mürin lakkas alles hämaruse saabudes. Pomme meie peale ei raisatud, tulistati lihtsalt kuulipildujatest kõike, mis ainult ette jäi.

Tuld pliidi alla teha ei julgenud, peamiselt leppisime piima-leivaga, ainult hilisematel õhtutundidel julgesime sooja toitu teha ja leiba küpsetada.

Rinne püsis Emajõe kaldal. Tallu kogunes sõjapõgenikke, kes kodudest olid ära aetud. Kõik võimalikud kohad olid täis nende loomi ja vankreid.

Karla Savimaa käsutati Emajõe äärde kaitsekraave kaevama.

Lõpuks oli ometi üks pilvine hommik. Sellise ilmaga ei olnud lennukid varem kunagi käinud. Mamma otsustas teha korraliku söögi.

Ei saanud me veel päris sõnuks, kui mamma, kes istus laua otsas ja nägi metsade kohale Peipsi pool, äkki hüüdis: “Juba kurivaimud tulevad!”

Maa hakkas värisema plahvatustest ja lennukite ulgumine koos plahvatuste mürinaga muutus kõrvulukustavaks põrgulärmiks. Lapsed hakkasid karjuma ja naised hüüdsid Jumalat appi. Isegi sõdurid muutusid ärevaks. Lennukid aina tulid tagasi ja põrgulärm kestis. Väljas müris ja vappus.

“Tuli! Tuli! Põleb!”

Talli katuses oli võrdlemisi suur auk ja sealt tuli pigimusta suitsu. Tallipealne oli täis ilusat ristikkeina, tallis olid hobused ja kõrval vankrikuuris laskemoon.

Õue täitis kollane suitsu ja tolmu segune vine ja levis kõvasti kõrbehais.

Hobused lasti õunaaeda, kus nad kohe kartlikult aianurka suure pärna alla pugesisid. Tallikatuse oli üleni leekides ja inimesed hoidsid sealt eemale, kuigi tuli niipea veel vankrikuurini ei jõudnud. Lennukid oli õnneks ära läinud ja ainult õudne tule vihin ja ragin täitis õue.

Mamma jooksis meeletuna ringi ja otsis kokku kõik talus leiduvad panged, et elumaja katust niisutada, kuhu hakkas üksikuid sädemeid langema. Redel oligi katusel valmis ja mamma ise ronis esimese pangetäiega üles. Aga ainsaks see jäi, sest lennukid tulid tagasi.

Päästa polnud enam midagi — elumaja tallipoolne katus põles juba raginal.

See oli Emajõe rindel toimuva venelaste rünnaku eelmäng. Sõjaväelased sundisid inimesi põhja poole liikuma. Marta läks enne teisi liikvele, aga perekond ei tulnud järele. Noore tüdruku eksirännakud viisid ta kaugele Läänemaale, aga sealgi olid juba Vene tankid ees. Marta jõudis pikapeale koju tagasi.

Ena Helene Savimaa suri varsti pärast seda (arvatavasti veremürgitusse). Perekond soetas endale uueks eluasemeks talu säilinud aida.

Isa Karla Savimaa kui “kulaku sabarakk” vangistati 1945. a kevadel. Ta oli kümme aastat Vorkutas, pääses koju tagasi ja elas veel kümme aastat. Marta, kes ei täitnud võimude korraldusi, viidi Ulila rabasse tööle. Sealt põgenes ta päikesevarjutuse ajal ja töötas kriitilises olukorras (ilma isikut tõendavate dokumentideta) aastaid. Lõpuks sai Tartus õlletehase kontor “jalad alla”. Kodutalusse julges minna alles aastaid hiljem.

Kes omaniku ja pidajata talus hiljem elasid, pole teada. See ühendati pikapeale Koosa sovhoosiga. Talu põllule, otse talumajade kõrvale, püstitati sovhoosi ehitusi, kasutati ka säilinud lauta ja rehte.

Kui 1994. a kevadel Lõhmuse talu külastasin, oli seal peale lauda ja rehte alles veel sealauda-aida vare. Aed oli metsistunud, õuel kasvas kõrge rohi. Jäljetult olid koos vundamendiga kadunud kivist talli ja tõllakuuri müürid, samuti saun. Iidne “Triitsu tamm” taluhoonete kõrval oli siiski alles.

VII. ROOTSI

1. Päevik

Alguses pidasin Rootsis päevikut, mis annab edasi muljeid laagritest ja Uppsala algpäevadest. Viimane märkus on tehtud 7. septembril 1945.

1.10. Laeval arutasime Varmaga olukorda. Tema arvas, et Soome on rahu teinud liiga vara. Stockholmis läks meil ja Axel Marki perel tohutu aeg, enne kui tollist läbi saime. Vastas polnud kedagi, tollimehed tahtsid meid tollihoonest välja visata. Lõpuks saadi telefoni teel kätte Heldur Tõnisson ja Ronimois, kes andsid raha Kummelnäsi laagrisse söiduks. Suured pakid jäid maha.

Ronimois hakkas kohe Helsingi meeste poliitikat arvutama: sakslastega koos võitlemine olevat olnud vale. Evakueerimine oleks pidanud toimuma varem jne. Rääkis Tallinnas väljakuulutatud Vabariigist ja evakueerimisest Soomest.

Kummelnäsis oli palju rahvast. Olime seal kaks päeva, andsime andmeid kartoteegi jaoks ja saime rõivaid. Siis sõitsime üheks ööks ligidasse Vikingshilli, kus olid juhid Grönberg, Paul, Menning jt.

Kummelnäsis oli ka Laid, kes selgitas Stockholmi poliitilisi seljaguseid — omavaheline kaikkavedamine oli kõva. Helsingi poliitikat ei tunnustatud. Äkki kadus Laid — läks veel kord kodumaale.

Järgmisel hommikul sõitsime rongiga Motala ligidale suvitamis-kohta Medevi Brunni. Saime siin omaette toa — küll ainult kamina küte, osalt tuleb ise metsast puid tuua. Tuttavad: pr. Ella Koern, pr. Liidia Tuulse, klassivend Eero Muna perega ja kaasvill! August Saarm perega.

Pean siin õhtul "leinaaktusel" kõnet pidama. Saatsin kirjad prof. Suitsule, prof. Karlingile ja Ilmar Mikiverile.

2.10. Laupäeva õhtul oli aktus, kus pidasin kirikus kõne. Pühapäeval oli jumalateenistus ja peale selle kohvijoomine rootsi seltskonnategelastega, seal ma polnud. Rootslased muidugi ei uskunud meie jutte kommunistidest.

Eile õhtul olime pr. Tuulse pool, kus prof. Koern, dr. Suurküla ja ajaloolane Soom pühitsesid nendega koos "Juhaniga" tulnud dr. Elsa Kurvitsa lahkumist laagrist ja vahetasid sõidumälestusi. Siin on varem olnud ka mingi tingel-tangel õhtu.

5.10. Elu läheb üsna vaikselt. Olen saatnud mõned kirjad. Liidi arstidokumendid on kadunud, katsub neid restaureerida. Meie laagri saatuse kohta pole selgeid andmeid — kas jääme siia või läheme ära. Liidi täidab praegu laagriarsti kohuseid.

Mina käin Margiga vahel metsast puid toomas ja mõnes koristamistoimkonnas. Vahepeal õpin rootsi keelt (ma olin pisut õppinud kodumaal). Põgenikke voolab juurde.

“Gotlands Allehandas” on eestikeelne osa ilmunud alates 28. septembrist. Muidu midagi poliitilist ei tea. Heinrich Mark on saatnud oma vennale ainult lühikese kirja.

Rootsis on venevastane tendents siiski üsna tugev (“Stockholms-Tidningen” ja “OBS”). Bonniersi klikk on venesõbralik, eriti “Dagens Nyheter”, kuigi see on viimasel ajal vaiksem.

8.10. Liidi andis oma dokumendid sisse, võib-olla õnnestub tal laagriarstiks saada. Oma pakid saime kätte. Karlingilt sain kirja, ta ei saavat midagi teha, saatis mulle küll soovituse. [---]

10.10. Ristikivi kirjutab Sigtunast. Ise saatsin kirja Maret Martnale, et kuulda pisut pealinna uudiseid. [---]

13.10. E. V. Saks ja Valev Uibopuu teevad ajalehte — väljaspool Stockholmi poliitilisi härrasid. Asi läheb huvitavaks. [---]

16.10. Täna kolisime. Prof. Suits pakkus mulle 300-kroonilist kohta Värmlandi muuseumis, Karlstadis. Esialgu kavatsen vastata eitavalt (tahaksime pealinna ligidusse saada). Ristikivilt olen saanud mõne kirja. Penno kaebab kirjas Aksel Margile, et kõik käib tagurpidi, igaüks veab oma poole ja temal on raha lõppemas. Saksa taga seisavad “rahvuslased” nagu prof. Perli, Edgar Kant jt.

Hulk viimati tulnud eestlasi on laagrites üsna halvas olukorras. Meie elame teistega võrreldes väga hästi.

19.10. “Eesti Loomingu” tellijaid olen saanud kokku 20. [---]

Siin tuleb iga nelja päeva tagant kord keskkütet hooldada. Aga muidu on siin lihtsam elada ja tuba on kena ning puhas. Uibopuu kirjutab.

22.10. Käisime täna 10 km jalutamas kõrgema mäe peal. Eile õhtul oli pidu. Kõnelesin eestlaste õigustest. Muu kava läks päris rahuldavalt. Lõpuks jälle tants. Reede õhtul oli meie maja rahvas meil külas: Enarid, prl. Lõhmus emaga, prl. Mäepea ja Vilvalid.

Mingeid uudiseid väljastpoolt ei ole. Kommunistid katsuvad meie suhtes rootslastele survet avaldada. Selle tõttu on karanteeni aega viimati tulnutele pikendatud, kuna kardetakse agente. Mikiveri järgi pidavat teine nädalaleht lähemal ajal ilmuma.

26.10. Nüüd on teise lehe kuulutused Karheidingule saadetud — “Eesti Teataja”. Saks saatis 22 eks. “Eesti Loomingut”. [---]

30.10. [---] Saksa "Välis-Eesti" on ilmunud, ilma igasuguse poliitilise jooneta. Esimesed 50 eks. läksid ühe tunniga läbi. "Eesti Loomingut" suutsin ära müüa 28 eks. Ristikivi saatis ühe väga sapis kirja.

1.11. [---] "Teataja" on ka tulnud — asjalikku informatsiooni, aga kuivalt (õigemini mitte üldse) toimetatud ning kole lohakalt murtud. Kirju saadud Laiult ja Pekomäelt. Esimene on õnnetu olukorra tõttu. [---]

6.11. Kuulutuse järel tuleb üsna paljudelt tuttavatelt kirju. [---] Olen praegu ka raamatukoguhoidjana iga päev kl 3–4 kantseleis. Kahjuks ainult rootsikeelset kirjandust.

"Välis-Eestit" läheb siin 50–60 eks. Tegin Ristikivile ettepaneku panna käima "Täitsa Eesti", vastust pole veel tulnud. (Stockholmist saadeti saksa okupatsiooni lõpukuudel kodumaale trükitud pöranda all levitatavat väljaannet "Päris Eesti", selle järgi nimi.)

10.11. Ristikivi saatis kaastööd ja "Täitsa Eesti" nr. 1 läks eile minema. Juba neil Stockholmis teada, et mina müütan "Tüska Tidningeni" (Saksa "Välis-Eesti") numbreid. Heinrich Mark juba kirjutas.

Pr. Maimu Oras, kelle ma "sugulasena" Älmhultist välja nõudsin, jõudis eile siia. Pürkoppidele kirjutasin ka, et katsugu siia tulla. Siit läheb 50 inimest ära ja u. 70 "intelligenti" tulevat asemele.

Liidi kohast ei saa vist asja, katsume vähemalt tehtud töö eest palka norida. Eile pidas laagrivanem Enari noomitusjutluse trikapruulimise (kali aetakse pärmiga käärima, see muutub alkoholi sisaldavaks) vastu, aga öösel peksis naist ja vaest Mälsonit (kooliõpetaja, hiljem Sigtuna gümnaasiumi juhataja), kes tuli öösel kell 2 Liidi juurde oma nägu paikama. Nüüd on kogu laager paksu õhku täis — enne pidu.

14.11. Pidu läks hästi, eriti meeldis rahvale "iludusvõistlus", kus Liidi oli "miss Rossia".

Pühapäeval lõi välk sisse: Mälson oli rootslasest laagri direktori juures kaebamas käinud ja tütarlapsed ka sisse vedanud. Direktor oli tulivihane: Enari ametist lahti ja laagrist välja! Samuti Aino Mäepea ja prl. M. Lõhmus. Pr. Enari oli rääkinud, et Mälsoni pool olnud hirmus joomine ja kõik olnud täis.

Esmaspäeva hommikul tuli mulle idee ja Liidi viis selle täide: rääkis direktorile ära kõik need jutud, mis laagris liiguvad tema ja Aino Mäepea kohta. Nüüd arvatavat, et vallandamine toimub armukadedusest Mälsoni vastu. Direktor kohkus ja nüüd on asi vähemalt selles osas korras.*

---

*Aino Mäepea, hiljem Talmre, oli väga hea deklamaator, hukkus koos noorema õega "Estonia" katastroofil.

“Eesti Loomingu” nr. 3 jaoks saatsin kaastööd Orasele. Täitsin ankeedi “intelligent-tööjõududele arhiivitöö hankimise suhtes”. Näis, kas hakkavad midagi pakkuma.

20.11. Skandaali lained on vaibumas. Homme sõidavad nii Enari kui Mälson ja 26 inimest ära Sunnhultsbrunni. Laupäeva õhtul oli Lõhmuste pool lahkumispidu, kuhu ka Mälson oli palutud.

Dr. Madar on tagasi, tema olevat Stockholmist siia saadetud, aga direktor ei tea sellest midagi.

Üks rootsi daam käis siin ja tahtis kole odavasti käsitöid saada. Prof. Tuulse oli eile siin, ei teadnud pealinna poliitikutest suuremat rääkida. Oli üldiselt kaunis pessimistlik.

23.11. Uus tohter on nüüd ametis. Uibopuu saatis kirja, leiab, et “Välis-Eesti” on tervendavalt mõjunud Stockholmis. Eks see osalt ole õigus.

Pürkopid tulevad arvatavasti varsti siia, ülehomme tulevat 75 inimest. Liidi teeb praegu hoolega nukke. Varsti algab ka vist sauna ehitamine, millest lubasin Eero Muna kaudu osa võtta.

26.11. Nüüd algas sauna ehitamine — 8 tundi päevas. Ehitajad Muna, Uusmann, Saarm ja mina. Eile tuli 69 uut inimest Kisast, mitte ühtki tuttavat. Eile olime direktori pool külas.

1.12. Saun saab homme valmis. Viimastel päevadel pidi direktor ära minema, kuid praegu on asi jälle kahtlane.

Laid oli tusane “Täitsa-Eesti” nr. 2 pärast, kirjutasin talle krõbeda vastuse. Täna tuli ka Penno käest kiri — kurdab, et Rootsist ja välispoliitiline osa sellesamas “Täitsa-Eestis” võib võimude kätte sattudes pahandust tekitada (okupatsioonide ajast verre jäänud asjatu hirm).

Tohvid (Liidi õde Helga perekonnaga) on Saksamaale jõudnud, selle kohta tuli teade.

5.12. Saun on enamvähem valmis. Eile lõppes minu töö, tuli esimene saunaskäik.

6.12. Pürkopid jõudsid lõpuks kohale. Ka Liidi legitimeerimine pagulaste arstina saabus. Ootab nüüd kohale määramist. Tellisin täna üüriraadio.

12.12. Liidi läks eile Vadstena haiglasse. Mina hakkas Kitsniku soovitusel, kes ise Stockholmi läheb, tööameti tõlgiks. 225 krooni palka, peale toiduraha ja taskuraha mahaarvamist jääb 108 krooni alles.

“Välis-Eesti” vahendamise andsin Pürkopile üle. Homme on Lucia-pidustus ja hiljem Kitsniku lahkumispidu kõrvaltoas.

Pühapäeval oli kino — eksituse tõttu mingi Konsumi propaganda-film. Näidati ainult Toscanini filmi, aga seal esineva internatsionaali

Mis meelde on jäänud

puhul hakkas rahvas trampima ja vilistama, nii et hääli tuli maha keerata.

Esmaspäeval pidas praost Täheväli jumalateenistust ja õhtupoole esinesid Maldutis, Kõks, Harri Kaasik, Mari Kamp ja Tubin.

Mark sõidab reedel Stockholmi "parlamendi" Eesti Komitee valimisele.

15.12. Olen alates 13.12 tööametiis tõlgiks. Täna tuli uus pakumine Karlstadi Kjellini juurde. Õhtupoole tuli teade, et Liidi on määratud Avesta ligidale laagriarstiks. Kuna ta aga veel haiglas on, siis sõidame arvatavasti jaanuari alguses. Siit lahkuvad direktor, intendent ja perenaine.

Eile oli koolimajas nõupidamine, arvatavate tulevate vene "külastuste" suhtes. Otsustati mitte minna vastavale koosolekule. Koos oli 21 meest. Rääkisin üldisest poliitilisest olukorrast. Mark oli koosoleku juhataja ja rääkis Eesti Komiteest. Otsustati asutada klubi poliitiliste ja muude päevaküsimuste arutamiseks. Juhatusse valiti Mark, Karheiding ja Mägi. [---]

Koosolekul olid Saarm, Karro, Kurrusk, Karheiding, Maripuu, Muna, Mark, Vilval, Mäepea, Väin, Soosaar, Jürine, Mägi, Mihkelson, Tarning, Uusmann, Juurup, Pürkop, Murunurm, Karneol ja Sillamaa.

18.12. Liidi tuli täna haiglast. Tema koht oli siiski valehäire. Uus intendent oli täna kohal. [---]

Eile õhtul jõudis kohale ka Mark, kes tõi igasugu uudiseid. Vana kaklemine käib igatahes edasi, välispoliitikas ollakse optimistid nagu ikka.

Täna oli Karheidingu pool klubi juhatuse koosolek, kus koostasime resolutsiooni teksti, mis oli mõeldud ka lätlaste jaoks.

21.12. Direktor otsib praegu järjekindlalt Liidile kohta. Teisipäeval oli klubi koos ja otsustas ka protesti saata. Valiti 9-liikmeline "seltskondlik komitee", kes pidi esitama palve direktori ametisse edasi jäämise suhtes. Teist protesti ei lubanud direktor enne ära saata, kui venelased tõesti tulevad. Õhtul oli uus intendent koos direktoriga kõrvaltoas külas.

26.12. Liidi peaks nüüd minema Visingsöle. Sõidame arvatavasti 3. jaanuaril. Protestile allakirjutamine algas eile. Pühade laupäeval oli jõuluõhtu, kus eriti lapsed said rohkesti kinke. Õhtul olime Pürkoppide juures. Esimese püha õhtul olid meil direktor, Suurkülad, Pürkopid, Margid ja Maimu Oras. Täna oli kõrvaltoas pidu, kus olid Munad, Mäepead ja prl. Mitt.

29.12. Täna tuli uus korraldus. 2. jaanuaril tuleb Liidil sõita Byringesse. [---] Täna oli ka klubi koosolek, kus mina rääkisin välispoliitikast ja Suurküla silmadest. Allkirjad on nüüd käes. Puudub 15 nime.

30.12. Täna viisin meie suuremad pakid ära Motalasse raudteele. Pärast oli komitee koosolek [---]

Laagris on pr. Helene Johani, kes oli saksa okupatsiooni ajal eesti naiste "juhiks" ning üldkoosolekul nõudis käreõnemat resolutsiooni. Ise on ta käinud direktori juures kahetsemas, et ta üldse alla kirjutataks. Olevat ebadiplomaatlikult koostatud resolutsioon. On ka teinud kihutustööd allakirjutajate hulgas.*

1.1.45. Eile oli vana-aasta ärasaatmine, kus esines meie "röövlivõõr" ja kus pidasin kell 23.55 kõne. Peokõne pidas Pürkop. Pärast anti meile kui lahkujaile kommi ja lilli. Öösel oli intendent Nilssoni pool olemine. Täna tegime lahkumisvisiite ja õhtul oli lahkumispidu. Kohal Lõhmused, Aino Mäepea, Pürkopid, Munad, Uusmannid, prl. Mitt, Margid, Maimu Oras. Tuju ja lärm väga kõrgel.

2.1. Hommikul sõitsime autoga Motalasse ja jõudsime rongiga 18.44 Byringesse, kust meid autoga ära toodi.

Esimene mulje halb: barakid traataia keskel, direktor haukuva ja järsu olemisega. Aga meile antud maja üsna kena. Pealekäimisel lubati igasugu mõnususi hankida. Öhtul käisime laagrivanem ltn. Sillandi juhtimisel barakke vaatamas. Seest polnud nii hullud kui väljast. Tõit olevat kehv.

4.1. Meil pole siin just väga viga. Täna käisime koos Herman Lepaga postil ja poes (u. 5 km).

5.1. Käisime täna järve ääres ja kalju otsas. Direktor on kitsi, ei taha arstile kitlitki muretseda. Esmaspäeval hakkab rootsi keele kursusi andma.

Liidi saatis Riivesele ja Isbergerile nõuküsimise kirjad. Mina andsin täna esimesed rootsi keele tunnid. "Täitsa-Eesti" nr. 3 on valmis, aga pole ümber kirjutamiseks masinat.

Siin lõpeb selleaegne päevik. Lisan hiljem tehtud märkusi, kuigi need ajas edasi hüppavad.

Byringes kulus suurem osa aega direktoriga maadlemiseks, see muutus eriti akuutseks pärast lätlaste tulekut laagrisse. Nendega oli meil läbisaamine hea. Käisin 3.–5. veebruaril Stockholmis, kust sain informatsiooni ikka segasemaks muutuvate "siseasjade" kohta. Karling kirjutas ja pakkus kohta Göteborgi. Liidi pidi Uppsalasse tööd saama, nii jäi see asi soiku.

---

*Seda daami ei tohi segi ajada Tartus elanud ägeda kommunisti Helene Johaniga. Et resolutsioonile alla ei kirjutatud, selle põhjuseks näis olevat pisut varem toimunud, alguses edukas sakslaste Ardennide operatsioon.

19. veebruaril sõitsime sellest viletsast laagrist minema. 35 km sõitsime viletsate autode tõttu 6 tundi. Sõitma hakkamisel pidi Juhan peaaegu auto alla jääma, aga sai õnneks ainult pisut muljuda.

Ärlas polnud perekonnabarakkides elades suurt viga. Mingit erilist tegevust seal harrastada ei saanud. Lõpupoolle ainult pidasin Aleksander Veileri asemel paar aktuaalset välispoliitilist ettekannet.

Tegime ettevalmistusi *Vabariiklase* väljaandmiseks. See idee oli tekkinud Laiul ja Ristikivil. Nihkuma hakkas asi alles mais. Jäi vahepeal seisma, kuid 250 krooni saamisel läks käiku. Vahepeal oli jutt sellest laiaili läinud, vist H. Margi kaudu.

Tuttavatest olid Ärla laagris peale mu kaudse sugulase Henno Jõgeva veel Veilerid, Kaber ja Liidi kaugse sugulane Loorents.

4.–9. maini käisin Stockholmis ja sealt Uppsalas korterit otsimas. See ei õnnestunud. Pidasime Stockholmis *Vabariiklase* toimetuse koosoleku ja otsustasime kaastööliste ringi laiendada. Alguses kavatsesime Lauri juures trükkida, hiljem siiski *Teataja* juures.

Lõpus olin kuu aega üksinda lastega laagris. Liidi oli Uppsalas töö ja otsis korterit. Toimetasin *Vabariiklast* ja täitsin kursusekirju masinajoonestamise alal (sellest ei tulnud midagi välja).

Lisandusi laagrielule

Medevi Brunn oli pikkade ajalooliste traditsioonidega kuurort, kus inimesed jõid "tervisevett" ja lõbutseid. Koosnes väikesest majakestest, kuhu hiljem raudahjud sisse ehitati, sest need majad olid suviseks olemiseks mõeldud ja ainult kaminatega.

Seltskondlik elu laagris oli äge — laulukoor, kool, klubi, näitering, laupäeva- ja pühapäevaõhtuti tants. Omavaheline läbisaamine hea.

Pärast seda oli Byringe laager muidugi šokk, kuigi laagriarst elas eraldi väikeses osalt pooleliolevas majas. Seinad polnud veel tapetseeritud, neid kattis ajalehepaber. Juhan ütles, kui me sinna sisse läksime: "Läheme ära koju!" Mõtles "kodu" all Medevi Brunni.

Byringes oli kogu aeg tülisid laagrijuhtkonnaga, söök oli vilets, laagrijuhataja oskas peale rootsi keele ainult inglise keelt. Laagrisse saadetud läti haritlastega katsus juhataja

meid tülli ajada, see ei õnnestunud. Lätlased läksid keeldu trotsides Stockholmi ja kaebasid laagri juhtkonna peale vastavale ametkonnale. Tulid revidendid ja laagri likvideeriti.

Laagris oli koos abikaasaga meie kandist "Viru Karla" — Karl Tammsaar (end. Tamberg). Läksid hiljem Kanadasse.

Õpiti pisut rootsi keelt, muud tegevust laagris ei olnud.

Ärta laagri koosnes suurtest barakkmajadest, perekondadele olid masoniidist seintega sisse ehitatud "kopid". Seal roomas Margus käpuli mööda vahekäiku ja läks igale poole "tubadesse" sisse. Õpiti ka rootsi keelt. Veiler andis Rootsi ajalehtede najal välispoliitilisi ülevaateid, hiljem tegin seda vahel ka mina. Näitlejad käisid esinemas.

P ä e v i k u m ä r k u s i

10.7.45. "Vabariiklane" on saanud hea vastuvõtu osaliseks. 1200 eks. on peaaegu läbi. Peapiiskop Köpp on saatnud tunnustava postkaardi Laiule.

Praegu keerleb pealinnas kõik Eesti Komitee valimiste ümber. Laiu koostatud "teise nimekirja" pärast on "põhihelilased" (omaegne vaikiva ajastu opositsioon) tõesti vihased. Aksel Margal on olnud kokkupõrge Ronimoisiga. R. olevat rootslaste juures käinud Rei peale kaebamas. Enne seda Rei Laretei peale. Pukinistid (endised isamaaliitlased, juhiks Otto Pukk) on praegu kaunis vaiksed. Tehakse ettevalmistusi Eesti Korporatsioonide Liidu elustamiseks. Uppsalaski tuleb 29.7. vastav koosolek.

Pühapäeval Stockholmis käies rääkisin Ilmar Mikiveriga ning soovitasin noortel koostööd harrastada ning leplikud olla. Kutsusin ta Uppsalasse külla. Aksel Mark soovitas kaastööd tegema hakata "Välis-Eestile", saatsin vastava kirja Uibopuule.

17.7. Täna pidi Stockholmis olema Eesti Komitee kandidaatide koosolek, kuhu vist keegi Uppsalast ei läinud. 29.7. tuleb Uppsala Eesti Seltsi koosolek, kus otsustatakse E. Organisatsioonide Liitu astumise küsimus. (Nn. pukinistid astusid Eesti Komiteest välja ja loovad omaette organisatsiooni.) See läheb arvatavasti läbi, kuna meeoleolu on siin üldiselt Eesti Komitee vastane.

Valter Tauli andmetel olevat "korporandid" juba esindajate kandidaadid (arvatavasti EOL-i jaoks) üles seadnud. Oskar Loorits, Artur Mägi ja Raid. Ajavat küllalt kavalalt asju (ükski esitatuist pole korporant).

Uppsalasse on tulnud ka "tuomari" Kuusk (tuntud Helsingist), kes on jõudnud juba Taulile rääkida Laiust kui "tainapeast ja sakslaste agendist".

30.7. Eile oli Uppsala Eesti Seltsi koosolek, kus tekkisid pike-
mad vaidlused EOL-i astumise ümber. Koos ligi 60 liiget. Juhatuse,
s.t. Penno ettepanek liikmeks astuda võeti vastu 32 häälega 25 vas-
tu. Poolt sõnavõtjad olid muu hulgas Tõnis Kint, Artur Mägi, Evald
Arand, vastu Tauli, Elmar Õun, Vendelin, Jaan Mets ja Saagpakk.

Tööl pandi palka juurde, nii et saan nüüd 2 krooni tunnis.

3.9. Käisin laupäeval "uue kirjastuse" asutamiskoosolekul (see oli
tegelikult nn. "kolmas rinne", mida selle tähtsamate juhtide nimede
järgi kutsuti Rei—Pukk—Lille rindeks). Kokku oli tulnud 85 meest.
Avas prof. Poom, kes tervitas Wieselgreni. Koosoleku juhatajaks
valiti Metslov. Artur Ekbaum andis ülevaate olukorrast.

Tauli: Millised ringkonnad on kutsutud, kas on olemas korraldav
toimikond? (Vastust ei antud.)

Kuldkepp: Kõik senised kirjastused on loodud ärilisel alusel, pool-
dan ettevõtet.

Loorits: Peame tunnustama Eesti saavutusi ja hoidma kodurahu.
Teatud ringkonnad valmistavad ette üksinda esindama demokraat-
likku Eestit.

Poom: "Välis-Eesti" teeb opositsiooni, et sellest elada. Poisikesed
eitavad põhiseaduse kontinuiteeti.

Vilms: Peame ette vaatama, et me ühise rinde asemel ei loo kol-
mandat rühma.

Pukk (peab isamaalise kõne): Mis kodumaa meist arvab? Kui
seal teataks, kuidas me kakleme.

Kuusik: Pagulaskonna käitumine on skandaalne. Miks poliitili-
sed tegelased kokku ei lepi?

Ervin Pang teeb ettepaneku kirjastuse ja ajalehe asutamiseks.

August Ots: Vanad poliitilised tegelased Rei ja Pukk on kõrvale
surutud. Keegi meist pole kodumaalt raha kaasa toonud.

Poom: Katsusin Eesti Komitees kaasa töötada, kuid seal kasuta-
takse inimesi ainult materjaliks, valitseb aristokraatne vaim.

Pukk: Poliitiliselt on kaks leeri — kontinuiteedi tunnustajad ja
mittetunnustajad. Kontinuiteet on seni tegelikult püsinud. Võitleme
sõber Reiga kuni Eesti Vabariigi taastamiseni, siis alles hakkame
omavahelisi asju selgitama.

Loorits: Ei tohi käia kaebamas. Tuleb säilitada kodurahu. Sot-
sialistid on oma tegevusega teinud tühjaks eestlaste süüdistamise
natsismis.

Tauli: Sihid on segased. Kas on kutsutud ka Eesti Komitee esin-
daja? Kas Eesti Organisatsioonide Liit on nurjunud, et asutatakse
uus organisatsioon?

Rei (vihaselt): Kuidas võidakse nii üldse küsida?

Asutamise ettepanek võetakse vastu, samuti põhikiri. Juhatusse valitakse 13 meest: Poom (esimees), Ekbaum, Loorits, Kurg, Hans Rebane, Ernst Seim, Tõnis Kint, Artur Mägi, Martin Kuldkepp, Metslov, Juhan Vilms, Ervin Pang, Arvo Mägi.*

Uppsalas Oskar Looritsalt saadud informatsioon:

Koosolek olevat lõppenud hümniga. Pärast seda olnud juhatusse koosolek. Oldud nõus "Teataja" ja "Välis-Eesti" ühinemisega, kui sinna jääksid Grönberg ja Uibopuu. Männaga ja Saksaga asju ei aetavat. Ei usuta eriti, et kokkulepet ühegagi saab. Komitee ei saavat "Teatajast" jagu. "Välis-Eesti" on jälle Saksa käpa all. Uue lehe puhul on räägitud Koklast, Rain Rebasest, Uno Tammest, Aldo Lattikust, Valev Uibopuust, Grönbergist ja ka minust. Raha pidavat saadama, kust, täpselt ei tea. Rei ja Laretei olevat leppimas. Välisministeerium tegutsevat inglaste tunnustamisel. Venelased otsivad "Mikolajczykke"**. Venelased olevat kontaktis Heldur Tõnissoniga, Ronimoisiga, Jaan Otsaga ja Margiga. Majandusseksioon astuvat Eesti Komiteest välja.

7.9. Käisin Looritsa pool ja lubasin Stockholmi sõita juhatusse koosolekule. Nad on "Välis-Eestiga" rääkinud, kuid tulemusteta. Loorits oli väga vaimustatud ja üldse optimist, kirus ainult kõiki tegelasi.

2. Eraelu

Uppsala

Pärast kaasaegsete ülestähenduste lõppemist tuleb toetuda mälule ja hoopis hilisematele märkmetele.

Liidi sai nn arhiivitööle Uppsala Akadeemilisse Haiglasse.

15. mail sõitsin Uppsalasse, otsisin nädal aega asjatult tööd. Lõpuks astusin ühendusse Karlingi poolt soovitatud *fil. lic.* Söderbergiga, kes sokutas mulle linnaarhitekti juurde joonestaja koha. Tegin puhtaksjoonestamisi ja tušijoonestusi arhiivi jaoks. Arhitekt Gustav Leche suhtus minusse väga hästi.

Muu tegevus kodus seisis joonestamises ja *Vabariiklase* toimetamises. Prof. Haliste abikaasalt laenatud masinaga hakkasin jälle mälestusi kirja panema.

---

*Ma ei olnud ilmselt koosolekul selle lõpuni, oli vist vaja Uppsala rongile minna.

**Poola poliitik, kes katsus Poolas kommunistidega koos töötada, aga põgenes peagi.

Korteriga oli Uppsalas raskusi. Alguses (18. maist) elasime ühe rootsi vanaproua korteris, kes oli ise suvitama läinud. Siis saime korteri koos õdede Raskasovitega, seal oli veel teisi. Meie tellitud korter ei saanud õigeks ajaks valmis. Saime lapsed ära saata — Juhani Hiielote ja Marguse Markide poole selleks ajaks. Ise magasime Looritsate söögitoas laua all.

Korter, kuhu kolisime 13. oktoobril, oli kolmekordses majas, kolmetoaline. Ühes toas elas hiljuti leseks jäänud Karin Vooremaa kahe tütreaga (Anne ja Maria). Teisel pool elas Karl Ristikivi ja meie asusime läbikäidavas toas neljakesi. Kui Liidi sai loa anda põgenikele arstiabi, siis ta võttis patsientide vastu köögis ja ootetuba oli eeskojas. Köögis ta hiljem ka õppis, kui hakkas ülikoolis käima.

Majanduslik olukord oli vilets, minu palk oli 300 krooni ümber, Liidil umbes sama. Esimesel suvel oli elamine ja liikumine piiratud. Pruugitud jalgrattad jõudsim endile siiski osta. Meil oli ka lapsehoidja, noor tütarlaps Õie (lapsi polnud ju alguses kuhugi jätta).

Mööbli ja majapidamisesemeid saime odavasti oksjonitelt. Meil oli tore punase plüüsiga sohva, mille kastas magasime, oksjonilt olid pärit ka kööginõud.

Pagulased olid noored ja rõõmsad, et olid venelaste käest pääsenud. Mure kodumaale jäänute pärast oli muidugi olemas, aga tükk aega olime kodumaast nagu ära lõigatud, sealt ei kuulnud ju midagi. Omavaheline suhtlemine oli elav. Poliitikat tehti, aga see ei seganud. Pealegi tüdinesin sellest kiiresti ja loobusin (kuigi Laid noomis).

Telefoni ei olnud, kõik asjad tuli jalgsi ära ajada, aga Uppsala polnud siis kuigi suur — umbes Tartu suurune, 60 000 elanikku. Kellegi juurde minnes tuli riskida, et teda kodus ei ole. Külalisraamatu järgi oli läbikäimine väga elav ja käis ohtralt külalisi — Uppsalast, Stockholmist — ning juhuslikke läbisõitjaid.

Varasematest märkustest:

Läbikäimine oli Looritsatega, noorpaar Lõhmusega, pr. Halistega. — Stockholmist käisid Hiielod, muidugi Laid, vahepeal Martinnoff. Uppsalas elas sel ajal ka Vello Pekomäe. Stockholmis käisime Hiielote, Martnate ja Laiu pool. Samal ajal kirjutasin "mälestusi". Kirjutusmasin oli poest kahe peale Ristikiviga üiritud. Liikus seal ka Ristikivi sõber Lembit Muda.

Stockholmis käisime peaaegu igal teisel nädalalõpul. Selleks laenati Stockholmis tööl käivate inimeste kuukaardid. Nime gega pilti neil polnud, ainult soo märkimiseks K ja M.

Neid töölkäijaid oli palju, nad kutsusid vastavat hommikust rongi "orjarongiks".

Üürisime talvel ära *stuga* (u 8 ruutmeetri suuruse majakese) Uppsala lõunapoolses eeslinnas Sunnerstas, kuhu lapsed koos lapsehoidjaga suveks läksid. Seal olid meil isegi kanad — kanade toiduga oli sellel toidutšekkide ajal raskusi. Sama õue peal elasid pidevalt Ruusad ja Toigerid. Raamatud, mis olid olnud Soomes Kaija Viherjuuri juures, tulid kohale.

Eesti üritusi oli palju — kontserdid, eesti kino, kus näidati filme, mis omal ajal kodumaal nägemata jäänud ("Gone with the Wind", "Ninotshka" jne). Noorkunstnike ja -kirjanike grupp "Sant Luukase gilde" käis ka Uppsalas esinemas.

1946. a juunis läks Öie ära (kolis hiljem Kanadasse). Tema asemele tuli kahekümnendates aastates Laine, kel oli endal poeg kaasas. "Suvilas" käis sel ajal palju külalisi. Suuremal jaol polnud peale linnakorteri ju midagi muud, meie suvila ja aed olid suured asjad. Pidasid peeti alatasa.

Jaanipäeva pühitsesime jaanitulega ja hüppasime üle tule, rootslased vahtisid ja imestasid meie metsikuid kombeid. Pekomäe sõitis rattaga purjuspäi linna, kukkus ja sattus politsei kätte — pandi aresti ja jäi ilma viinaraamatust (*motbok*).

Suvel 1946 puhkuse ajal tegin jalgrattal ringi ümber Mälari — Västerås, Strängnäs, Mariefred, külastasin tuttavaid. Juulis sõitsime Liidiga Visbyse puhkusele, elasime perekond Jupiteri juures. Käisime bussiga teispool Gotlandi Kattamarvikenis, kus hulk eestlasi oli kahe aasta eest maale tulnud. Liidil oli üksainus suvekleit ja omakootud supeltrikoo. Pererahvas meid abielupaariks ei pidanud — meil polnud vastavaid sõrmuseid.

Liidi, kes oli töötanud Akadeemilises Haiglas, sai vikariaadi (asetäitja koha) Hälsingborgi vaimuhaiglasse, viisin sinna poisid nädala pärast järele. See vikariaat kestis oktoobri lõpuni. Novembri lõpus sai Liidi vikariaadi Kristinehamni vaimuhaiglas, viisin ka sinna poisid. Liidi töötas seal 1947. a oktoobrini. Käisin Kristinehamnis umbes kord kuus. Liidil tekkis hea kontakt oma ülemarsti dr. Gunnar Bergmaniga, mis kestis läbi viimase pensioniaja ta surmani. Seoses Liidi vikareerimisega hakkas meie majanduslik olukord paranema.

Oktoobri lõpus 1947 tuli Liidi poistega koju ja hakkas õppima, et saada arsti legitimaatsiooni. Nõuti neli eksamit, aga Liidi otsustas teha kõik eksamid, et saada rootsi *med. lic.* astet. Tartus tehtud eksamid nn *filosoficum*'i ulatuses kehtisid automaatselt.

Ristikivi kolis 1947. a paiku Stockholmi, oli juba varem seal tööl käinud *Riksförsäkringverket*'is (tegeles haiguskindlustusega). Järgmisel suvel (1948) vikareeris Liidi kuu aega Karlstadis, tutvusime Tammemägede perega (Eha Tammemägi oli Jaan Kärneri tütar). Lapsed hakkasid lasteaias käima, alguses oli olemas ka eesti lasteaed.

Sõitsime palju ringi jalgratastega, poisid taga raami peal. Uppsala ümbrus on kõik läbi uuritud, marjul käimisega ja muudu. Kinos käisime palju. Tihe kontakt oli nii prof. Andrus Saarestega kui Oskar Looritsaga (kes teineteist ei sallinud, eriti agressiivne oli Loorits). Stockholmist käis ohtralt külalisi. Liidi vikareeris veel 1948. a Karlstadis, veetsime seal ka jõulud.

Tööl hakkasin pikapeale joonestamise asemel mudeleid ehitama — üksikud linnaosad, mis olid aktuaalsed või mida planeeriti: puust majad, traadist puud, muruosad kartongil rohelisteks värvitud. Oli hea arhitektikontori keldris omaette nokitseda, vahel ka novelle kirjutada. Erilisi kontakte kaastöölisega ei tekkinud, paar väiksemat pidu ja kohvijoomist. Rootslastega suhtlesime seltskondlikult hiljem, Varbergis.

Katsusin lugeda rootsi kirjandust, aga kontakt tekkis ainult paari autoriga, skänelased Frans G. Bengtsson ja Fritjof Nilsson-Piraten. Rootsi kirjandus on väga huumorivaene. Eriti tõsine oli see just tol ajal, nn fyrftiotalism (1940. aastate kirjandus) eitas igasugust huumorit, kõik pidi olema sünge ja kriitiline.

1949. a suvel vikareeris Liidi alguses Värmlandis Klarälveni ääres Likenäsis ja hiljem paar kuud Marstrandis, meie olime kogu aeg kaasas. Tegime nalja ka maalimisega. Sügisel läks Juhan kooli, mis asus meie ligiduses Vaksala turul. Karin Vooremaa abiellus ja kolis meilt ära. Meie korteris oli hiljem ajutisi külalisi, mõned neist Soomest. Jõulud olime jälle Karlstadis.

1950. a vikareeris Liidi paar nädalat Smålandis. Siis sõitsime 2. mail raudteel Austria poole, kus olid Liidi ema ja Tofferite pere. Taanlaste käest oli raske läbisõiduviisat saada. Karlstadis ei tahtnud politseinik Liidile anda vastavat dokumenti reisiks — arvas, et ta on haigla põetaja. Kui kuulis, et on arst, palus kohe istuda.

Kopenhaagenis olime taani arsti pool, kellega Liidi oli tutvavaks saanud Kristinehamnis. Münchenis olime öökorteris Asse Sternfeldi juures. Venelased ei andnud meile Austria viisat. Läksime salaja üle piiri, mis oli väike oja. Piirivalvur sai meid kätte, aga lasi vabaks. Elasime Vöcklabruckis 22. maini, siis tulime jälle salaja üle piiri tagasi. Elamine Austrias oli

väga lõbus — liikusime mitmel pool ringi ja käisime restorani-
nides. Tofferi tüdrukud hoolitsesid poiste eest.

Tagasisõidul olime Hendriksonide pool Schleswigis (dr. Elisabet Hendrikson oli Liidi akadeemiline ema). Nad elasid vanas talumajas koos kitsedega. Nende tuttav vanem baltisakslane ütles: *"Das hier ist ein Loch!"**

Kohe pärast kojujõudmist läks Liidi Ärjängi vikareerima, meie ka kaasas. See polnud eriti õnnestunud. Ülemarst oli pedant ja pahur, tekkis konflikte. Seal oli meie juures suvitamas Oie Haljasmaa. Tihe kontakt poola arstiga, kes seal töötas. Hakkasin autosõitu õppima, et vahest läheb vaja. Eksamil Arvikas kukkusin läbi. Opetaja polnud mulle mõningaid trikke õpetanud.

Uppsalas elasime nagu Stockholmi eeslinnas, kontakt oli tihe ja käimisi pealinnas palju. Uppsala enda eestlaskond oli kaunis suur ja tegevus intensiivne, muu hulgas ka poliitilisel alal. Ära kolides jäid kontaktid muidugi nõrgemaks ja sporaadilisemaks.

Fraternitas Liviensis

Korp! Fraternitas Liviensise liikmeid oli Rootsis alguses paarikümne ümber. Eugen Irve eestvõttel organiseeriti kohapeal Rootsi koondis. Eugen Irv oli pikka aega selle esimeheks, vähemalt kaks korda aastas peeti kommersse.

Pikapeale liikus kaasvendi Rootsist ära — Kanadasse ja Lõuna-Aafrikasse, hiljem hakkas vikatimees oma osa nõudma. Kui ma Stockholmist ära olin, oli kontakt loomulikel põhjusil konvendiga nõrk. Meie kaasvendi elas ka teistes linnades — Lundis, Helsingborgis, Norrköpingis, Borås jne.

Pidasime pidulikumalt suuremaid tähtpäevi, eriti 50. ja 60. aastapäeva. Kui me Stockholmi kolisime, olin mitu aastat konvendi esimees. USAs ja Kanadas käies võeti mind vastu sealsete kaasvendade poolt New Yorgis ja Torontos.

Noori liikmeid oli vähe, liikmete arv kahanes pidevalt. Selle tõttu ei tulnud kunagi kavassee oma ruumide muretsemine. Käisime koos korduvalt Eesti Majas korp! Ugala ruumides. Hiljem, kui koosseis veelgi vähenes, saime kokku mõne kaasvenna korteris.

Soomest võttis meie koosviibimistest hoolega osa Urho Valjakka, käis koos abikaasaga ja üksinda korduvalt meie kokkutulekutel. 1958. aastal olid konvendi 40. aastapäeva puhul

*"See siin on vast urgas!" *Toim.*

kaasas ka KSO esindajad. 1960. aastail võeti ka see osakond vasakradikaalide poolt ajutiselt üle.

Igal aastal anti välja konvendi häälekandjat *Fraternitas* ja tähtsamate juubelite puhul albumeid. Esimese koostas Johannes Koort, teise Harri Pärkma.

Seoses Eesti Vabariigi taasvabanemisega asutati Tartus ja Tallinnas uuesti korp! *Fraternitas Livienensis*, tekkisid suhted noorte ja vanade vahel. Tartus peeti konvendi 70. aastapäeva ja hangiti ruume. Noored löid uuesti suhted KSOga. Konvendi endisi ruume seni kätte saadud ei ole.

Varberg

Augustis kolisime Varbergi, Liidi sai alamarsti koha nn jagamata haiglas. Korteris saime haigla ligidale villa alumisele korrusele, kolm tuba, ülemisel korral elas majaperemees. Juhani kool oli kohe maja kõrval, Margus käis alguses lasteaias.

Varbergis oli elav suhtlemine Apelvikenis sanatooriumi arstidega — dr. Heino Vadi perekonnaga, dr. Vassili Valmre abikaasa Hermiga. Ullaredi sanatooriumis töötas dr. Aleksander Koskel. Suhtlesime linnas Kruuvide perega (läksid Kanadasse) ja Saksingutega. Maalisime pisut, mina tegin nahatöid.

Liidi esimene šeff oli väga sümpaatne, pärast selle äkilist surma tuli dr. Lauritzen, kes oli kade, et Liidil oli vastuvõtus rohkem patsiente kui temal.

Varbergi rootsi seltskond oli väikelinnalik — kõigist kommetest peeti väga hoolega kinni. Nn *middag* (lõuna) kestis oma kaheksa tundi täpse rituaali järgi. Eriti tähtis oli üks-teisega kokkujoomine ("skållamine"). Oli raske seltskonnas kontakti saada — räägiti teenijatest, autodest, välismaareisidest. Meile tuttava mandritraditsiooni järgi flirtida ega kergelt aasida ei tohtinud, sellest saadi hoopis valesti aru. Käisime võrdlemisi tihti Göteborgis, alguses teistega autos kaasas. Kord olime seal Andres Lauri juures külas, eriti elavalt suhtlesime Thea Roogiga ja Arvi Mooriga.

Töötasin lühikest aega linnaarhitekti juures, hiljem pikemat aega fotoäris laborandina — ilmutasin filme ja kopeerisin ning suurendasin fotosid. Naisterahvast šeff oli närviline.

Töötasin mõne nädala linnamuuseumis, mille direktoriks oli iseõppinud kultuuriloolane Albert Sandklef. Tema oli kirjutanud teose nõobist, millega kuningas Karl XII olevat mõrvatud. Muuseumi raamatukogus oli tal "individuaalne süsteem", mille järgi võoras poleks midagi leidnud.

Kevadeti tegin iga-aastase ringreisi. 1951. a külastasin näiteks järgmisi isikuid: Ristikivi, Laid, Arand, Talve, Lepik, Lembit Kriisa, Suits, Hiielo, Hint, Jaks, Haljasmaa, Loorits, Rohuste, Korrol (meie endises majas), Uustalu, Proos.

1951. a külastasid meid Liidi ema (Goosu) ja Kristina (Kitu). Suvel käisid külas Ristikivi, Helgi Köpp, Kangro, Pürkopid. Mari Hint oli meil tükk aega.

Novembris sõitsime Austriasse koos poiste ja Tanja Lethiga. Tofferid pidid ära Ameerikasse sõitma. Käisime mägedes ja pääsesime üle piiride seaduslikus korras.

Mari Leena sündis 23. aprillil 1952.

Pidasin loenguid kunstivooludest ABFis ja Apelvikeni satooriumis. Kevadel käisin peale tavalise ringreisi ka Ystadis Vihalemma, Lundis Kangro ja Höganäsis Koernide pool.

27. juulil pidasime Mari ristseid. Kaasvillistlane Oskar Kodres, kes meid oli laulatanud, ristis. Liidil oli just eelmisel päeval pimesool lõigatud.

Ostsime pruugitud auto Volvo 444 ja läksime augustis mööda Rootsit sõitma. Pr. Aulio oli Soomest kohal ja jäi Mari hoidma. Käisime Västervikis (dr. Bergman ja Koppelid), sõitsime Ölandil ringi, olime Kristianstadis, Landskronas (Käbinad), Lundis (Kangrod ning Pürkopid) ja Ängelholmis.

Septembris käisin autoga Norrköpingis kõnet pidamas ja peol. Seal näide "isamaa-armastusest". Mulle pakuti WCs viina ja pakkuja kinnitas, et kristallkümlil pudel "Kännu Kukk" on tema kõige armsam mälestus kodumaalt.

Pr. Hildegard Liblik tuli Varbergi külje all olevasse vanadekodusse, käis meil tihti külas ja hoidis Mari. Umbes kord nädalas käisime autoga Göteborgis — teatris ja külas.

1953. a talvel käisime Sälenis suusatamas. Algas suur Kanadasse kolimine. Laur oli koos kirjastusega juba läinud, Thea Roog ja Arvi Moor kolisid ta majja.

Meil käisid külas Haamerid ja pr. Poom, kes müütas Viiraltit. ("Nemad jutlevad, mina nagu linnukoer — iilus, aga ruumal.") Tegin järjekordse sõidu Stockholmi kanti.

Kai Pürkop tuli Mari hoidma ja meie sõitsime Lindvetite-Lindebergide autoga Pariisi — sinna üle Hollandi ja Belgia, tagasi üle Saksamaa — Trieris oli Gleb Lindvetil vana sõjakaaslane. Eiffeli torni otsas jäi käimata.

Konflikti tõttu ülemarst dr. Lauritzeniga hakkas Liidi jaoskonnaarsti kohta otsima. Sai koha Östergötlandi Vikbolandi nimelisele poolsaarele Stegeborgi.

Enne kolimist käisin autoga Stockholmis Gustav Suitsu 70. sünnipäeval ja aktusel. Liidi kolis Stegeborgi 13. detsembril, meie 18. dets. järele, pr. Liblik lastehoidjana kaasas.

Varberg asus mere ääres, kliima niiske, sügiseti oli udu või ajas tuul vahurulle mööda tänavaid. Talvel oli harva korralik lumi maas. Kena oli seal elada augusti lõpus ja septembris, kui suvitajad läinud ja ilm veel tihti soe. Käisime võimalust mööda korralikult suplemas.

Õiget kontakti linnaga ei saanud. Eestlasi oli vähe. Rootslaste seltskond igav ja väikelinnalik. Hea side oli lähedase (u 100 km) Göteborgiga ja sealsete eestlastega.

St e g e b o r g

Ostsime mööblit lisaks, sest maja oli suur (300 m²). Väga ilus koht Slätbakeni lahe ääres, vana kindluse varemed silmaga näha. Aga üksildane — ainult tohtrimaja, apteek, pood ja taksojuht. Liidi patsiendid tulid tihti paatidega saarestikust kohale. Palju oli haigesõite, muuseas ka saartele — paadiga, talvel kelguga, vahel jalgrattaga. Olin Liidile tihti autojuhiks. Tihti sõitis ta ise. Häda oli libedate teede ja tuisuga, teed oli kitsad ja kõverad. Hiljem tuli teede korrashoidmiseks autosid ja masinaid juurde, teed muutusid paremaks. Olid mõned kergemad autoõnnetused.

Suветi käis üsna palju Stockholmi külalisi, töömehe nad Norrköpingist autoga kohale ja viisime jälle tagasi. Jõulu ajal oli traditsioon, et külla tulid Ristikivi ja perekond Muda — igal aastal jälle üks laps juures. Suvel oli meil palju lapsi, vahel kümme, ruumi ju oli. Pürkopid käisid meil suvitamas, pr. Aulio vahel maja pidamas.

Koolimajad olid väikesed ja asetsesid hajusalt, põllumajanduslik asustus oli hõre. Juhan pääses varsti Söderköpingsse reaalkooli, pidi iga päev parvega üle lahe sõitma ja siis bussiga ligi 20 km. Pärast kooli tuli varsti koju sõita, sest õhtul busse ei käinud. 1955. a kolis meile lapsi hoidma pr. Clara Näär, tal oli kaasas Marist aasta noorem poeg Matti Andres (Mats), linnas veel eelmisest abielust tütar Ulla.

Koha peal tekkisid suhted apteekri perekonnaga (Nisse ja Ulla), samuti Põhja-Rootsist pärineva soomeverelise teemeistri Paloga ning loomaarst Engquisti perekonnaga. Käisime nende pidudel, kus oli vahel ka ümbruskonna jõukamaid talupidajaid ning jaoskonda kuuluvaid mõisnikke — krahv Gösta Mörner perega, krahvinna Stenbock pisut kentsaka poja Magnusega ja mitteaadlist perekond Danielsson kohe üle lahe Ste-

geborgi mõisast. Parvega sõidutas üle lahe perekond Nilsson, mõned neist olid usklikud.

Tekkis kontakt Norrköpingi eestlastega — perekonnad Lepasoon, Klaassen, Kask, Viira, Muda jt. Hiljem ka Meritsatega ja Peterhofidega. Söderköpingis elas koolivend veterinaar Elmar Pabo perega, nende pool võis Juhan pärast kooli ja kooli vahel olla.

Väga ilmekas kuju oli öde-ämmaemand Signe Sandberg. Kord, kui ma väljas lehti riisusin, tuli ta minu juurde ja ütles: *"Det är som dött — ingen är sjuk!"* (Kõik nagu surnud — keegi pole haige.)

1954. a käisime autoga Norras, jätsime auto Oslosse ja sõitsime laevaga Bergenisse, kus olid unustamatud maastikud — mäed ja fjordid. Alguses peteti meid mitmel kombel (peeti rootslasteks, kelle vastu oli vimma sõja ajast). Kui rääkisime omavahel valjusti eesti keelt, siis pidasid norralased meid soomlasteks ja olid lahked.

1955. a-st hakkasime pidama kord aastas meie ümbruse eesti tohtrite pidu, mis alati oli väga hoogne ja lõbus. Ago Aunver käis Liidit vikareerimas, vahel oli ta praostist isa kaasas. Suvitasime Taani läänerannikul Söndervigis, oli kohutavalt palav, liiv rannal otse kõrvetas.

1956. a rändasime koos poistega Lapimaal, ronisime vihma ja äikesega Kebnetjakko otsa. Tagasisõidul olime Oraste pool Haradis. Palju külalisi käis Stockholmist, muuseas Lepikud.

1957. a lõpetas sel ajal meil elav Ülla reaalkooli. Meie sõitsime autoga (kaasas Helgi Köpp, Ülla, poisid ja Mari) Austriasse, käisime Veneetsias, tagasiteel Heidelbergis.

1958. a tekkis kontakt soome hambaarsti Hertta Hyvärisega. Juhan lõpetas reaalkooli ja sõitis vahetuse korras USAsse, alguses Atlantasse, kus ta ei kodunenud, hiljem oli Buffalos, kus olemine sobis. Pidasin Münchenis pagulastele ettekannet, külastasin Müncheni eesti raadiot. Koos Ülla, Mari Pürkopi ja Margusega tegime matka Norrasse autol, käisime muu hulgas Trondheimis.

Östra Husby

1959. Kolisime suvel Stegeborgist Östra Husbyssse. Juhan tuli Ameerikast tagasi. Käisime autoga Hamaris Jacobsenide pool (nende poeg ja proua Rammo olid meil) ja Oslos. Taimi Toffer käis meil ja Stockholmis.

Stegeborg asus kaunis ümbruses, Östra Husby oli tavaline kirikuküla, kus naabrid üksteise vastu palju huvi tundsid.

1960. Meie Juhan ja Juhan Grünfeldt käisid Norrköpingis leeris, meil toimus leeripidu, kus Mari Pürkop kohtas Olaf Pajusood. Margus oli vahetuses saksa poisi Ulrichiga, Käisime poistega hirmsas viimasajus Kebnekaisel ja hiljem Oraste pool Sundsvallis. Prof. Granti matus.

1961. Ive ja Heino Ainso meil, Ive kontsert Stockholmis. Juhanid käisid õlilaeval töö. Eerik Laid suri autoõnnetusel. Sõitsime Hiie lotega Kreekasse läbi Jugoslaavia ja Itaalia kaudu tagasi, seiklusrikas reis. Mari oli põlvedega haiglas.

1962. Vihalemm maalis mu portree. Juhan lõpetas gümnaasiumi ja läks sõjaväkke. Lavothad hüppasid Soomest ära, et mitte Ungarisse tagasi minna. Käisime koos Klara ja väikeste lastega Hispaanias. Saime Surtie-nimelise puudli.

1963. Juhanil neerukivide löikus. Kaie pulmad Lundis. Stockholmis peeti mu 50. sünnipäeva puhul aktus. Minu sapikivilöikus Linköpingis. Sügisel käisime Kalju Lepikuga Kairos ja Aleksandrias. Juhan hakkas Stockholmi Tehnikaülikoolis õppima.

1964. Margus lõpetas gümnaasiumi ja läks sõjaväkke. Mari käis Olga Kase juures klaveritunnis. Annika Toffer koos sõbrannaga Roots. Käisime koos Ülla ja Hilja Raudsepa Austria (Liidil oli Salzburgis konverents) — hiljem Ravennas ja Veneetsias.

1965. Pürkopi 60. sünnipäev Lundis. Reis Diano Marinasse. Leo Raudsepp elas meil pärast operatsiooni. Käisin Kielis ettekannet pidamas.

1966. Lüubekis ja Taanis suvitamas. Mari Inglismaal vahetuses. Käisime Nackas Kinnustel külas ja avastasime, et Saltsjö-Boos on olemas jaoskonnaarst. Meil oli juba siis plaan kolida Stockholmi kanti, et suhelda heade tuttavatega suuremal määral kui maal.

1967. Boo jaoskond kuulutati vakantseks, Liidi kandideeris ja saigi koha. Mina pidasin Stockholmis Vabariigi aastapäeval kõne. Soovitasin kodumaalaste puhul kindlaks teha, kes on kes. *Kodumaa* söimas, et mina õhutavat pagulasi spioneerima. Pidasime lahkumispidu ja sõitsime USAsse. Baasiks oli Allentown Pennsylvanias, kus Tofferid elasid. Käisime koos Mariga seal New Yorgis, Washingtonis ja Torontos, pidasin ettekandeid, teemaks "Armastus eesti kirjanduses".

Saltsjö-Boo, Kommunalvägen

Tulime tagasi ja hakkasime kohe kolima. Ametikorter oli suure tee ääres, ka avar, aga sõidutee lärm häiris. Oli elav selts-

kondlik tegevus — korterit tuli ju näidata. Clara tütar Ülla suri oktoobris.

1968. Rootsit külastas August Sang, elas ka meie pool. Käisin Vabariigi aastapäeval mitmel pool kõnelemas. Puhkusel olime Rooma ligidal rannas (Mats ja Mari olid lendur Thörnbladi pool, sest nende tütar Åsa oli vahepeal meil). Puhkus jätkus Jugoslaavias Opatias.

1969. Käisime laevaga Londonis, olime koos Helbemäedega. Puhkusereis üle Saksamaa Taani Lökkenisse. Leo Raudsepp suri.

Saltsjö-Boo, Murkelvägen

1970. Klara ja meie kolisime oma majja (paar päeva pärast kolimist oli meie majas uputus). Sain Esinduse auhinna 3000 krooni. Kontakt Silvi Ojaga, kellega hakkasime hiljem koos "kirjandust tegema". Suvitamas koos Hiljaga Rhodosel. Kalju Lepiku 50. sünnipäev. Juhan lõpetas ülikooli ja kolis Värmlandi tööle.

1971. Juhanil külas Munkforsis. Suvitasime Šveitsis Luganos Jalkaste (prof. Kettuse õetütar) majas. Marguse ja Anna pulmad Skånes. Mari lõpetas gümnaasiumi ja läks Iisraeli kibutsisse. Käisin USAs, elasin Korkide pool, ettekanded New Yorgis, Chicagos ja Torontos.

1972. Lendasime koos ESTOle sõitjatega New Yorki (tormine maandumine). Olime Allentownis ja ümbruskonnas, Denveris, San Franciscos, Seattle'is, Vancouveris, Richlandis Atsi Tofferi pool, New Yorgis. Torontos ei käinud.

1973. Esimest korda Jalakatega koos Fjällnäs, hiljem korduvalt a-ni 1989. Jõesaar voolis minust büsti. Esimene suur pidu aias minu 60. sünnipäeva puhul (u 130 külast). Käisime Aino Tuulega Gotlandil. Opereeriti song. Käisime Hiiloteaga Saksamaal ja Itaalias (peaaegu juhtus õnnetus autoteel).

1974. Loobusime autoga puhkusel käimisest, sõitsime lõunasse lennukiga (seekord Dubrovnikusse).

1975. Esimene taliharjapidu, vaibaoksjonid. Puhkus Kreetal. Hakkasin kirjutama *Vastukarva*. Margusel sündis poeg Johan.

1976. Hans Raudsepa matus. Lennukiga Hispaaniasse, sealt bussiga Marokosse. Ants Hielo suri. Sügisest poole kohaga *Eesti Päevalehe* juures (kuni 1982. a-ni). Mari ja Margus käisid Tallinnas.

1977. Haiglas Olaf Pajusood vaatamas. Tofferid külas, sõitsime nendega mööda Rootsit. Lutsud ja Nora külas. Ristikivi suri 19.7. Lennukiga Londonisse, sealt bussiga läbi Inglismaa ja Šotimaa. Stonehenge'is sain kerge infarkti. Olafi matus. Erik sündis.

1978. Käisime autoga Umeås, kus Margus ja Anna elasid. Reis Viini. Aitasin Olel monograafiat teha. Suvitamas Portugalis Algarves.

1979. Käisime autoga Saksamaal. Ringsõit Kreekas ja nädal aega suvitamist. Krossid külas.

1980. EÜSi auhind. ESTO. Uibopuud ja Ainsod meil elas. Helmi Eller murdis käe, oli haiglas. Lennureis Bretagne'i. Marie Underi matus. Klara Näär kolis ära Vikingshili. Sündis Mari tütar Clara.

1981. Tegime puhkusereisi Provence'i. Liidi ja Juhan käisid Eestis.

1982. Puhkusereis Lõuna-Prantsusmaale. Liidi asus pensionile. Mina lõpetasin töötamise *Eesti Päevalehe* toimetuses, jätkasin kaastöölisena.

1983. Estival Göteborgis, Mari poeg Jakob sündis. Esimest korda Mari perega Fjellerupis suvitamas (hiljem korduvalt), koju Saksamaa kaudu (Lore Ramul).

1984. Liidi Helgaga Euroopas "tägluffamas". Fjellerupis Mari perega.

1985. Sündis Mari tütar Annie. Ginny ja David USAst. Fjellerupis.

1986. Fjellerupis. Estival Lundis. Oulus Jaan Kaplinskiga kohtumas. Teda valvasid hoolega politrukid Toivo Kuldsepp ja Kalle Liiv, et meie teda viimati põgenemisele ei meelitaks. Oli raske kodumaalt tulnud kolleegidega vestelda, ilma et valvajak oma nina poleks vahele pistnud. Tutvusin põgusalt ka Debora Vaarandiga.

1987. Fjellerupis.

1988. Lutsud külas. Liidi Mari perega Bulgaarias. Kuum suvi.

1989. Fjellerupis. Kevadel Stockholmis kodumaised kirjandusteadlased. Võeti kontakte ja peeti vastastikuseid ettekandeid.

Sügisel kodumaiste ja paguluses olevate kirjanikkude kokkutulek Helsingis. Pidasin ülevaatliku ettekande pagulaskirjandusest, mis ilmus hiljem *Loomingus*. Alguses loetlesin kõik kirjandusega tegelejad, kes olid paguluses surnud. Elasin Ingli pool. Kati, Jaak ja Esta külas.

1990. Skagenis. Lutsud külas. Rahapärijate perekond kodumaalt. Pidasime kuldpulmi kogu perekonnaga Skansenis.

1991. Mari pere kolis Falkenbergi. Muulid, Otsassonid ja Lepad külas.

1992. 8 tundi Tallinnas EPLiga. Irv suri. Helga tütardega Tallinnas ja meil.

1993. Reis septembris Tallinna ja Tartusse. Suvi Falkenbergis. Marguse tütar Lovisa sündis. Minu 80. sünnipäev, vihmaga.

1994. Palav suvi. Külalisi kodumaalt. Marguse pulmad.

1995. Mais Tallinnas, Viljandis ja Tartus. Juulis Falkenbergis.

Isiksusi

Prof. Andrus Saareste ga oli tihe kontakt Uppsalas, kui ta koostas oma sõnaraamatut. Andsin talle keelelisi andmeid nn Koosa murde kohta (neid oli ta omal ajal saanud Harald Parrestilt).

Saareste oli laialdaste huvidega haritlane, keelemehena toetus ta ennekõike rahvakeelele. "Meie ei tohi olla targemad kui keel," rõhutas ta ja oli skeptiline igasuguste keele normeerimiste ja piiramiste vastu. Kui J. V. Veski (hariduselt loodusteadlane) oli keelemees-bürokraat ja Johannes Aavik keelemees-boheemlane (hindas sõnu tihti selle järgi, kuidas need temale isiklikult meeldisid), siis oli Saareste keelemehena rahvakeele tundja ning austaja. Kuigi ta oli põhjaeestlane, pidas ta (erinevalt Aavikust) lugu lõunaestli murdesõnadest.

Väga liberaalne kõigi kultuuriprobleemide puhul. Temaga sai rahulikult ja pikalt arutada, arvamiste lahkumineku ei tulnud iialgi mingit pahandust. Mitte eriti tugev süstemaatikuna — mida märkab kohati ta sõnaraamatust, aga väga visa ja usin materjali koguja. Sõnaraamat, peamiselt ühe mehe töö, on vägev ausammas meie rahvakeelele, seal on säilitatud palju sõnavara, mis rahva suust kadumas. Saareste oskas nn lihtsate inimestega kiiresti head kontakti saada ja nende keelevarusid välja meelitada.

Oskar Loorits oli mõnes mõttes Saareste vastand — ortodoksliku mõtlemisega ja oma veendumustes kinni ka teaduslikus sektoris. Väga intelligentne ja humanitaarteadlasele vajaliku fantaasialopsakusega. Aga tal oli väga raske oma kunagistest väidetest ja veendumustest loobuda, kuigi oli ilmne, et need ei vastanud faktidele.

Loorits ei tahtnud omaks võtta arheoloogide poolt päris kindlasti tõestatud väidet, et meie esivanemad pole tulnud kuskilt "kaugelt ida poolt", vaid elanud oma praegustes elukohtades sootuks pikka aega (vähemalt 4000–5000 aastat).

Tema teine kinnisidee oli, et soomeugrilased pidid olema põhiliselt väga leebed ja humaansed inimesed. Kõik halvad omadused, tigidus, kadedus ja mütoлогияs esinevad "kurjad vaimud" olevat "aarialastelt" soomeugrilastele külge hakanud.

Loorits oli paguluses ühiskondlikult väga aktiivne, tahtis igal pool kaasas olla ja nõu anda (viimane muutus vahel "määramiseks"). Selle tõttu tekkis tal tihti konflikte. Neid oli tal juba kodumaalt kaasas peaaegu kõigi omaealiste rahvusteadlastega (Moora, Mägiste, Annist jt) ning ka pisut vanematega (Kruus, Saareste). Viimasega polnud tal Uppsalas peaaegu üldse "diplomaatlikke suhteid".

Albiinona ja väga piiratud nägemissektoriga inimesena oli talle omane kõigi seesuguste inimeste umbusk välismaailma vastu ja kindel veendumus oma väidete õigsuses.

Prof. Lauri Kettunen jutustas anekdoodi sellest, kuidas ta Looritsaga Liivimaal käis keelt uurimas. Tekkis vaidlus, kummale poole tuleb minna, et raudteejaama pääseda. Loorits oli kaardi abil välja arvestanud, kummal pool jaam peab olema. Kettunen aga **nägi**, et jaam oli sootuks teisel pool.

Looritsa detailsed uurimused tõendavad ta põhjalikku eruditsiooni ja kohati lausa geniaalsust järeltulevate tegemisel.

Isiklikult oli ta väga vastutulelik ja hoolitses eriti nooremate inimeste eest.

Et Looritsal ei puudunud eneseiroonia, näitab ta enda võetud hüüdnimi "Oku Loru".

G u s t a v R ä n k väitis, et temast olevat saanud teadlane alles paguluses, varem olnud ta "kodu-uuriija". See on muidugi liialdus. Ränk oli esimene eesti rahvusest etnograafiaprofessor, ehitas edasi Ilmari Mannise pool asetatud alusele.

Isiklikult "rahvamees", sai kiiresti ja kergesti kontakti ümbrusega, mis ju rahvakultuuri uurijale vajalik. Oma kõneviisi poolest lopsaka huumoriga saarlane. Sealjuures ka väljaspool oma teadusala laialdaste huvidega. Võis vesteldes esitada ulatuslikke probleeme hõlmavaid filosoofilisi ideid. Rõhutas oma ettekannetes ka meie paguluse positiivseid pooli — eesti teadus ja teadlased paiskusid mööda maailma laiali, viljastasid maailma teadust ja said ise sellest ergutust.

Ränga "näaklussöber" (rootsi keeles öeldakse *trätobroder* = väitlusvend) oli Eduard Ole. Nad olid koos Euroopas reisimas käinud ja kummagi kirjeldused reisist olid väga erinevad —

nagu toimunuks kaks erinevat reisi. Ränga meelest oli Ole kergemeelne "linnavurle", kes igale poole kippus ja mitmesugustesse seiklustesse sattus. Ole meelest oli Ränk "villane maapoiss", kes keeli ei osanud ja midagi ei julgenud ette võtta. Aga sõprus püsis neil kogu aeg ja kahe vaimuka humoristi "näaklemist" või filosoferimist oli suur nauding kuulata.

Ränga mälestused (*Sellest ümmargusest maailmast*) on kirjutatud väga sooja südamega ja siiralt, samas on etnograafilise täpsusega edasi antud aja ilme ja meeleolud.

Rudolf Jalakas ilmus Soome koos abikaasaga varsti pärast meid. Rootsis hakkas kirjutama majandusteaduslikke artikleid ja tõusis suure *Handelsbanken*'i üheks direktoriks, erialaks majanduspoliitika. Rootsi TV ja raadio kasutasid teda tihti valuutaekspertina, ta võttis osa poliitikute nõupidamistest ja konverentsidest kõrgel nivool. Käis kodumaal nõu andmas, eriti Eesti rahaüksuse loomise puhul.

Sündinud džentlmeni käitumisega, ettekandeid peab rahulikul ja asjalikul toonil peaaegu ilma käsikirja või märkmeteta, nopib vajalikke arvusid peast. Väga lihtsa olemisega. "Kraadides tõustes" pole unustanud vanu sõpru (nagu mõned teised), vaid suhtleb nendega südamlikult edasi. Vaba aja pühendab "oma saarele" Ornö ligidal, käib tihti Härjedaleni fjällis ja armastab füüsilist tööd. Kutsub sõpru sageli nii saarele kui fjälli. Kommenteerib maailma probleeme leebe huumoriga. Majanduspoliitika osas parandamatult optimist. Ühestab "heast diktaatorist", kes maailma asjad korda seaks. Üheks hobbyks on tal bridžimäng — selle juures üsna kriitiline kaasmängijate suhtes.

3. Sisepoliitika

"Vaikival ajastul" tegelesin vähe poliitikaga, põhimõtteliselt kuulusin nn sisemisse opositsiooni, mis Isamaaliidus tekkis (Hünerson ja Teemant olid selle juhid). Tartus esindas seda gruppi Mart Rõigas. Minu isa läks lõpuks hoopis üle opositsiooni poolele.

Tartus, konvendis ja mujal neid vaatekohti suuremat ei sõelatud. Aktiivne oli opositsioon üliõpilasseltsides — võimupoliitilistel põhjustel eriti EÜSis, aga muidugi ka Ühenduses, Veljestos ja Liivikas. Tagasihoidlikumad olid Raimla ja Põhjala. Sisemist opositsiooni esines mõningal määral Vironias ja Ugalas.

Okupatsioonide ajal vaibusid kõik need probleemid hoopis rängemate tekkimise tõttu. Nõukogude okupatsiooni ajal olid olemas kaasajooksikud ja "ausad inimesed", mõningate puhul

polnud teada, kumba gruppi nad kuulusid. Saksa okupatsiooni ajal oli samuti neid, kes sakslastele pakkusid rohkem, kui nood nõudsidki. Ja oli ka aktiivne opositsioon, mis avaldas end lendlehti levitades.

Soomes jagunesid eestlased selle järgi, kas nad olid Warma ja Laidi poolt või vastu. Ilmavaatelist erinemist polnud märgataval määral.

Küll aga tuli meile varakult Stockholmist noomitusi, et meie ajavat Isamaaliidu poliitikat, kiitvat Pätsi jne. Stockholmis domineerivate isikute arvates pidid Isamaaliit ja Päts olema "olematud", neid ei tohtinud üldse nimetada. Arvati, et nende mainimine võiks kuidagi halvasti mõjutada suhtumist meisse väljastpoolt (naaiivne arvamine — väljaspool tunti äärmiselt vähe huvi meie omaaegse sisepoliitika vastu).

Juba pagulaslaagritesse jõudsid teated, et Stockholmis käivad tülid mitme asutatava organisatsiooni ümber. Eesti Komitee valimistest tehti poliitiline protsess ja valimistel vähemusse jäänud "parempoolsed" lahkusid. Nad organiseerisid mitme eri nimetuse all teisi keskorganisatsioone (VEKO, REE = Rootsi Eestlaste Esindus, mis korraldas üldvalimisi).

Poliitiliste tülide õhutamisel oli teatud osa üksikutel isikutel. Ühelt poolt eelmainitud "demokraatlikul" grupil, kes eraviisil eitas igasuguseid üldisi valimisi. ("Võimu ei tohi ometi pööbli kätte lasta minna," olevat üks neist öelnud.) Teiselt poolt õhutas tülisid Edgar V. Saksa toimetatud *Välis-Eesti*.

Uppsalas elades oli mul vähe võimalusi aktiivselt "võitlusest" osa võtta, kuigi Eerik Laid, kes oli "demokraatliku poole" mõõdukal tiival, seda õhutas. Viimast korda olin aktiivselt kaasas, kui loodi August Rei, Otto Puki ja Julius Lille grupp, mis pidi olema "erapooletu". Grupp lõhenes kiiresti, Rei ja Pukk asusid vastasrühmade etteotsa.

Ma ei kavatse siin poliitilisest tegevusest eemal olnuna jutustada meie "sisepoliitika" keerdkäikudest, mille detailid mulle tundmata või ununenud. Lisan ainult mõned andmed Vabariikliku Ühingu tekkimisest.

Vabariiklik Ühing liitus suhteliselt konservatiivse grupina Demokraatliku Klubiga, millest hiljem arenes Eesti Rahvuse nõukogu (asut. 1947): poliitiliste rühmade liit, mis katsus eesti pagulaskonda tutvustada väljaspoolset poliitilisel areenil. Üheks Vabariikliku Ühingu tekkimise põhjuseks olid eri poliitiliste rühmade teravad vahekorrad paguluse algaastail. Jätkusid 1930. aastate vastuolud Isamaaliidu ja opositsiooni vahel. Vabariikliku Ühingu eesmärk oli neid vastuolusid

leevendada ning kaasa aidata koostöökis tähtsate poliitiliste küsimuste lahendamisel ja välispropaganda tegemisel.

Vabariiklik Ühing tegutseb klubilisel alusel tänapäevani (1995). Selle eripära on, et ühingul pole põhikirja ega liikmemaksu, selle koosolekuid ei protokollita. Ühing on korraldanud seltskondlikku laadi kooskäimisi, alati referaatidega ning ohtrate sõnavõttudega.

Varasemal ajal tehti ka "eeskavaga" õhtuid. Neist üks oli Stockholmi kesklinnas, 2 korrust maa all. Oli väga lõbus olemine. Ristikivi pidas ettekande, mis koosnes ainult kõnemeeste tavalistest fraasidest. Evald Uustalu juhatas kuplee laulmist, meeles on üks värsipaar:

EÜS ka muutis nime —
 nüüd see Eesti Komitee.
 Hollahii-hollahoo!

Vabariikliku Ühingu koosseis oli tookordsete "teeneliste pagulaspoliitikute" meelest (keda kodumaine propaganda "ladvikuks" sõimas, kuigi neil sellist positsiooni ei olnud) noor. Inimese vanust hinnati esimese paarikümne pagulasaasta jooksul selle järgi, kui vanalt ta pagulusse oli tulnud. Kes tudengina tuli, jäi "vanade" meelest eluajaks tudengiks.

Tüüpiline on 48-aastase kodumaal poliitikaga tegelnud Oskar Männi hinnang 45-aastase Eerik Laiu kohta, kes poliitiku varem polnud esinenud: "Noor ja auahne mees!"

Ühingu esimene esimees oli Eerik Laid, temale järgnesid teiste hulgas Rudolf Jalakas, Renate Kaasik, Arvo Mägi jt. Liikmete hulgas oli kirjanikke (Karl Ristikivi ja Ilmar Talve).

Kahjuks ei suudetud Stockholmis ühist rinnet pidada ka välispoliitilises selgitustöös ja võitluses ning pöördumises majandusliku abi saamiseks rootslaste poole. See tekitas segadust ja jättis halva mulje meie poliitikute küpsusest. Raken-dati palju energiat sisepoliitilisele sekeldamisele — seda oleks saanud välispoliitilise selgitustöö ja kultuurilise propaganda näol paremini kasutada.

Ilmar Talve oma *Teatajas* ilmunud "Krati kriipsudes" jagas tabavalt inimesed kahte liiki: *Homo sapiens* ja *Homo politicus*. Viimasel pidi vahel arust puudu jääma.

Alates 1949. a-st toimus ägedaid vaidlusi selle üle, kuidas korda seada riiklikke organeid — luua pagulasvalitsus, mis võiks rahvusvahelisel areenil seista eesti rahva ja Eesti Vabariigi õiguste eest. Ühelt poolt (Eesti Rahvusnõukogu ringkond) taheti jätkata nii, et August Rei Eesti Vabariigi valitsuse va-

nima liikmena võtaks endale presidendi ülesanded. Teiselt poolt taheti moodustada valimiskogu endistest poliitikutest. Mitmesugustel põhjustel jäi esimene variant peale.

August Rei suri 1963. a, tema järeltulijaiks said järjekorras Aleksander Warma, Tõnis Kint ja Heinrich Mark, kes lõpetas pagulasvalitsuse tegevuse.

Sisepoliitiliselt suhteliselt "rahuliku ala" moodustasid välispropagandaga tegelev Eesti Rahvusfond (asut. 1946, pikaajaline esimees oma surmani Eerik Laid) ja Eesti Kultuuri Koondis (asutatud Valter Tauli eestvõttel 1962). Algaastatele oli tüüpiline, et poliitikaga tegelesid ainult mehed. Eesti Rahvusnõukogu juhtivate isikute grupipildil 1952. a esineb ainsa naisena 21 mehe kõrval Renate Kaasik.

1980. aastatel vaibus "sisepoliitiline võitlus". Üks põhjusi oli vanema generatsiooni väljalangemine. Vahetevahel purskus tüli lõkkele mõne probleemi ümber, aga vaibus peatselt.

4. Välispoliitika

Normaalses ühiskonnas teostavad välispoliitikat ametiasutused: välisministeerium ja välissaadikud. Okupeeritud ühiskonnas on kodanike (s.t okupeeritute) peasihiks võidelda okupatsioonivõimu vastu, kui see rikub kodanike õigusi ja keeldub tunnistamast rahva riiklikku iseolemist.

Väga range Nõukogude okupatsiooni ajal oli selline tegevus äärmiselt piiratud. Saksa okupatsioon pakkus suuremaid võimalusi. Säärase "välispoliitilist" laadi tegevuse pärast ma pagulusse sattusingi.

Soomes oli olukord keerulisem. Tundsime muidugi Soomele kaasa, aga mitte ta liitlasele Saksamaale. Tundsime kaasa lääneriikidele, aga mitte nende liitlasele N. Liidule. Soomes oli vabadus arvustada ja sõimatagi N. Liitu. Aga selletaolisel tegevusel polnud just siis suuremat mõtet. Nii soomlased kui eestlased arvasid end teadvat, kuidas on N. Liiduga. *Ryssäviha* oli Soomes endiselt tugev — sõda ju käis.

Meie tegevus Soomes — minule konkreetsetl nii *Malevlase* toimetamise puhul kui eestikeelsete raadiosaadete korraldamisel — seisis probleemis, kuidas arvustada sakslasi, ilma soomlasi häirimata (nii et tsensor vastavad tekstid ära kustutab).

Rootsis tekkisid kiiresti eesti pagulaste organisatsioonid, kes tegelesid välispropagandaga ja poliitilise selgitustööga rootslaste juures ning läänemaailmas. Nende organisatsioonide raames olen kirjutanud mõned artiklid ning pidanud mõ-

ned ettekanded, muidu olen pikka aega Stockholmist eemal olnuna vähe probleemiga tegelnud.

Oli mõningaid arvamiste lahkuminekuid: kas pagulaskonna tegevuses rõhutada rohkem poliitilist joont või tegelda ka kultuuriküsimustega. Osa "poliitikutest" oli kohati nagu kade meie kultuuriliste saavutuste populaarsusele. Tegelikult said väljaspool meie rahvusühiskonda populaarseks ja meenutasid maailmale (vähemalt rootslastele) eesti rahva olemasolu just isikud väljaspool poliitilist sfääri.

Esimene neist oli Ernst Idla, kelle uut laadi võimlemine kiiresti sai Rootsisis populaarseks. Käbi Laretei esines ohtralt kontserdilavadel ja televisioonis. Andres Küng äratas tähelepanu oma esimeste raamatutega Baltikumist. Rudolf Jalakast sai televisioonis ja mujal tuntud valuutaekspert, keda kuulasid hoolega ka majanduspoliitikud. Hilisemad võidud on saavutatud eriti muusika alal: Neeme Järvi, "rootsi helilooja" Eduard Tubin, Arvo Pärt, Eri Klas, Tõnu Kaljuste.

Tähelepanu äratati välismaailmas ka ESTOdega, maailm õppis tundma meie kunsti, rahvakunsti, teadust, eriti muusikat. Selline "välispropaganda" tõi Baltikumi probleemid paremini nähtavale kui poliitilised kongressid, ettekanded ja vastuvõetud resolutsioonid.

Mõjukas oli küll üks viimaseid poliitilisi demonstratsioone — tänu oma pidevusele. Alates 1990. a-st seisid eesti, läti ja leedu pagulased Stockholmis (ja mitmes teises Rootsi linnas) seitsmekümne viiel esmaspäeval avalikel väljakuil ning kordasid oma nõudmisi Balti riikide vabastamiseks okupatsioonist. Peeaegu vastu meie sisemist usku sai see tõeks...

Igapäevane pagulase "välispropaganda" seisnes aga selles, kuidas rootsi töökaaslastele ja naabritele selgeks teha: Miks me põgenesime? Miks me tagasi ei lähe? Millised olid Nõukogude ja Saksa okupatsioon? Kumb oli hullem? Ja kuidas me elasime enne sõda?

Et viimase probleemiga alustada, siis küsiti üsna naiivseid asju. Kas meil oli elekter? Ka me jõulusid pidasime? Miks me läti keelest aru ei saa? Kas me oskame soome keelt? Jne. Suhteliselt lihtsad küsimused vastata.

Miks me põgenesime? Arvati, et loomulikult sõja eest. Sõda oli midagi tajumatult koledat. See ja okupatsioonid olid tabanud Rootsi naabreid, aga mitte Rootsit. Viimast kaitses rootslaste arvates riigi neutraalsus (vanemad inimesed lootsid ka kuningale).

Miks me tagasi ei taha minna, kui sõda ja Saksa okupatsioon on ometi lõppenud?

See küsimus viis välja kommunismi ja natsismi võrdlemiseni. Rootsi ajakirjandus oli aastail 1933–1943 olnud suhteliselt saksasõbralik, vahel liigagi. Neutraliteedi sildi all ja olude sunnil tehti kaunis suuri järeleandmisi sakslastele: sõjavägede transport läbi Rootsi, kuullaagrite ja rauamalmi müümine.

1942. a jooksul, pärast Stalingradi ja liitlaste invasiooni Aafrikas ning Itaalias, muutus ajakirjanduse hoiak. Võrdlemisi kiiresti sai sakslasest “paha poiss”, kes tuli ära võita. Stalin aitas ju selleks kaasa. Päris ruttu unustati Stalini rünnak Soomele 1939. a ja Talvesõda. (Siis oli küll “Soome asi” olnud “meie asi”.) Avastati üleöö, et Soome sõdib natsistliku Saksamaa liitlasena. Soovitati Soomel kiiresti rahu teha ükskõik millistel tingimustel. Soomlased ei kuulunud soovitusi ja said mõne Rootsi ajalehe (eriti *Dagens Nyheter*) käest rängalt sõimata.

Kui Hitler oli paha (sellega olime ka meie nõus) ja Stalin sõdis Hitleri vastu, siis pidi ju Stalin olema hea, eks ole? Kuidas saab see, kes halva režiimi vastu võitleb, olla veel halvem kui too?

Peaaegu võimatu oli ka intelligentsetele inimestele selgeks teha, et meil oli valida kahe halva vahel ja pidime mõnel puhul valima vähem halva. Rootslastel puudusid kogemused okupatsioonidest ja olukordadest, kus ollakse seatud sundtingimuste ette.

Eriti skeptilised olid kuulajad meie kirjelduste puhul Nõukogude okupatsioonist — sellest oli ju ajakirjanduses vähe juttu olnud. Oldi üllatunud, kui küsimusele: “Kumb oli halvem?” vastati: “Venelased.” Või kui vastati klassikalise lausega: “See on sama kui valida katku ja koolera vahel.” Inimese absoluutne õigusetus oli arusaamatu. Eriti seoses küüditamisega: “Need, keda küüditati, pidid ikka midagi režiimivastast teinud olema!” Klassikaline oli küsimus: “Kui neid küüditama tuldi, miks nad siis politseid ei kutsunud?”

Tõde hakkas tavalisele rootslasele koitma alles siis, kui Rumeenia kommunistliku režiimi varisemise järel Rootsi ajalehed ja TV hakkasid tooma kirjeldusi ja reportaaže, kuidas Rumeenias oli olnud. Hiljem kuuldi ka Ida-Saksamaa oludest.

Pool sajandit oli Baltikum — kogu Läänemere idarannik — rootslastele peaaegu olematu. Ja vaikselt sooviti, et see nii ka jääks. Muudatused ja rahutused seal tekitasid keskmisel rootslasel (Medelnsvenssonil) ebamugavustunde. Rahulikum oleks olnud, kui neid rahutusi poleks olnud.

Pikapeale ja tagasilöökidega on suhtumine siiski muutunud. Enam-vähem on ka õpitud, et eestlased ei saa lätlastest ja leedulastest aru ja et Eesti pealinn on Tallinn. Jne.

5. Kodumaa

Kodumaa jäi paratamatult meie mälestustesse ja vaimusilma ette sellisena, nagu see oli olnud 1939. a suvel või sügisel. Neid mälestusi ja nende peegeldumist meie kirjanduses on ette heidetud väljastpoolt ja meie oma noorema põlvkonna poolt. See tähendab, nende poolt, kel endal seesuguseid elamusi pole olnud.

Eesti jäi umbes poolteiseks aastakümneks tegelikult üsna kaugele — suhted kirja teel olid väga hõredad, isiklikud suhted peaaegu olematud. Suur lootus oli pärast Stalini surma, et režiim variseb või vähemalt tugevasti paremuse poole muutub. Tegelikult toimusid muudatused väga aeglaselt ja tagasilöökidega, “sula” oli suhteliselt üürrike. Põhiliselt jätkus Balti riikide okupatsioon. Stalini terror asendus “stagnaajaga” (see nimetus tekkis küll hiljem).

Pagulane on oma halbade kogemuste tõttu umbusklik olend — ja kartlik. Kodumaalt tulnuid kiputi kahtlustama, et on salajased kommunistid või saadetud välja “ülesannetega”. “Sest kuidas ta muidu välja pääses!” Tegelikult oli “ülesandeid” vist ainult väikesel osal väljapääsenutest.

Süüdistati ka neid, kes suhteliselt varakult kodumaad külastasid. Koguni neid (näiteks Kanadas), kes võtsid vastu külalisi kodumaalt. Mõningad kodumaad külastanud ei osalenud enam pagulastegevuses, kartes, et neid enam kodumaale sisse ei lasta. Vastastikust umbusku kasutasid ära okupatsioonivõimude käsilased.

Seda õhutas ka “kojukursumise” ajaleht *Kodumaa* ja selleks kasutati VEKSAt (asutus, mille ülesandeks oli ametlikult kultuurisidemete loomine väliseestlastega). Tegelikult oli see organisatsioon (nagu kodumaal pärast okupatsiooni lõppemist vastuvaidlematult on kindlaks tehtud) KGB filiaal. Andmeid selle kohta avaldas ka Rootsi massimeedia kevadel 1993.

(Järgneb)

Terveisiä Oulusta

Pohjoissuomalainen sanomalehti Kaleva on uskollinen Viron ja virolaisten ystävä.

Kalevalla on oma nimikkorahasto Viron Kansallisen Kulttuurin Säätiössä.

Sanomalehti

KALEVA

Pohjois-Suomen suurin ja Suomen neljänneksi suurin 7-päiväinen sanomalehti.

KALEVA

Perustaja
Juho Raappana
vuonna 1899.

Levikki 84.337.
Levikkialueena koko
Pohjois-Suomi.

Oulun toimituksen lisäksi
Kalevalla on aluetoimitukset
eripuolilla Pohjois-Suomea
ja Helsingissä.

AKADEEMIA

Akadeemia on kultuuriajakiri, mis taotleb vahendada eri teadusharude tänapäevast taset ja arengut.

Akadeemia ilmub 12 korda aastas, kokku u 2700 lk.

Tellimisindeks 78 163.

Varasemad numbrid (1991 — 3–6, 8–12; 1992 — 1–12; 1993 — 1–4, 6–12; 1994 — 2–12 ja 1995 — 1,2,4–12, 1996 — 1–12) on müügil parimates raamatukauplustes, *Akadeemia* toimetuses ning neid saate tellida ka postiga, kui saadate ERA-Panka Tartus rahakaardiga *Akadeemia* arvele (nr 150123017972, kood 741) iga numbri eest 17 krooni ja *märgite lõigendile soovitud numbrid*.

Aadress: *Akadeemia*, Ülikooli 21, Tartu.

Postiaadress: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu, EE–2400, Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; faks +(372-7)43 13 73.

AKADEEMIA

An Interdisciplinary Journal for the Humanities and Sciences

Editor-in-chief: Ain Kaalep

Editors: Jaan Kangilaski, Inta Soms, Mart Orav, Jaan Isotamm, Toomas Kiho

Akadeemia is a monthly of the Estonian Writers' Union. *Akadeemia* is published 12 times a year, all in all approximately 2700 pp.

Subscription rates with postage for 1997:

USD 46, DEM 69, FIM 208, CAD 63, FRF 234, SEK 307, GBP 29, AUD 58.

Back issues for 1991 — 3-12; 1992 — 1-5, 7-12; 1993 — 1-4, 6-12; 1994 — 2-12; 1995 — 1,2,4-12; 1996 — 1-12 and single issues for 1997:

USD 4, DEM 6, FIM 17, CAD 5, FRF 20, SEK 27, GBP 3, AUD 5.

Please transfer the proceeds (for CAD: Royal Bank of Canada, Toronto, (SWIFT code) ROYCCAT2; for FIM: Merita Bank — UBF, Helsinki, UNITFIHH; for FRF: Banque Nationale De Paris SA, Paris, BNPAFRPP; for DEM: Stadtsparkasse München, München, SSKMDEMM; for GBP: Midland Bank, London, MIDLGB22; for SEK: Skandinaviska Enskilda Banken, Stockholm, ESSESESS; for USD: Republic National Bank of New York, New York, BLICUS33) to ERA-Bank account (SWIFT code ERAPEE2X) for crediting the account no 150123017972 of Ajakiri *Akadeemia*, and mail the check and following notice to *Akadeemia*.

Please enter my **AKADEEMIA** subscription for 1997

Single issues for 1996

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Single issues for 1995

1	2		4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	--	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Single issues for 1994

	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
--	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Single issues for 1993

1	2	3	4		6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	--	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1992

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1991

		3	4	5	6		8	9	10	11	12
--	--	---	---	---	---	--	---	---	----	----	----

Name or institution .....

Address .....

Country .....

Enclosed is the check totaling .....

Please mail to: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu, EE-2400, Eesti/Estland/Estonia.

Phone: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; fax +(372-7)43 13 73.

CONTENTS

Language relationship and the Finno-Ugric family tree	899
..... <i>Tiit-Rein Viitso</i>	
Five days when Estonia hold her breath: 17–22 September 1944	931
..... <i>Bernard Le Calloc'h</i>	
On the role of temperance societies in the birth of Estonia's independence	957
..... <i>Lauri Vahtra</i>	
The past and present of flax cultivation	927
..... <i>Jaan Lepajõe</i>	
Tartu Peace Treaty and Estonian forest concessions in Russia	983
..... <i>Toivo Meikar</i>	
Heartbeats of the new generation: A contemplation on new Tibetan poetry. I	1005
..... <i>Pema Bhum</i>	
On a supergod anthem of the Incas in Spanish chronicles	1022
..... <i>Tarmo Kulmar</i>	
On cultural heroes in Inca religion	1031
..... <i>Tarmo Kulmar</i>	
Nature, landscape and architecture in "Sinuhe's Tale"	1041
..... <i>Sergei Stadnikov</i>	
A reasoning on myth in retrospect to Uku Masing	1053
..... <i>Heino Eelsalu</i>	
Russins: Their history and the present day. I	1065
..... <i>Indrek Jääts</i>	
<i>Discussion:</i> Let's give it some more thought. Jaanus Arukaevu,	1073
"[Review:] Feliks Kinkar. <i>Eesti haridusseltside ajaloo</i> . Tartu:	
Tartu Ülikooli Kirjastus, 1996." — <i>Akadeemia</i> , nr 2, 1997.	
..... <i>Feliks Kinkar</i>	
Editorial note. Summaries	1076
What has stuck in my mind: Episodes and moods. IX	1085
..... <i>Arvo Mägi</i>	

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163